

Михайло Горинь

ЛИСТИ З-ЗА ҐРАТ

ХАРКІВСЬКА ПРАВОЗАХИСНА ГРУПА

ХАРКІВ
«ФОЛІО»
2005

До друку підготували
Іван Гель, Ольга Горинь та Василь Овсієнко

Добірка знімків з архівів
ХПГ, Михайла та Ольги Горинів,
Богдана Гориня, Василя Овсієнка

При оформленні обкладинки використано
роботу Опанаса Заливахи «Грати», 1998 р.

Горинь М. М.

Г69 Листи з-за ґрат. — Харків: Харківська правозахисна
група, Фоліо, 2005. — 288 с., фотоіл.

ISBN 966-03-3101-0.

Листи одного з лідерів шістдесятництва, психолога й педагога, люблячого батька й чоловіка, написані в 1966–71 рр. у таборах Мордовії та Володимирській в'язниці. Вони цікаві сучасному читачеві не лише тим, що несуть потужний пласт інформації про становище й боротьбу політв'язнів, а й являють гідний наслідування приклад наполегливої праці сильної особистості на своє інтелектуальне й духовне удосконалення в умовах крайніх обмежень.

1971 року ці листи без відома і згоди автора видав у самвидавці поміж власними ув'язненнями Іван Гель. Наше перевидання підготовлене до 75-ліття автора за програмою Харківської правозахисної групи і виходить у серії публікацій меморіального характеру.

ББК 63.3(4УКР)6

© Горинь М. М., 2005
© Гель І. А., Горинь О. М., Овсієнко В. В., упорядкування, 2005
© Гель І. А., передмова, 2005
© Харківська правозахисна група,
2005

ДЕКІЛЬКА СЛІВ ДО ВИДАННЯ

Підходить до кінця шестилітній термін ув'язнення Михайла Гориня, термін, що став своєрідним підсумком і вершиною в усій його дотюремній громадській діяльності, до якої йшов поступово, але наполегливо і цілеспрямовано. Ось коротко його життєві сходинки.

Народився Михайло Горинь 1930 р. в с. Кнісело на Ходорівщині. У 1954 р. закінчує філологічний факультет (відділ логіки і психології) Львівського університету і працює учителем, завідуючим методкабінетом, інспектором Стрільківського райвно. З 1957 по 1961 роки працює директором середніх шкіл — Броницької до 1959, а в селі Івана Франка (Нагуєвичі) до 1961 р. Займається одночасно науковою діяльністю і публікує декілька статей. В 1961 повертається до Львова на посаду психолога праці в Експериментальній науково-практичній лабораторії з психології та фізіології праці.

Але коло його зацікавлень таке широке, що Горинь не обмежується лише роботою за фахом. Глибокі та змістовні доповіді на популярних у Львові Шевченківських концертах, активна участь в обговоренні художніх виставок, дискусії про роль митця та завдання молоді поезії і прози — ось далеко не повний перелік його громадської діяльності.

Близкучий організатор, Михайло Горинь згуртовує навколо себе людей, котрих хвилює доля нації, що задихається в шовіністичному зашморгу геноциду. Разом приходять до висновку, що в подібних умовах кожна чесна людина зобов'язана бути по-громадянському активною...

У серпні 1965 р. його та багатьох інших арештовують. Популярний на Львівщині до цього, Михайло Горинь після суду стає постаттю загальноукраїнського масштабу, як символ несхитної мужності і чесності, як носій ідей, якими живе сьогодні Україна. Незабаром повертається до неї.

Саме тому, що після звільнення Горинь міг не погодитись на видання своїх листів як чогось інтимно-особистого, «САМВИДАВ», зважаючи на цінність інформації, глибину думок і цікаву та об'єктивну характеристику умов життя політв'язнів у тюрмах і концтаборах, бере на себе відповідальність за публікацію їх без відома і згоди автора.

На користь видання було декілька аргументів. У зв'язку з посиленням режиму та цензури в концтаборах потік інформації із них порівняно зменшився. Таке видання поповнить її. Вирываючи сторінки, конфіскуючи цілі листи, перлюстратори із КДБ не зуміли знищити того великого заряду насиченості думкою і перед читачем постає картина табірної життя, духовних та інтелектуальних запитів людей, на довгі роки відірваних від України, їхні портрети, їхні болі. З яким правдивим пієтизмом, пошаною і точністю описує Горинь Михайла Сороку — людину, яка усе своє життя віддала Україні. Думки ці особливо вартісні тепер, коли Михайла Сороки вже немає в живих.

Публікація листів зробить корисну справу ще й для тих, хто на зміну Гориневі за аналогічну діяльність «готується» поповнити Мордовські концтабори. А таких потенціальних кандидатур в Україні стає все більше і більше...

Нарешті, ці листи — цінне джерело для ближчого знайомства із самим Михайлом Горинем. Перед нами розкривається кришталевочесна людина, талановитий учений і ерудит, громадський діяч і педагог, кохаючий чоловік і батько — людина, що була творцем і безпосереднім учасником того процесу, який сьогодні називаємо Українським Відродженням шістдесятих років.

(Іван ГЕЛЬ, 1971 р.)

ЧЕРЕЗ 30 ЛІТ...

Давня латинська приказка говорить, що кожна книжка має свою долю. Долі книжок, як і долі людей, бувають різними. Одні книжки з'являються на світ, живуть і відходять у небуття якось легко, мирно й непомітно, інші ж народжуються не тільки в муках творчості, але й серед складних обставин видавничого процесу. Мало написати книжку, її ще треба донести до людей, тобто надрукувати. Особливо гостро ця проблема стояла перед авторами в недалекому минулому, коли комуно-більшовицька система пильно дбала про «чистоту» своєї ідеології, організувавши тотальний контроль за всім, що писалося, друкувалося і говорилося. І якщо серед цих обставин з'являлися книжки, які своїм змістом не тільки відрізнялися від офіційно дозволеного читива, але й били в самі основи людиноненависницького режиму, то це було не просто примхою історії, а закономірним виявом непокірності й незламності людського духу. І саме ці імперативи були внутрішньою спонукальною силою в подвижництві людей, в масовості Самвидаву та його впливу на суспільні процеси в 60—80 р. р.

Кожна людина пройнявшись важливістю того завдання, що його визначила собі як складову власної життєвої місії, при успішному завершенні навіть частини роботи, відчуває внутрішнє задоволення й піднесений настрій. Коли ж робота ця ще й небезпечна, виконується в складних умовах та значній психологічній напрузі і певною мірою впливає на стан та подальший розвиток суспільства, а при невдачі й провалі виконавців на них чекає, й вони це усвідомлюють, різка зміна долі — тюремне ув'язнення, жорстокі репресії щодо усієї родини, то успішний проміжний фініш, — а така робота, наче ходіння по колу, ніколи не має кінця й припиняє її тільки арешт, — приносить глибоку радість душі (сьогоднішні галасливі презентації та фуршетні словоблуддя тоді сприймалися би як щось неприродне й аморальне) та колосальний заряд енергії для продовження праці. Великдень на душі — саме такими були

відчуття людей після того, як підпільно видана стаття, книжка публіцистики, збірка поезії тощо доходили до читача, ставали суспільним надбанням.

Коли ж таку книжку береш у руки через 30 років, уже після тюрем і концтаборів, здобуття незалежності, у рік десятилітнього ювілею держави — задля чого усе це й робилося, то в людини так стискається серце, душу охоплює така глибинна й водночас ностальгічна радість, що на оці зринає сльоза, а в голові мигтять кадри із фільму спогадів.

Навіть сьогодні видання книжки доволі складний процес. В умовах же колоніального режиму, тотального стеження КГБ, такого ж контролю за технічними засобами, налагодити книгодрукування у повному розумінні цього слова було просто неможливо. Тож Самвидав — це не тисячі й часто навіть не сотні примірників, коли йдеться про «грубі» книжки, а всього лиш десятки. Та, потрапивши до рук читача, підпільна література продовжувала тиражуватись через передрук фотоспособом та «ЕРАми» і трансляванням радіо «Свобода», «Голосом Америки» та ін. Головним було дати поштовх процесові, стати першоджерелом. І таким джерелом були автори опозиційної літератури, а рушійною силою Самвидаву ставали люди, готові до небезпеки та ризику, які знали, що за антирадянську націоналістичну діяльність їм «світить» концтабір до семи років плюс п'ять заслання в Якутію, Комі чи Красноярський край — після першого арешту, і десять років каторжного режиму плюс п'ять заслання — після другого. Третього, як правило не було: каторжанин або гинув, або повертався вже старим та важко хворим. І все ж люди свідомо ризикували, діставали вкрай дефіцитні і строго обліковані матеріали — папір, зокрема тонкий «папіросний», особливо цінний для множення, копірку, восківку для ротатора тощо. Усі друкарські машинки в усіх установах, а також приватні, ретельно реєструвалися, кожна з них мала скриті, але зафіксовані особливості шрифту, відомі лише заводу-виробнику та кагебистам. По них можна було «вираховувати» виконавця або структуру — власника машинки.

Тому друкарські машинки необхідно було купувати ще не зареєстровані організацією, у крамницях, далеких від України — в Москві, Ленінграді, Новосибірську, де на «товар» не відчувалося такого пекучого дефіциту, а контроль був не настільки всеохоплюючим, як у Галичині. Машинки купувались сторонніми людьми

за високі «чайові» без фіксації особи покупця, або добувались фіктивні документи.

І ще одна винятково важлива складова цього процесу: пошук надійних конспіративних квартир та передача паперу, копіїрки, восківок для ротатора, що в умовах перманентного страху важко й небезпечно. Вже готові матеріали передавались в інші місця — аби не залишати речових доказів — і там їх зброшуровували, оправляли і, надійно замаскувавши, розносили нелегальним адресатам. Звідси Самвидав уже доходив до безпосереднього читача, а кожен примірник починав власну долю: стихійно передруковувався, поширювався — «прочитай і передай далі», часом потрапляв на провокатора-стукача і опинявся в КГБ. Відповідні структури, зокрема V (п'яте) управління, безпосереднім обов'язком якого була безпощадна — так як у роки війни у «Смерша» (смерть шпіонам) — боротьба з найлютішими й найнебезпечнішими ворогами режиму — націоналістами й антирадянщиками, «оголошувало тривогу» своїм вишколеним нишпоркам, агентурній сітці, розпочинало оперативні розшукові дії, облави, виклики, «розробляло» підозрюваних, починало слідство. Стан тривоги і облоги тривав до тих пір, поки не «виходили на слід». Попри це самвидавський процес множення матеріалів продовжувався. Із трьох-п'яти, інколи семи-десяти закладок, кожна з яких складалася (залежно від потужності машинки) із одного листка цупкого паперу і чотирьох-семи, навіть десяти папіросного. Перші найчіткіші примірники призначались для фотографування і вже у плівках передавались за кордон. У ті часи авторська праця, особливо коли вона залишалася анонімною, була значно простішою у виконанні і безпечнішою від роботи «видавця»-організатора цього самвидавського комплексу робіт, якому після арешту інкримінували окрім «традиційної» 62 ст. — антирадянська націоналістична — ще й ст. 64 — організаційна діяльність. Правда, коли вже автор не скривав свого імені або виступав водночас в одній особі як автор і організатор, то діяв максимум можливого.

Такими, лиш пунктирно окресленими, були технологія, інструментарій та мобілізація людських ресурсів для виготовлення матеріалів Самвидаву.

Такими були складові нелегальної, в широкому спектрі відкритої громадської діяльності Михайла Гориня, за що він дістав шестирічний термін ув'язнення.

Такою була «дорога до людей» і доля книжки «Листи з-за ґрат», яку авторові цих рядків пощастило пустити в світ з короткою передмовою. Знаменно, що це сталося напередодні виходу з концтабору автора книжки і напередодні (всього через півроку) другого арешту «видавця», якого кагебисти під час слідства називали самвидавським «Іваном Тиктором».

(І загалом не безпідставно. Окрім «Листів з-за ґрат» з моєї легкої руки побачили світ або поповнили попередні видання «Інтернаціоналізм чи русифікація?» І. Дзюби, «Серед снігів» В. Мороза, «Невольничі плачі» З. Красівського, «Крик з могили» М. Холодного, збірка проблемних статей багатьох авторів «Вивід прав України», «Україна і українська політика Москви» (останні дві дістались в Україну з-за кордону через «залізну завісу» і буквально «зачитувались» студентами, переписувались від руки. Спільно з В. Чорноволом видано усі п'ять номерів «Українського вісника», надруковано сотні примірників різних статей, зокрема «Що таке поступ» І. Франка, «З приводу процесу над Погружальським», «Стан і завдання українського визвольного руху», більшість випусків «Хроніки текущих собитій», в яких порушувалась українська тематика, брошуру А. Сахарова «Размишлення о науке, прогрессе і інтелектуальной свободе» та цілий ряд матеріалів меншого обсягу. Наприклад, власний виступ на похороні А. Горської, поетичні збірочки В. Симоненка, Л. Костенко, Г. Чубая, В. Кордуна, М. Вінграновського, В. Стуса.)

Михайло Горинь прийшов у визвольний рух початку 60-х вже сформованою особистістю, революціонером за покликанням і духом, що знає, на що іде і що на нього чекає. Блискучий організатор, він не був, як і усі ми, професіоналом-підпільником, проте від початку своєї суспільної діяльності став однією із тих знакових постатей, які стояли біля витоків шістдесятництва, зокрема, його державницького крила.

У багатьох працях про шістдесятництво, оте воістину феноменальне **суспільно-політичне** явище, що завдало живильний імпульс визвольним процесам на наступні десятиліття, і завершилося розвалом імперії та відновленням української державності, дослідники переважно розглядають як виключно культурологічний феномен: послаблення цензури та контролю за митцями, відмова від соцреалізму як методу, нові віяння в поезії, прозі, літературознавстві, мистецтві, протест проти русифікації, реабілітація репресованих

імен тощо. Лише в останні роки дехто з дослідників, зокрема, відомий учений Анатолій Русначенко в монографії «Розумом і серцем» на основі документів переконливо довів, що значна частина шістдесятників, особливо в Галичині, свідомо, цілеспрямовано й спадкоємно продовжувала боротьбу попередніх поколінь українців за національну ідею. Їхньою ідеологією залишався націоналізм, а мірою посвяти була синівська готовність віддати життя за Україну. (Як це сьогодні, на тлі духовної нищості та «патріотичної» риторики політичних нуворишів з комсомольської номенклатури патетично не звучить, але це було саме так). Методи ж і засоби діяльності визначались відповідно до можливостей у тоталітарних умовах. «Технологічно» вони були однаковими, а за густиною «живильного середовища» Галичина знаходилася у значно кращому становищі — ще свіжою була героїка попередніх десятиліть.

Звичайно, для Наддніпрянщини 60-х років досвід боротьби за державу у багатогранних її виявах та формах першої третини століття був утраченим і розірваним у часі через масовий терор і геноцид московських окупантів у 20-40 роки. Тому зосередженість молодого покоління наддніпрянської інтелігенції, яка заявила про себе в апогеї «хрущовської відлиги» на початку 60-х, насамперед на культурологічних проблемах, була і закономірною, і доцільною, і, як з часом виявилось, результативною. Та цього було замало для галичан, для яких 40-ві роки були еталоном революційної боротьби, беззастережною Біблією визволення. Хоча, без сумніву, досконалих, за стандартами сорокових, зокрема, організаційно оформлених, — чого так прагнули «західняки» — структур ні наддніпрянці, ні галичани об'єктивно не спроможні були створити. Час вимагав інших форм. Тож з цього погляду кияни виявились практичнішими та далекогляднішими: після арештів 1965 р. система звинувачувала частину арештованих в організаційній діяльності — ст. 64 КК, а форми діяльності кагебисти називали «організація без організації».

«Хрущовська відлига» хоч і мала певні наслідки в пом'якшенні тоталітарного режиму, не міняла його насильницької сутності, тож з одного боку створювала лиш мінімальні можливості для суспільної діяльності найсміливіших та жертвних, з другого — молоді інтелігенти-«камікадзе», як жертвні неофіти-самоуки у непроглядному правовому й політичному мороці, без провідників, керуючись хіба власною прогностикою на еволюцію суспільних про-

цесів, лиш «промацували» оптимально можливі форми діяльності та механізми впливу на ці процеси. Сьогодні, з відстані сорока років, ще раз варто наголосити, що, самотужки осмислюючи як минулий досвід, так і ймовірний розвиток подій в «імперії зла», наддніпрянці, зокрема, два донбасівці Івани — Світличний і Дзюба — наочно випередили галичан з погляду і тактики, і стратегії.

Якщо молоде покоління галичан ще перебувало в полоні збройної боротьби 40-х років і морально, за мірою самопосягати, було готове продовжити організований навіть збройний рух опору, що, до речі, не відповідало ні духові часу, ні професійній підготовці самих «камікадзе», ні тим більше готовності народу до таких методів боротьби, то кияни запропонували легальні за формами та широтою охоплення людей і напівлегальні та повністю конспіративні при виходах на контактні зустрічі, обговорення й розробки планів, методів і механізмів діяльності, виготовлення літератури, придбання для цього паперу та машинок, пошуків конспіративних квартир тощо.

У той же час відкрито проводилось залучення максимальної кількості учасників у різних, зовні невинних, просвітницьких, проте з глибоким політичним підтекстом, акціях — шевченківських концертах, масовому відвідуванні історичних місць, диспутах, конференціях (наприклад, обговорення фільму «Тіні забутих предків», на якому була проведена акція протесту проти арештів 1965 р.), вечорів поезії, молодіжних фестивалів. Головним у цих акціях було розповсюдження матеріалів Самвидаву «малого формату» — прокламацій, листівок не лише як засобу інформації та виховання свідомого й громадськи активного українця, а й як ритуалу причетності до священнодійства — «перестрибування через політичний купальський вогонь» — очищення від більшовицької скверни, а то й як спосіб залучення ширшого кола функціонерів та формування «організації без організації». Ніхто тепер не сумнівається, що мітинги, маніфестації, богослужіння, інші масові акції кінця 80-х років заклались у свідомості шістдесятників ще на початку 60-х.

Галичани в ті роки ще не сприймали відкритих форм діяльності у їх розмаїтті. Автор цих рядків і сьогодні вважає збройну боротьбу, — а поневолений народ, особливо в умовах тривалої й концептуально розробленої політики геноциду російського окупанта, має як Богоданість моральне та історичне право на всі доступні

йому методи та засоби визвольної боротьби — найбільш результативною формою «діалогу» з окупантом. А на початку 60-х тільки таку й визнавали. Разом з тим усвідомлювали, що до професійно організованої, глибоко законспірованої, а тим більше тривалої партизанської боротьби, — як це, наприклад, героїчно і професійно роблять чеченці, ірландська ІРА, бакська ЕТА, — галичани готовими не були. Діючої організації не існувало, а створити її через відсутність вишколених кадрів для професійної роботи можливості не було. Зате була беззастережна готовність віддати життя за Україну — приклади січових стрільців та наших попередників із недавніх 40-х були священними. Аби не видаватись голослівним, наведу приклад жертвності Мар'яна Гатали: провідний технолог цеху, зібравши на львівському заводі «Кінескоп» під час перезміни понад 1000 людей, він зі словами «лише моя кров може змити бруд окупанта з моєї землі» проколов собі серце на їхніх очах. Такою була міра посвяти галицької молоді. Їй природно, що точилися гострі дискусії «як бути?», «що робити?», «куди іти?». Ще зовсім недавні політ'язні, а на початку 60-х студенти університету Євген Наконечний і Теодозій Старак теж шукали «одномумців» аби продовжити організовану, а по можливості, звичайно, й збройну боротьбу, учасниками якої вони були до арешту. Саме так ми вийшли один на одного. Аналогічні погляди сповідував і викладач Інституту прикладного й декоративного мистецтва Михайло Грень та студент Петро Маркович. Значна частина тодішньої галицької молоді — та, що ставила собі такі завдання, — інших форм просто не сприймала. І це зрозуміло: більшість були очевидцями, формувались і захоплювались воістину подвижницькою боротьбою організованого підпілля сорокових з однієї сторони, по-синівському любило Україну й ненавиділо озвірілого московського окупанта, що свідомо й цілеспрямовано винищував наш народ, — з другої.

Правда, трохи згодом, уже в концтаборах, вивчаючи досвід різних груп з України, Балтії, Закавказзя, Ленінграда, ми, набуваючи досвіду професійних революціонерів, однозначно переконувались, що в умовах тоталітарної системи, повної ліквідації організованого підпілля з попередньої доби й абсолютного контролю КГБ над суспільним життям навіть після позірнього осуду сталінського режиму та його національної політики геноциду, імперська система та її механізми лиш вдосконалювались і спроби створити дійову підпільну організацію, оперту тільки на ентузіазмі й само-

посвяті невідготовлених професійно людей, провалювались у початковій фазі її творення. Усі зусилля організаторів витрачались на формування структури, але вже на цій стадії її розкривало й ліквідувало КГБ. Практичної роботи вони просто не встигали виконувати. Так було з Робітничо-селянською спілкою Левка Лук'яненка, Українським Національним Фронтом Дмитра Квечка, Зеновія Красівського, Михайла Дяка, ленінградською Соціал-Християнською партією, Національною партією вірменина Паруйра Айрікіяна тощо.

Автор цих рядків свідомо дещо ширше зупинився на суспільній атмосфері, в якій вирували пристрасні пошуки відповіді на питання «що робити?». Було б добре ще й у художній формі (а ця доба ще чекає свого Романа Іваничука) показати внутрішній стан та горіння юних душ у ті роки, настроїв та устремління галицької молоді, її готовність та самопосвяту у прагненні віддати себе Україні, розумінні нею цілей, форм і доцільності тих чи інших методів боротьби. При тому суспільне бродіння молоді було масовим. Адже шістдесятництво, як явище, не могло б відбутися у духовному вакуумі в середовищі обивателя з його сповіданням моралі «моя хата з краю» та меркантильними інтересами.

Саме в такий момент гарячих пошуків «як бути» в кінці 1962 — на початку 1963 р. р. я познайомився з Михайлом Горинем. Тоді молодий учений-психолог теж шукав відповіді на питання «що робити». Він — один із перших, кого І. Світличний та І. Дзюба, «вилікували» від галицької «зацикленості» й хто глибоко усвідомив переваги методів і стратегії наддніпрянців. Близкучий організатор, ерудит, полеміст зумів переконати і автора цих рядків, що в умовах тоталітаризму слово — потужніша зброя від автомата Калашникова чи гранати. Тому знайомство з М. Горинем і обмін думками про стан речей виявились життєво важливими, доленосними у прямому й переносному значенні слова: він врятував групу молодих людей від неминучого розстрілу чи загибелі в бою та переконав у доцільності боротьби іншими засобами.

Після таких «тематичних» розмов і часто гострих дискусій була припинена робота над програмою Національно-демократичної партії з чіткою орієнтацією на підпільні організаційні методи діяльності та необхідності формування озброєних груп. Так на Львівщині започатковано добу шістдесятництва та її дійовий механізм — Самвидав, а головне — неформальні об'єднання

людей, або, як їх справді влучно назвало КГБ, «організація без організації».

Отже, виходячи із умов і можливостей, слід було розвивати ті форми, які давали результат. Бо якщо у визвольних змаганнях початку століття і сорокових років діяв, скажемо так, Закон великих чисел, коли в різні форми збройної боротьби були включені народні маси, широкий загал усіх верств суспільства, то діяльність шістдесятників можна означити як дію Закону малих чисел. Державницьки мисляча, суспільно активна еліта була винищена. Ослаблений голодомором, репресіями та війною народ ще не відновив своїх сил і не спроможний був активно включитися у боротьбу. Включались одиниці. Проте в більшості це були яскраві творчі особистості, спроможні індивідуально ставати на захист національного буття народу і разом з тим не бути організованою політичною силою. Наприклад, Іван Дзюба і своєю громадською діяльністю, і, зокрема, книжкою «Інтернаціоналізм чи русифікація?» сколихнув Україну і світ, публіцистично блискуче розвінчавши засобами слова злочинну імперську політику Москви.

Проте усе перечислене не означало, що галицьке крило шістдесятників відмовилось і від політичних цілей боротьби, зосередившись виключно на просвітницьких, мовних, культурологічних питаннях. Національна ідея, проблема суверенітету домінували в усіх програмних документах Самвидаву. «Сучасний імперіалізм» М. Масютка, «Вивід прав України», «Україна і українська політика Москви», називали колоніальний статус українців «своїми іменами», мали не лише викривальну, а й державницьку спрямованість. І цим суттєво та якісно відрізнялись від самвидавської літератури інших регіонів.

Зрештою швидка еволюція наддніпрянців до політичної зрілості була просто вражаючою: самвидавська поезія В. Симоненка, Л. Костенко, І. Драча, М. Вінграновського поповнилась глибокою і гострою публіцистикою. З'явились «Інтернаціоналізм чи русифікація?» І. Дзюби, анонімні «Стан і завдання українського визвольного руху», «З приводу процесу над Погружальським» тощо, які свідчили, що шістдесятництво стає дедалі потужнішим суспільним явищем, феноменом усеукраїнським, ставить собі цілі не лише культурологічні, а й політичні. І останні стають визначальними.

У цих процесах Михайло Горинь був незаперечним лідером галицького крила шістдесятництва і провідною постаттю загаль-

нонаціонального виміру. Безпосередньо і часто спілкуючись з І. Світличним, І. Дзюбою, він наполягав на пріоритетах боротьби за державність і це, без сумніву, впливало на революційне переосмислення своєї місії київським крилом шістдесятників.

У цій першій невеличкій передмові до книжки «Листи з-за ґрат» є дві ключові фрази, які після повторного арешту автора передмови стали двома пунктами звинувачення, але які і через 30 років — після ще одного тюремного ув'язнення, безпосередній участі у відновленні та виході «Українського вісника», творенні та керівництві НРУ, проведенні «Ланцюга Злуки», депутатській діяльності, проголошенні незалежності та формуванні Української держави, партійній праці — залишаються математично чіткою формулою в оцінці особистості Михайла Гориня: М. Горинь належить до кола людей, яким небайдужа «доля нації, що задихається в шовіністичному зашморзі геноциду». І ще: М. Горинь — «символ несхитної мужності й чесності, носій ідей, якими живе сьогодні Україна». Таким він увійшов в історію українського державотворення ще 40 років тому. Таким він є сьогодні. Таким залишиться у ній назавжди.

Іван ГЕЛЬ

2001 р.

ЛИСТИ З-ЗА ҐРАТ

1966 рік |

ХАРКІВ, 7. VI-66 р.

Повільно, але міцно входжу в побут нового світу. У вагоні вперше побачив злочинний світ таким, як він є. (*М. Горинь вивезений етапом зі Львова 4 червня 1966 року. Записи від 4 червня до 29 травня зроблені ще у Львові і включені до листа від 7 червня. — Ред.*). Звичайно, що мої уявлення про нього були далекі від істини. Тут є і поети, і романтики. Наслухався я тягучих, мінорних пісень, образків з побуту — і все це майстерне, справді поетичне і задушевне. Віднеслися до нас як до рідкісної дичини, але з симпатією і повагою, за винятком однієї репліки на весь вагон. Десь в Лубнах я зустрічав схід сонця (Ти ж так любиш схід сонця!). Почало ледь-ледь сіріти, над землею півкругом червоний пояс. Поле рівне, а чайки, як клаптики зеленого сіна розкидані на поляні. Тоді ж поселилася поруч з нами в сусідньому купе жінка з 2-місячною Наталкою і безперервно воркувала біля цього немовляти, ніби так і треба. І знову ж про Вас, і знову ж про Тебе.

І ось перша зупинка. Харків. У моєму житті Харків вдруге вплив одну сторінку історії. Обстановка, в якій живемо з Михайлом [*Осадчим. Тут і далі у квадратних дужках — примітки Івана Геля з видання 1971 р. — Ред.*], відповідає нашому режиму. Сплю з Михайлом на одному ліжку, через вікно на подвір'я дивимося знизу вгору. Проте затримуватися довго тут не будемо. Як я зрозумів зі ввічливого зауваження начальника, ми через 3–4 дні виїдемо даліше. Щодо кінцевої мети є дві думки — Мордва або Куйбишев. Згадую про Гжицького, його колег, їх долю.

Першу ніч зримо бачив Тебе, як Ти кидаєшся до вікон вагона.

Жалію, що знову нічого не сказав вам і не вислухав вас під час побачення. Жаль батьків, які хотіли, але не сказали через мою неухважність мені напутнього слова.

Почуваю себе добре. Настрій і здоров'я задовільні.

Пересилаю вам свій маленький щоденник. В нього вже можна ввести поправки, але моїй дружині буде цікаво, що думав і переживав її непутящий чоловік останні дні в ізоляторі. А думав він про нашу долю, про майбутнє. Це завжди тривожило його в стократ більше, ніж процес і його наслідки.

Думаю про Оксанку і її долю, її виховання. Привчіть її до режиму, до охайності, до внутрішньої дисципліни.

Розцілуй батьків. Вітай друзів, які мене вітали.

Цілую ще раз батьків, братів. Не переживайте за мене. Я ввійшов у норму і фізично, і духовно.

Михайло.

4. V.

Найдорожчі мої, Олятко і Оксанятко!

Маю одну оцю картку паперу, що залишилася після моїх писань у Верховний суд. Не знаю, чи попаде цей клаптик вам у руки коли-небудь, але задоволення від спілкування з вами водить моєю рукою.

Часу море! Є час все передумати і спокійно оцінити...

Дуже хотів би бути у Львові 29 травня, щоб відзначити дворіччя Оксанки на львівській землі. І знову хотів би виїхати, щоб дати всім вам прийти до себе. Знаю, що цей рік був для вас дуже важким, особливо Тобі, Олю, що перевтомилася Ти морально набагато більше від мене, що пережила, перемучилась...

5. V.

Маю крайню потребу зустрічі з Тобою без стороннього ока. Чи вийде? Бережу папір, бо попереду ще 20 — 25 днів самотності.

6. V.

Пишу вам завжди з 3 до 4 год. Після обіду. Уявляю, що Ти, Олю, тоді готуєшся на роботу і, як завжди, поспіхом. Чи так? Як Ти там? Чи привикла до самотності? Не дивуйтесь, що я був такий розсіяний під час останнього побачення. Адже це зрозуміло. Лише після приходу в свою камеру я усвідомив, що Оксанка вимовила своє ім'я, що вона, мабуть, ще щось говорить, а я і не спитав. До сьогодні чую її рученята на своїй шиї. І щось нове народилось від тих обіймів, чого я не відчував до-

сі. І Тобі сказав не те, що хотів сказати. Я хотів би, щоб наше спільне життя було не результатом почуття обов'язку, а виходило зі внутрішньої потреби бути разом, ждати цього моменту. Після всього пережитого крапля фальші була б страшною. Так будьмо щирими і відвертими у наших взаєминах і вірмо у цю щирість. Па, мої милі.

7. V.

Вчора отримав грошовий переказ. Повір, що мені боляче стиснулося серце, коли я побачив суму. Навряд чи заїкнувся б про гроші, якби знав, що ви можете витягнути з себе таку суму. Страшним тягарем не тільки моральним лягла на вас тюрма. Щомісяця передачі і в кінці ще 180 крб. Вони і не потрібні. В таборі дозволяється купувати лише на 5 крб. в місяць. А за 20-25 місяців я зумію виплатити 420 крб. судових коштів.

9. V.

Страшна то річ море вільного часу. І особливо тоді, коли нема можливості зайнятися серйозною працею. Читати безцільно белетристику — важко і очі болять. Щось записувати, виписувати — нема паперу. І святково мені на душі, коли сідаю до стола писати вам. Це задоволення хочу розтягнути на весь період перебування у Львові. Сьогодні хочу вам повідомити, що снитесь мені майже щодня. Цієї ночі я бачив схід сонця — великий шоколадний диск ледь піднявся над землею. Я стрілою кинувся в хату, вивів Тебе за руку, щоб показати це чудо, але сонце залишилось, а колір зник. І лише опівдні знову на небі появився шоколадний диск. Я показав Тобі його, але Ти сприйняла це спокійно, без виразу захоплення. А ще бачив Тебе в білій суконці. Сиділа Ти на перекладині свіжа, гарна. Я люблюся Тобою, а Ти кажеш: «Все було б добре, якби ти був». Я думаю: любить — і радію!

15. V.

Сьогодні неділя, чудовий день. Чоловіки ходять по Серова лише в сорочках, а я слідкую за мандрівкою сонячного зайчика в моїй камері. Коли він на протилежній до мого ліжка стіні — 10 година ранку. Спустиється на пусте ліжко — 11, мандрує по його дошках — 12, на краю ліжка чи на підлозі — 13.00, перехо-

дить на моє ліжко в ноги — 15.00, ховається зі стіни 16.30 — дають воду. А ще ранком будить мене якась пташка. Думав, що то зозуля, бо кує, але не так. Перший склад довший, другий короткий, а третій — обривисто короткий. Отак — ку-у-ку-у-ку. Завжди тільки три склади. Що це? Я бачив її на прогулянці — сива. Може то дика голубка? І як її нема — чогось мені не стає. Хвилююся. Що ж тоді говорити про нас.

17. V.

Сьогодні господа верховні судді розглядають мою писанину. Крім касації з вимогою анулювання рішень львів'ян, я написав свій виступ на суді. Що то вони вирішать — це не має практичного значення, проте цікаво побачити підхід до справи, характер її вирішення. Побачимо.

29. V.

Оксанятко моє! Прийми ж від мене найщиріші пестоші і повну чашу побажань: рости здоровою, розумною, ніжною і мужньою, вірною своїм почуттям [*День народження Оксанки.*].

Цілую — твій татко.

ВОРОНІЖ, 14. VI-66 р.

Вже четвертий день ми у Воронізькій тюрмі. Умови подібні до харківських. Камера також. По дорозі через Білгородську область написав листа, але не зумів кинути. Жаль. За час мандрівки написав 2 листи — з харківської тюрми, а один кинув по дорозі.

Харківська Холодна Гора — то крупний комбінат, який щоденно поглинає десятки людей і перемелює стільки ж людських доль і надій.

Ми жили в спеціальному відділі, ізольованому від інших коридором, який зачинявся так же, як і наша камера, що мала подвійні двері, подвійні решітки, півкруглу льохову стелю, ніякого денного світла і ніякого повітря. Проте єдине було добре, що хоч як не дивно, було тепло в цьому льоху.

У Воронежі ми попали в такий же льох, тільки ще сиріший. (Останніми днями перепадають дощі, а сьогодні падав навіть град. Надворі сира погода, а в камері теж). На дверях написано

«Б» замість номера, тут жили весь час психічно хворі. Одного з них ми застали. Я говорю ми, бо з Харкова починаючи, живемо і їдемо втрьох: я, Осадчий і старенький дідусь з Бережан — Гірчановський Іван Васильович. Він засуджений за співробітництво з німцями і участь в оунівській організації. Виявляється, що піднімаються на світ Божий справи, покриті 20–25-річним порохом історії. Чи не є це невеличка репетиція до аналогічних подій останніх днів М. Хвильового?

Ніч. Не сплю, бо страшно холодно. Допустив помилку — не взяв у камеру теплого білля і светра. А спати на одному матраці та ще й без коца в льоху, де цементна підлога, неймовірно холодно, навіть літом. Цього я не знав. Та хіба тільки цього? Сакраменто! [*Через брак латинського шрифту, вживається слов'янська азбука.*]. Вже вдруге наглядач гонить спати, а оце гримнув, щоб я «бросил писать». Кидаю. Займуся зарядкою. Світає.

Ранок. Усі грипозні. Осадчий особливо. Виглядаємо кумедно. 2 тижні не голені — бороди, як у дідів. Осадчий у фуфайці, я накинув конверт від матраца на спину, дідусь у пальті. Жартуємо і про вас говоримо. Говоримо про все і про вірність теж. А ті «хлопці» з Лонського робили все, щоб викликати до Тебе недовір'я і підозру. Тому я знав, що Ти обідаєш в студентській їдальні, що Ти була на концерті в філармонії. «Ты думаешь, что Ольга долго будет переживать?! Как бы не так!» Не хочу про це згадувати, а проривається мимоволі.

Я надіявся, що заїдемо в червні, але тепер сумніваюся, чи зумію до липня заїхати на місце. Як тут ходять чутки, наступний пункт пересилки (хай вона згорить) — Саратов. Замість їхати по прямій, то ми сколесуємо всю Русь.

Прийняли нас досить ввічливо. Перед нами місяць тому проїхав Гель. І коли я здавав у камеру зберігання наплічники, то кладовщик сам нагадав мені про Геля.

Всюди я ставив вимогу відділяти нас від босячні, але, як виявилось, вони самі ретельно це робили, бо аудиторія вельми уважно ставилася завжди (крім одного разу, хтось крикнув: «Что, министрами захотелось быть?!» Але на нього так всі крикнули, що він знітився і стих) до нашої долі.

Деталі розповідь при зустрічі. Кожен наглядач вважає за потрібне запитати: «А что вы хотели?», не говорячи вже про в'язнів. Після відповіді відношення докорінно міняється.

Я хотів би отримати вичерпну характеристику всього, чого я не бачив, не чув і не читав. Всі новинки літератури і, особливо, про той унікальний твір, про який ти говорила під час останнього прощання (на ст. Третій парк, де формуються заквагони, які потім причіплюють до пасажирського поїзда відповідного напрямку). Уважно простудіюй його, щоб могла передати, як основні напрямні, так дух і стиль твору [*Мається на увазі «Інтернаціоналізм чи русифікація?»*. *Виправлено олівцем: «Лихо з розуму»*. — *Ред.*].

Знаю, що Тебе цікавить моє ставлення до основних героїв цієї драми, а також до себе самого. Про перше розповім детально, про друге, сама знаєш — в таких випадках я самокритичний. Отже до зустрічі. Здається, що ця зустріч — то кусочок того щастя, якого так прагну, але якого так не вмію утримати.

Як неофіт, що збагнув велике щастя вірити і любити, і терпіти за це, я маю силу духа відсидіти 6 років і ніякі провокації мене не зіб'ють.

Р. S. Ура! Добилися дозволу взяти теплі речі з наплічників. Не хвилюйтеся!

ПЕНЗА, 17. VI-66 р.

Сьогодні вночі приїхали в Пензу. Грип проходить. Мабуть, сьогодні або завтра виїдемо в Рузаївку — останню крупну залізничну станцію перед табором. В Пензі такі ж умови, як у Воронежі. Трохи втомився тими переїздами, бо наплічники мої таки важенькі. Більший аж лопнув біля ременів від ваги. Фізично я окріп і якби не той чортів грип, почував би себе в спортивній формі. Наглядачі не можуть підняти моїх наплічників, а сам ношу їх. О!!!

Ранок. Десь біля семи годин. Ти, звичайно, ще спиш, а я підношу Тобі букет тюльпанів — адже сьогодні мені 36! І так із трьох років нашого сімейного життя одна третя припала на розлуку. А попереду ще не один рік. Часто радію, що період розлучення був для мене вивіркою моїх почуттів. З Твоїх листів я розумію, що і для Тебе це стало останньою перевіркою. Якщо так, то для нас ця катастрофа принесла і велику радість. Для мене це важливіше, ніж отримати свободу, хоч би сьогодні.

Тобі, мабуть, дивно, що я пишу в кожному листі про одне і те ж. Вражень на волі багато, щоденні турботи віднімають час, а на різні роздуми залишається час перед сном чи ранком. В мене враження з волі зведені до нуля. Розмовляю хіба з вами та героями прочитаних книг.

У Харкові шукав слідів Гжицького, Косинки, Ялового, але не знайшов. Холодна Гора — то величезний комбінат по переробці людських доль. Враження від нього глибоко запали в душу. Ага! У Росії рівень взаємин знами вищий. Принаймні мені так здається.

Не пишу більше, бо не знаю, чи зможу цього листа переслати.

18. VI. /1966/

Не вийшло з висилкою листа. Пишу з Рузаївки. Сиджу в світлій кімнаті з підлогою за столом на лавці і здається, що я на селі в Цетулі. Приїхав о 1 год. ночі. Тільки встав і спішу зафіксувати своє прибуття в Рузаївку. Прослідкуй на карті за моїм маршрутом, визнач кілометраж: Львів — Харків — Воронеж — Ряжськ — Пенза — Рузаївка. Залишилась Потьма. В Потьму їдемо 26. VI. А звідтам до табору, кажуть, 30 км. З Потьми поїдемо машинами. У кімнаті 5 чоловік. Не чути матюків, які так надоїли, відразу видно, що це не побутові злочинці.

Після обіду був на прогулянці. Вперше побачив небо і простори Мордовії. Дивно: спокійна сонячна погода, ніде не шелесне навіть вітерець, а чомусь не тепло. Сонце світить, та не гріє. Яюсь особливо відчув тут, що далеко знаходжусь від Львова. Ландшафт зовсім не нагадує український. Скільки кинеш оком — гола земля, порізана рівчаками, утвореними від ерозії ґрунту. Ніде ні деревини. Та це тільки тут, бо вже за якісь 100 км почнуться ліси, місце моєї праці. Тут трохи відпочив. Кімната суха. Повітря досить. Після Харкова і Воронежа вона нагадує домашню обстановку: звичайний сільський стіл, такі ж лавки, у вікні кусок неба — красивий, до мертвоти спокійний. І хмарки білі не рухаються. Ніби безмежна німа барокамера, тут не доходить найменший шепіт. Цей спокій дивує мене і весь час манить до себе, приковує увагу, викликає легкий сум. Бувають у мене і приступи суму і туги, та вже яюсь осідлав їх.

Думаю про Оксанку. Привчайте її до дисципліни, не давайте їй капризувати. І вже з цього часу хай вчиться класти свої речі на місце, в порядку. Адже вона дівчинка! Кажуть, що бабусі і дідуся важко бути строгим. Коли треба строгості, то

не жалійте і твердого слова, і заборони. Адже це в її інтересах. Я не хотів би, щоб вона росла і думала, що весь світ для неї, всі у неї на послугах. Хай знає свої права, але і свої обов'язки. Хай знає, що можна, а ще більше — що не можна. І якщо порушує заборону — придумайте їй покарання. Не думайте, що це вам наука. Мені просто хочеться, щоб ви знали мої вимоги до дочки.

Оксанятко! Цьомаю тебе в голівку і в носик. Гопаю аждо самої стелі. Напиши мені, донюсю, що ти вже говориш, як ти проводиш дні, як бешкетуєш, з ким бавишся, чи подобається тобі фільмоскоп? А я тобі писатиму про себе, як приїду в табір. Снишся мені часто і завжди більшою, ніж ти є насправді. Тужу за тобою.

Оксаночко! Біля мого вікна дуже багато голубів і горобчиків. Кидаю їм хліб і думаю, чи ти бачила голубів? Як будеш у Львові, то нехай мамуся повезе тебе в центр і покаже багато-багато голубів. А потім ти мені напишеш, чи вони тобі подобалися. Гарно? Па.

ТАБІР-11, 24. VI-66. ЧЕТВЕР

Фініш [*Через брак латинського шрифту вживається слов'янська азбука.*]. І розумію його як поняття чисто територіальне, як здолання простору і як поняття психологічне. Кінець одного періоду мого життя, на який можу глядіти, тільки повернувшись на 180 градусів, бо воно в минулому. Але в тюрмі психологічний стан людини трохи інакший, ніж на волі. В мене таке почуття, що моє життя зупинилося 26. VIII і що моє оточення теж на мить опинилося в стані філософського спокою. Я вже відстав на 10 місяців і зовсім не знаю сучасного життя.

Та геть філософську мізерію! Приїхали вчора ранком. Поки пройшли формальності — обід, а після обіду зустрічі, мандри по таборі. Вперше зрозумів поетичний образ — «оп'янів від повітря» — говориш і раптом пропадає твій голос, не чути його, а голова йде обертом. Може то і від великої кількості кави, випитої при зустрічі, — гострої, чорної і солодкої.

Табір серед зелені. Впорядкований гарно. Безперечно, що це не тюрма. Зустрів учора киян, франківчан, львів'ян і Караванського, який шукав за мною і під вечір знайшов.

Тут прийняли мене за психіатра і хотіли відправити в лікарню в інший табір. Я відмовився. Розмовляв з начальством і во-

но визначило мені машинний цех — найважчий. До мого приїзду тут кожен сам шукав собі роботу, а для мене вибір — один із одного. Я сперечався і суперечки ще не закінчив. Сьогодні на роботу ще не пішов, бо не закінчив формальності.

17. VII-66 р.

Живу під враженням зустрічі. Не відчував розлуки перший день, бо здавалося, що повернувся з роботи, а Ти там. І лише на другий день, під час писання скарги з приводу Твого звільнення з роботи і загрози виключення Миколи з інституту (*Микола Горинь, наймолодший брат Михайла. — Ред.*), відчув перші приступи туги.

Тебе цікавлять ці дні? Що я робив? Написав і кинув скаргу, впорядкував своє господарство, а сьогодні до 15:00 загоряв. Сонце пекло немилосердно, ніби хотілося відіграти за попередні дні. Термометр показував 37–38 градусів. Ти уявляєш? Ми загоряли [*Надалі адміністрація заборонила в'язням загоряти. Михайло Сорока, Іван Гель, Михайло Осадчий.*], а Геврич носив в бутилі воду і поливав наші бронзові спini. Про Тебе згадують багато і не тільки за трапезою, хоч тоді особливо. Вітань маєш мільйон, особливо від Михайлів, Іванів і від того, хто казав: «Добридень, Ольга, я... такий-то» [*Караванський*], та Даніеля.

Що відноситься до Твоєї долі, то раджу Тобі подати в суд. Або хай відновлять на попередній роботі, або дадуть відповідну в іншому місці.

Якщо зможеш, пришли мені записну книжку, Ломова «Человек и техника», Фрейда «Психологія щоденного життя». Якщо є четвертий том «Вопросы психологии» — вишли. Поглянь, чи нема книги «Інформація і біологія». Ще одне. Візьми, будь ласка, магнітофонну стрічку з піснями Скорика, перепиши в салоні грамофонних записів на пластинки і пришли. Якщо це недорого, то можна це зробити з сестрами Байко та ін. Так хочеться послухати українських пісень!

24. VII. /1966/

Хай мужня св. Ольга додасть Тобі снаги вийти із цього дво-бою з долею ще мужнішою і духовно красивішою.

30. VII. /1966/

Якби мене рік тому запитали, чи можна кожний день читати одного і того ж листа, то я висміяв би таку людину. Тепер я іншої думки.

18. VII я вислав Тобі авіаліста з листівкою і дуже хотів, щоб Ти його отримала 24.VII на День Ольги. Чи вийшло так? Чи і тут скупю доля пожаліла кусок радості? Не знаю, як Ти провела цей день, але я цілий день отримував поздоровлення від друзів з Днем Ольги, які передаю повністю Тобі ж. Після роботи була товариська вечеря, де на почесному місці була і Ти.

Хотів вислати тобі плитку шоколаду — колективний і персональний подарунок, але це виявилось неможливим. Тому в уяві посмакуй собі ще шоколадку, а ми змушені її реалізувати самі.

В цьому листі, який я вислав 18.VII, писав Тобі про те, що написав скаргу про Твоє і Миколине лихо президенту України [*Безпідставне звільнення з роботи.*]. Хотів написати прокурору УРСР Глуху, але мені відрадили. Не пишеш нічого, як просувається Твоя справа з роботою.

У бандеролі я отримав був Верхарна, Малишка, Забашту, Симоненка — оповідання, Шаповала, Дега. Жаль, що не дістала ти збірок Симоненка «Поезії», Жиленко, Костенко і Драча. Якщо маєш тільки один екземпляр, то все одно надішли, бо звідси відсилати можна.

Імпресіоністів не треба: думаю, що автор ще не до їх опрацювання [*Автор портрета — Р. Дужинський.*]. Він просить 1— 2 оригінальні роботи Славка (*Мацелюха. — Ред.*) — 2 пейзажі, щоб глянув на техніку роботи.

Приїхав Панас [*Заливаха.*]. І на душі стало тепліше.

Читав я аналіз його портрета автору [*«Автор» — Р. Дужинський, який намалював портрет М. Гориня.*]. Виявилось, що все це трохи зачепило його самолюбство, хоч я, побачивши реакцію, особливо гострі місця опускав. Якби Ти бачила, який вим'ятий конверт Твого листа — Ти мене вилаяла б. Але то результат того, що кожного цікавили Твої думки про мистецтво взагалі і портрет зокрема.

Тьохнуло серце, коли Ти заявила, що «ми приїдемо» через 4 місяці. Що це значить «ми»? Хто ми? Ти і Оксанка? А як фінансова сторона справи? Словом, я не проти, але Тобі дадуть лише загальне побачення на 4 чи 8 годин. Жду і рахую дні від 27.VII. Ти

чудово зробила, що засвітила мені попереду таку яскраву зірочку. Хай світить. Так легше, так на душі блаженно. Думав, що допишу, але закривають бібліотеку. Завтра не йду на роботу і допишу.

31. VII. /1966/

Вношу поправки до моїх прохань. Не треба Славкових картин. Жаль, що Славко вислав фарби, а я їх не отримав ще. Сьогодні я отримав повідомлення, що завтра покидаю табір і виїжджаю в невідомому напрямі. Тому не пиши мені, поки не отримаєш листа з нового місця. Залишаю це місце і думаю, що 2 дні я був тут чи не найщасливішою людиною [Побачення.]. Парадокс. Починається життя парадоксів.

Про що думаю перед від'їздом? Про Тебе, про Оксанку, під яким ви небом — в Цетулі (*Рідне село Ольги, Яворівського р-ну на Львівщині. — Ред.*) чи у Львові, про рідних і про інше. Думаю про останній вибрик І. Д.: ні розуму, ні логіки, ні, хоча б, елементарної пристойності форми. Так лаються шевці після десятої чарки оковитої. (22.07. 1966 р. в газеті «Літературна Україна» з'явилась стаття Івана Драча «О будьте прокляті ви ще раз», спрямована проти зарубіжних «українських буржуазних націоналістів», які ніби-то використовують імена шістдесятників у «брудних цілях». Ухиляння від прямого осуду своїх репресованих однодумців означало його подвійну позицію: Драч не переходить у табір противника. — Ред.) Я далекий від того, щоб захищати адресата, якому направлений цей опус, бо якщо вірити видержкам, то і він хлєпнув лишню квартиру пльзенського перед тим, як судити про те, чого він не знає. Словом, все це дуже несмачне і з мистецьким етикетом нічого спільного не має.

Я вважаю, що художник повинен творити і не звертати уваги на інтерпретаторів своїх творів. Якщо відповідати кожному, хто, на його думку, пересмикує думки автора, то прийшлося б /тільки/ те робити, що направо і наліво махати дискусійною шаблею. А коли творити? Справжній митець дуже поганий соціолог чи критик вже за складом своєї психіки. Його сприймання вкрай суб'єктивне, речі він бачить в одному ракурсі і його світобачення, світовиявлення і світотворення тим і цікаве, що вкрай суб'єктивне.

Соціолог же в оцінці явищ мусить виходити з об'єктивних критеріїв, вироблених наукою. І якщо в цю домену вривається

поетична душа, то вона вносить непотрібний емоціональний накал, нервозність і цілу купу дурниць.

Словом, швець знай своє шевство, а в кравецтво не мішайся. Згадався старий Основ'яненко.

2.VIII. /1966, шабір № 1, СОСНІВКА/

Два дні тому я вислав Тобі листа, в якому, між іншим, повідомляв, що виїжджаю з 11-го табору у невідомому напрямі. Пишу Тобі з нового місця. Від'їхав я недалеко, на годину їзди в сторону цивілізації.

Втомились ми з Масютком страшно, бо тягар на плечах мало що змінився. А тут у таборі дивувались, що я набрав стільки продуктів: «Разве вам разрешили в КГБ во Львове такие закупки?» З поїзда коло кілометра — і пішки. Але вже відпочили. Тільки що прийшли з заводу (з оглядин). Масютка, як інваліда, дали на упаковку, а мене поставили учнем токаря по металу.

Важко собі уявити себе токарем, бо цієї справи, як Ти знаєш, я ніколи не смакував, а на навчання дають всього 3 місяці, але надіюсь, що звикну.

Ти нічого не пишеш про свою роботу: чи безробітна, які заходи вживаєш. Я написав 16. VII скаргу Президенту України. Відповіді нема. Зміст скарги такий, що дружину незаконно звільнили з роботи, над братом висить загроза виключення з інституту. Вимагаю припинення переслідування моєї сім'ї і найближчих рідних та відновлення дружини на роботі. У Твоєму розпорядженні обласний суд, прокурор, ЦК профспілки та інші установи, які стоять на сторожі законності. Тому використовуй їх на захист своїх прав! І напиши мені про все це. Адже я переживаю.

Ще в мене прохання щодо висилки книг: вишли, будь ласка, «Ранок», можливо є нова збірка Симоненка, Жиленко, Костенко. Цікавить мене оця психологія слідства (забув назву і автора), «Психологія праці» Палюшкевича, «Інженерна психологія» Леонтєва.

Ти зовсім не пишеш про культурне життя міста Львова (виставки, дискусії в Спілці, рух членів Спілки письменників — збільшення, зменшення), те ж про Київ. Як же я слідкуватиму за всім цим і триматиму руку на пульсі культурного життя, коли інформації нуль? І хоч багато дечого змінилося, немає в Тебе

клопотів з чоловіком (то нагодуй його, то сердься на нього, то жди на нього, чи поспішай за ним), то виявляється, що чоловік в тюрмі — це теж не таке велике благо, а ледь менший клопіт, ніж на волі. І ці капризи ростимуть в міру того, як час намотуватиме свою шовкову нитку на табірне веретено. Тому мужайся, доню.

Наш табір № 1. Тут я зустрів свого університетського знайомого Богдана Христинича, Мороза Валентина. До Богдана приїхала сьогодні дружина.

Завтра після обіду йду вперше на робоче місце. Мій професор з токарної справи — молодий хлопець з Івано-Франківщини — Струтинський Іван. Вже токарює декілька років. Отже, ти завжди хотіла, щоб твій чоловік вмів практично щось робити. Тепер матимеш токаря. Правда, то не те, що бути інженером і проектувати машини. Але все-таки непогано. Почуваю себе взагалі непогано. Очі, здається, входять в норму. Я думаю, що це захворювання, то результат того, що я цілий рік, особливо зимою, спав і жив при електричному світлі, аж разило очі. Чорні плями бачу дуже рідко. Вони мені не заважають навіть на сонячному світлі. А в тюрмі я не міг дивитися на освітлену сонцем поверхню — так стрибали чорні цятки.

Оксаночко, моя найдорожча!

Цьбомаю тебе в лобик і в носик. Як розмашисто ти пишеш. А малюєш набагато краще за твою мамусю. Про все ти мені написала, але нічого не пишеш про те, чи вуйко тебе гопав високо-високо! Вчися літати. Мамуся твоя хотіла бути летуном, але їй не вдалося. Може, ти злетиш набагато вище і стрімкіше, ніж твої мамуся і татко.

Правда, я нічого не знаю, що ти вмієш робити. Чи тримаєш ложку сама під час їди, чи п'єш сама з горнятка, чи вмієш сама полоскати горнятко, чи мамуся садить тебе за стіл з усіма правилами етикету, чи ні. Чи дякуєш ти за обід, чи цьбомаєш маму і бабусю та дідуся, коли лягаєш спати. А чи кажеш мені па-па, бо я завжди цьбомаю вас, коли лягаю спати, і ранком, коли ви сплячі ще, бо встаю дуже ранком, коли Оксанка ще глибоко спить і не може відкрити повік.

І чи водила тебе мама на гриби в ліс, чи показувала, як вони ростуть, як їх зрізують, як їх полощуть і як смажать. А які нові книжечки ти придбала і які тобі найбільше подобаються? Що

ти знаєш напам'ять? На все це жду, Оксаночко, відповіді, і на ті питання, яких я не поставив, але сама ти хочеш мені розповісти.

Цілую тебе ще раз — твій татусь.

3.IX-66 р.

Такий я багатий. Вчора один лист і 2 листівки, а сьогодні бандероль з «Ранком» і Фрейдом. Вчора і сьогодні ходжу як на Великдень. Так на душі мені радісно, святково, що все співає. Заснути довго не міг. Як звичайно ліг о 10 вечора, а заснув не швидше як через годину. Все пропливали перед очима видіння і безмежна радість заповнювала груди. Що то є лист, що то є щире непідкупне чуття в листі! Його чуєш настільки, що ледь незначне його послаблення, навіть не сказане словами, а вловлене по загальному накалі, по формі висловленої думки, стає замінним.

Словом, такі речі сприймаються і тоді, коли той, хто їх переживає, і не зовсім хоче їх передати, чи ще сам не усвідомлює свого стану. І ця загостреність сприймань проявляється між близькими людьми особливо, бо вони знають себе до деталі; для них рух, погляд, ледь помітне замішання на сказану репліку чи питання говорить більше, ніж десятки різних тверджень. Таке знання усуває проміжні деталі між людьми, невидимі стінки відчуження, але й не допускає найменшої фальші.

Близькість загострює кінчики нервів, витравлює грубошкірість і робить духовні стосунки більш тонкими, але й більш складними.

Як багато важить впевненість в найдорожчій для тебе людині! Тоді стає легко і невимушено: як багато зберігається душевної енергії, яку ти витрачав на боротьбу з сумнівами. О, прокляті сумніви! Вони, як іржа, можуть розгризти і найдобрішу сталь.

А щоб ви були ближче до мене, то я на наволочках вишив замість відмітки велике «О». Лягаєш вечором, встаєш ранком, а це О перед тобою — і воно як сигнал до кінострічки спогадів і видінь.

Завидую тобі, що бачиш, як Оксанка росте, говорить перші слова, каже свідомо: мамо, тату. Я часто фізично чую в цьому потребу, щоб отаке маленьке кубельце звисло в тебе під рукою на ліжку, щось так дзібоніло: це, здається, неземне блаженство. Та ба! Я ж фактично не знаю, як вона говорить, як реагує — з Твоїх слів воно до невпізнання змінилося.

Я дуже хочу, просто вимагаю, щоб в Оксанки змалку виробилися звички охайності, огиди до бруду, любові до красивого,

почуття, але тонке почуття краси. Я хочу, щоб вона ніколи не сідала їсти за брудний стіл, з брудними руками. Адже це дівчинка! Щоб потім вона не вистрілювала психічну енергію на такі дрібнички, як звичка щодня мити зуби, купатися і інше. Зараз це дасться без труду, а в 10–12 років на це будуть потрібні місяці і роки.

Особливо для дівчинки важливо знайти певний рівень емоційних відношень. Ще раз нагадую: не захоплюйтесь надмірними пестощами, поцілунками, бо це приспішує подразнення статевих центрів. Це відноситься і до особистої гігієни дівчини. Саме тепер закладаються основи цнотливості дівчини, і пропустити цей час — злочин.

Тепер про загальний розвиток. Дуже важливо навчити дитину поступово заглиблюватися в пізнання речей, а не задовольнятися поверховістю. Коли показуєш дитині щось нове в природі: ту ж жабу (зябу — як чудово!), то роби це за принципом від загального до часткового і деталей. На все зверни увагу, чи питанням, чи якимось інакше: і на її колір, і де її очі, і які вони, і скільки лапок, і які лапки довші, і як рухається животик, коли вона дихає, і як вона пливе і т. д. Це в психології називається ємкістю інформації, від якої значною мірою залежить розумовий розвиток.

Щодо слабкої вимови, то я згоден з лікарями. Але між вимовою і збагаченням словника є різниця. Останнє є показником інтенсивності чи повільності мислення. Тому давай їй слова, слова, слова і збагачення вражень слухових, нюхових, зорових, дотикових, їх диференціація. Давай їй нюхати квіти, розрізняти кольори. Саме це інтенсифікує розумовий розвиток.

Чи можеш Ти бути до Оксани вимогливою і строгою? Чи Ти вже їй заборонила щось, не дозволяла чогось? Продумай собі цілий ряд положень-принципів, через які це малятко не має права переступити. І ще я хотів би, щоб Твоє слово було незапеченим авторитетом. Для цього потрібен спокій, врівноваженість, але внутрішня безапеляційність і воля. Це так зараз треба, щоб потім не було такої сцени як торгу, кому йти в магазин — доні, чи мамі. Я не за цей послух, що ломить волю і ініціативу, а за цей, який є невід'ємною частиною доброго інтелігентського виховання, ввічливості, тонкості манерів. А це дається нелегко і вимагає готової концепції і, може, не

щоденної, але постійної і твердої реалізації своїх принципів. Тільки тверда рука веде корабель!

4.IX. /1966/

Сьогодні неділя. Я зробив посилену зарядку (роблю її 40-45 хв.), облився холодною водою, натер до крові тіло (отут би був потрібний великий мохнатий рушник: від нього віє домашнім теплом). І більше нічого не треба. Ніяких там безрукавок, ніяких шкарпеток. Хіба що теплі рукавиці з одним пальцем. Ага — і одну пару теплої білизни. Ніяких туалетних засобів: тут є мило, можна купити пасту чи порошок до зубів. Але дуже потрібен гребінець до бороди і флакончик чорнила для авторучки, чи навіть два. Оце — гребінець і два флакончики чорнила до авторучки — синього чи чорного — вишли. А про цигейкову безрукавку не хвилюйся, даром не трать грошей: обійдусь тут без неї. О, то вставний період!

Раз почав про побут, що ще зауважу, що непотрібно висилати «Жовтня». Висилай мені регулярно «Ранок». На черзі: «Психіатрія», «Неврологія», «Занимательна психологія». Якби Ти могла знайти пачку білого поштового красивого паперу, то вишли. Ох і заганняю я Тебе з тими висилками! Десь собі думаєш: був чоловік, як чоловік, а попав у тюрму і закапризив. Ага! Для мене не виписуй ніяких журналів чи газет на 1967 (аж страшно — 1967!). Я випишу сам.

Бачив Нусю, Вадима, Галю. (*Нуся — Ганна, дружина Михайла Масютка; Вадим — його брат; Галя — дочка. — Ред.*). А Ти їх бачила? Освоюю токарну справу і признаюся, що ця робота набагато важча, ніж на 11. Кожен день рученьки болять! Але ж треба привикати. В цеху, зрештою, буде тепло. Кілька днів тут різко впала температура з +38 до +2 градусів. Дехто хворів на грип, а я ні. То результат обтирання. А якщо буде справжній рушник, а не це тоненьке полотно, то ще не те буде! Ясно?

Я Тебе просив розповісти про свій режим дня. Тепер слухай мій. Встаю ранком, як всі. Люди ідуть в їдальню, а я — погода чи дощ, тепло чи холодно — на майданчик і роблю зарядку з усіма там гірями. Так хвилин 40-45. Потім до пояса миюсь, обтираюсь насухо, аж вода з рушника капає, і ледь встигаю поспізнати, бо їдальня перед носом закривається. Потім з 7.20 до розводу нічого не роблю, а ходжу по свіжому повітрю. Після приходу з роботи іду вечеряти, а після вечері в бібліотеку. Десь

так з 6 чи 6.30 до 9 сиджу в бібліотеці, і це мій творчий час. Коли ходжу в II чи III зміну, того часу більше, але втомлюють ці зміни теж сильно. З 9 вечора до 9.30 — 9.45 ходжу по повітрі чи сам, чи з ким-небудь. А потім — ліжко.

Ще про деякі речі. Вишли мені «Психопатологія щоденного життя». Питаєш, для чого мені це: — Для праці.

20.IX. /1966/

Ну що, здавалося б листи? А така радість опановує мною, коли з порога секції побачу кінчик конверта, як повертаюся о 17.00 з роботи, чи бачу як підходить «дневальний» (не перекладаю), коли сиджу в секції, працюючи в другу чи третю зміни. Тепер Ти гоїно обдаровуєш мене листами. І тепло мені на душі, потрохи зникає напружена тривожність, що була викликана вкрай малою інформацією у серпні (2 листи!). У вересні я отримав від Тебе: 2.IX — 2 поштівки і один лист, 17.IX — чотири листівки. Літають Твої поштівки, як ластівки — цілими табунами. Ох, якби Ти побачила мене, коли я беру до рук 4 листівки! І всі мені завидують. І мені приємно, і радісно, і тепло, що тільки в мене така дружина. Ось бачиш, чим в таборі вимірюється зразковість дружини. І хоч Ти знаєш принади «кобети», але цього ще не знала. Ні?

Вчуся токарної справи по металу. Буду таким учнем десь до 3—5 листопада, а потім перейду на власний хліб, тобто якраз тоді, коли матиму змогу користуватися магазином.

Вчуся на верстаті середньої важкості чи калібру. Деталі за вагою не більше 5—6 кг. Але умови порівняно важчі, ніж на 11, бо тут і шум, і пилюка чавунна і т. д. Але зате зимою не холодно.

У вільні хвилини дещо читаю. Дістав тут двотомник Ушинського «Людина як предмет виховання» — його курс психології, познайомився я з деякими розділами психології йогів, перечитую прислане, роблю нотатки, читаю періодику. До речі, в «Новом мире» № 7 є повість «Из жизни Федора Кузькина», прочитай. Переглянув детально «Ранки» і не згоден, що вони не цікаві. Мені вони цікаві. Роздумую над окремими питаннями дитячої психології. Жду на «Словник» німецько-український, щоб зайнятись німецькою мовою. Ця зайнятість непогано впливає на настрій.

Дитя не може бути тільки джерелом втіхи і забави. Виховання в першу чергу повинно передбачати підтягнутість вихо-

вателя, його внутрішню дисципліну, самоаналіз з визначенням того, що варте для передачі потомству, а що не слід виставляти для спостереження маляти, а згодом це в собі взагалі вбити. Треба виробити чіткий ідеал, до якого прагнемо в процесі виховання — це стратегічна перспектива, без якої буде постійне і суперечливе (щонайгірше!) шарахання зі сторони в сторону. Слід житися з роллю вихователя, пам'ятати і постійно відчувати пильні оченята малятка і поставити питання так, щоб ця роль не була обтяжливою і штучною. Я рішуче проти того, щоб дитина жила в атмосфері внутрішньої розхлябаності, веселої безтурботності, постійного захоплення дитиною і надмірного обливання її почуттями (прямо відром!) напівлінивства, напівбайдужості, напівпатії, напівбезвідповідальності. Не хотів би, щоб чужим дітям Ти віддавала і розум, і серце, а свій тільки серце, для чужих видумувала десятки виховних заходів, ростила в їхніх очах свій авторитет, а до свого ставилася «запросто». Це безсумнівно дасть свої результати. Я хотів би, щоб наша доня не тільки Тебе любила, але так же поважала у всіх відношеннях, як шкільна малеча. А чи готуєшся до виховних уроків з Оксанкою? Чи тратиш на роздуми час? І не дорівнює він часом нулю? Твоя зразковість мусить бути у всьому: у манері поведінки, в щоденному туалеті, у Твоєму ставленні до людей, у привітності, принциповості, у всьому! Я хотів би, щоб кожне сказане Тобою слово було для неї найрозумнішим, найкраще огорнутим почуттям, бо Ти мама: моя мама, як скаже швидко Оксанка. Хай вона гордиться, що має таку маму постійно і завжди в 2-5-10-20-30 років. Хай Твій авторитет збережеться безмежно. Розумієш? Далекобійна артилерія. І це робити не для власної гордині чи з самолюбства, а задля її інтересів, бо Твоя порада, умудрена досвідом, буде дуже часто розумнішою, ніж думка неопереного дівчати. Дивись, щоб собі крилець не обпала. А щоб воно не замикалось в собі, а відкривало свою душу і не соромилось і не боялось Тебе і в 15–17 років, потрібне щось більше, ніж звичайний авторитет.

Ще про дрібниці. Слід до безмежжя диференціювати свою реакцію на поведінку дитини, в першу чергу голос, його тон: люблячий, покірно-лагідний, вибухово-емоційний, радісний, жартівливий, спокійний. Коли чогось навчаєш — вимогливий безапеляційний, коли щось забороняєш — холодно-суворий, як

форма покарання. І ще геть з голови нервозність, яка як пошесть передається дитині, метушню (так-так, це в голосі!). Погляд у такій же градації, як голос. Коли до цього додати міміку і жести, і кожному надати смислового навантаження, то арсенал реагувань незмірно виросте. Дуже швидко дитина засвоїть всі ці нюанси в голосі, погляді, жестах (якщо вони будуть незмінними в незмінних ситуаціях), виробить міцні рефлекси, і це Тебе звільнить від не-ефективних нотацій. Я вважаю, що не можна давати зауваження дитині про провини чи вимогу щось зробити з грайливою усмішкою на устах, з бісиками щастя в очах. Такий вираз є санкцією, що мама зауважує несерйозно, і своє продовжуватиме далі. Хочу, щоб на Твоєму озброєнні було мільйон засобів впливу на дитину. Бо кардинальна біда вихователів у бідності засобів впливу і зведенні їх до 2 — 3: крик, долоня, залякування — і все.

Я не хочу, щоб Оксанка бачила, як нею любуються, як її зробили центральною фігурою сімейної шахматної дошки. Хай вона буде однією з фігур, на яку однаково поширюються радощі, клопоти, відповідальність, обов'язки з найменших років. Я хочу, щоб уже тепер кожний день воно щось робило: імпульси від моторики незвичайно збагачують мозок новими враженнями, практично навчаючи оцінювати простір. Це може бути: подай горнятко, ложку, принеси рушник, зачерпни водички та маса інших дрібниць. А про забавки нема що й говорити. Це її обов'язок тримати їх в порядку.

Словом, ні на мить не забувати, що над Тобою тяжить великий обов'язок: зробити з неї справжню людину, яка буде повністю володіти собою, в першу чергу людськими слабостями та інстинктами, міцно сяде їм на хребта і не дасть їм сісти на шию, зберігаючи при тому всьому жіночість.

Ось які девізи висуваю для її виховання, взяті з психологопедагогічної системи йогів (вони це називають мантра):

1. «Я господин своїх умственных привычек. Я контролирую мой характер. Я хочу быть сильным и зову все силы моей природы к себе на помощь».

2. «Ум — мой инструмент — и я привожу его в такое состояние, в каком он дает наиболее совершенную работу».

І як результат: «Я господин своей души».

І щоб це було не в 36 років, а щоб вона це збагнула набагато швидше, бо життя зі своїми хвилями буде битися в її борти на-

багато швидше. Не думай, що це повчання. Але хоч теоретично я теж хочу брати участь у цьому процесі.

Короткі коментарі до листів.

Те, що Тебе куплено фальшивою добротою, мені болюче, бо в цьому і я спотикався останнім часом не раз. Бути наївним з 35 років — невелике благо.

Я настоюю, щоб Ти знову подала в якісь інстанції. Якщо з заявою опізнилася Ти, то скаргу я подав 16.VII — і це не пізно. Посилайся на мою і вимагай грошові компенсації не ради грошей, а ради принципу справедливості: ніякої м'якості і байдужості до цього.

Вельми дякуй Славі і збережи мені на пам'ять ту обгортку. Справді, вона чудова [*Слава Менкуш.*].

Тиждень тому дізнався, що в Рузаївці знаходиться Богдан /*Горинь*/. Отже, десь біля 20.IX він повинен бути на 11. А Ти говорила, що він відбуватиме термін на Україні. Я знав, що це абсурд, і не вірив у це. Ще я не хотів би, щоб за нього хтось там клопотав. Дивися, які добрі дядьки знайшлися, чорт візьми. Спочатку посадили, а потім робити великодушний жест! І йому це не потрібно.

Останні бандеролі отримав — «Теорію інформації», «Інженерну психологію», «Нейрокібернетику», «Ранки» і Фрейда, «Шевченківські місця» і «Архітектурні пам'ятки». Чи повернулись фарби?

СОСНІВКА. 15.X. /1966/

Вперше я пробудився о пів на шосту. Ти ще спала, я вітав тебе з Днем народження. На стіл поклав Тобі букет квітів і знову (так легко здолавши простір) ліг у ліжку. Вдруге пробудився о сьомій. Одягнувся і вийшов на зарядку. Морозно. Термометр показує -3 градусів, але небо чисте, як очі невинного дитяти. Сонце піднялося над будівлями (а дома ще темно о 7 год.) і злегка пригріває.

Дихаю свіжим повітрям. Дивлюся на ліс. Ще недавно він грав столбними кольорами, але кілька морозів (до -6 градусів) збило листя з беріз, з кленів, і ліс зблід, збіднів і знітився. Та ще вбачається у ньому недавня краса. Заплющую очі. Хочу уявити, що Ти робиш о 7.20 ранку. Чи встала, чи ще бавишся в ліжку з Оксанкою? І що Ти їй привезла? Може, мою поштівку для цього маляти? Якщо встала — вітаю. Будь же Ти завжди такою витривалою на житейські шторми, чистою у своїх почуттях і вірною назавжди. Хай ці почуття приносять Тобі хвилини щастя, а впевненість, що десь далеко друге серце наповнене

такими ж почуттями, приносить Тобі душевну рівновагу, погідний настрої. Хочу, щоб Ти завжди така була!

Оце прийшов черговий з навчального класу токарів, де я, рання пташка, примостився писати, і виганяє мене. Сьогодні неділя, встали ми пізніше. Кожен шукає місце, щоб десь почитати чи щось написати. Та на вулиці теж багато людей. Сонце виганяє їх з бараків, вони швидко ходять по два, по три, голосно говорять, розмахують руками, носи почервоніли від морозу, голови втягнуті в плечі, бо трохи холодно, хоч і пригріває сонце. За оцей час, що пишу (перейшов у їдальню писати) температура піднялась до 0. Буде чудовий день. То я взяв Тебе за руку, воджу по цьому місці і все показую чи просто так ходимо. Але то мить — і вже я з Тобою дома, збираємо Оксанку, йдемо в парк всі втрьох (уявляєш?) і по дорозі я Тобі розповідаю.

Перечитуючи Твої листи за останні 2 тижні, я відкрив дивні речі: приблизно в один час ми пишемо і думаємо про одне і те ж. Від цього на душі мені блаженно, бо це говорить про ту настроєвість на одній хвилі... І легше стає, коли знаєш, що десь далеко тебе хтось дуже-дуже жде, що комусь ти дуже потрібний, що цей хтось не уявляє себе без тебе. Тоді і до себе ставишся інакше.

Тебе цікавить, що я робив весь час? Продовжую вчитися на токарному верстаті, самостійно працюю півдня. А начальник цеху біля місяця хоче мене насильно перевести на самостійну роботу, та я не даю згоди. За це він сердитися і ненавидить мене всіма фібрами душі: «Этот никогда работать не будет». Дурень, він не знає, що від природи я працююва людина. Термін навчання закінчується 3.XI, а з 4.XI я стаю на самостійну роботу. Не думаю довго працювати токарем, швидко освоюватиму нову професію, або поглиблюватиму попередню [*Натяк на переведення у Володимир.*].

Вільний від роботи час за обсягом різний. Найменше його, коли працюю в I зміну (з 6.00 до 10.00 вечора), найбільше в другу зміну, бо робота з 17.00 до 1.00 ночі, потім я сплю до 7.00, а з 8.00 до 17.00 з перервами на обід і вечерю — вільний час. Третя зміна трохи гірша, бо важко закріпити режим. Тризмінна робота трохи впливає на нервову систему, але зате в II та III зміни я завжди мандрую до Тебе, вночі якось легше мріється, а зоряне чисте небо підсилює фантазію. Я тоді натягаю чоботи-скоророходи — кілька кроків і я біля Тебе.

Отож про вільний час. Оцього півтора-два тижня цікавився психологією йогів, цікава річ. У вихованні та самовихованні незамінна. У них мене захоплює велика сила віри в самонавіювання, оці їхні твердження, по-їхньому мантри: я володар свого ума, і т. д. (виключно гуманні, щиро демократичний волюнтаризм на відміну від європейського, шопенгауєрівського і ніцшеанського), дивне таке поєднання теорії спадковості і виховання! Словом, психологічна концепція йогів збагатила мене особисто і мої знання в галузі психології, наштотхнувши на цілий ряд думок. Ці щоденні заняття відвертають мою увагу від колючого дроту, який дратує мене і лізе мені в очі, коли я дивлюся на ліс. Та ще мить. Іду в барак, беру книгу і забуваюся.

На здоров'я не жаліюся, хіба що деколи нагадують про себе нирки, коли з'їм соленого оселедця. Але цього остерігаюся. Моє серце радіє, що я набуваю спортивної форми, і про себе не нагадує.

В найближчі дні приступаю до гегелівської «Феноменології духа». Як бачиш, в силу обставин перейшов до філософських питань психології. Це тільки тому, що в мене нема потрібних книг під рукою. Але я завжди відчував, що філософія психології в мене дуже слабе місце.

Ти питаєш, які книги мені вислати, значить, не все Ти отримуєш від мене, бо я писав, в якій черзі і які книги вислати, чи, може, так вийшло, як у того тата, який синові писав: «А того листа, сину, в якому ти просив грошей, я не отримав!» Жартую.

За жовтень я отримав бандероль з пластинками, художнім склом, гравюрама Якутовича в книзі Пригари (чудові речі), «Цікаву географію» і збірки поезій.

Старайся вислати небагато речей, але найнеобхідніші, вкрай потрібні, бо їх тут важко приміщати, це: 1) Німецько-український словник; 2) Занимательная психология; 3) Непроизвольное запоминание. І все, що є по пам'яті. Психология Французского и английского народа, Современная буржуазная психология. Книжок на іноземних мовах не приймають. І Фрейд не пройде. Думаю, досить. Тільки не зволікай.

Знову вимушена перерва. Десята година. Йду слухати музику, в тому числі так чудово оформлені і вислані Тобою пластинки. Па! Ні, не па. А беру Тебе з собою. Адже сьогодні Твій день і більше нічий.

13.00. Три години української музики. Ми вдвох сиділи в роздягалці на мішку з ватою, було дуже тісно. Це був такий дрімотно-мрійливий настрій без єдиного слова.

Пишу листа, а переді мною лежить півтора десятка фотографій, одна однієї краща. Дуже милі ви з Оксанкою біля груші. Де у вас там груша взялася? А які краєвиди вибрав фотограф! (Розцілуй його). Гарна фотографія з вас трьох перед трускавками, де мале виглядає із-за ляльки, чудово нахиливши голову. А записала Ти її на магнітофон? Не пропусти цього. Адже я так хотів би почути, як вона вміє тепер, через півроку цього не буде.

18. X. /1966/

Не дивуйся, що нова дата. То мені вдалося забрати листа назад, щоб дописати кілька слів у відповідь на Твій лист від 9.X.

Якщо Ти не можеш приїхати сюди в п'ятницю, чи хоч би в суботу вдосвіта, щоб оформити заяву, бо все може зірватися і побачення не буде. А зі школи Тебе навряд чи звільнять. Тому від цього задуму, мабуть, прийдеться відмовитись. Тим більше, що можливі всякі труднощі на місці, мені було б дуже тяжко, якби Ти з такою маленькою дитиною мучилася декілька днів і все даремно. Не говорячи про фінансові видатки. Тому візьми серце в руки і запасімося терпінням аж до літа.

Що сказав лікар про горло? Ах, чує моє серце, що Ти ще в лікарні не була. Прошу: піди ґрунтовно проконсультуйся. Якщо робота в школі непосильна для твого горла, кидай її не задумуючись.

Дивуюся, що Ти так бережеш начальству нерви. Та може Ти даремно поспішила з відводом [*Йдеться про вибори в місцевком*].

Безмежно радий, що Ти встигла вже виступити на секції прикладників. Що Ти говорила? Я впевнений, що при розумному ущільненні часу Ти зумієш щось викроїти для заняття мистецтвом. Тільки потрібний високий темп хоч би такий: на ходу придумала виступ, виступила в Спілці, по дорозі обдумувала статтю, навіть у школі чи під час відпочинку в парку. В бібліотеці тільки підправляєш її. Втома від такого темпу може пригнічувати, а може бути приємною і окрилювати. Чи не забагато дидактики? Від неї стають діти дибки.

Пора прощатися. Чую, що стукотять ноги, десятки ніг, я сиджу на сцені, за занавісою, а внизу в ідальні човгає ногами довгий журавлиний клич, стукотять ложками, брязкотять мисками — то по-

чалася вечера, звичайно, не домашня. Зараз 16.30. Отак і пройшов з Тобою весь день, такий чудовий, погідний але вже не теплий. Ти якраз закінчуєш збирання і спішиш до поїзда. Надіюся, що мій лист з двома поштівками поспів до Тебе на День народження. Було б чудово. Якщо ні, то не сумуй. Адже це не від мене залежить. Я тут не тільки психолог, але і об'єкт дослідження.

Вітай батьків в першу чергу, цілуй їх від мене, вітай наших братів і цілуй їх, і, сваху (*Люба Максимів. — Ред.*) цмокни за приписку на картці (чудова вона), і всіх-всіх друзів наших вусатих і безвусих.

СОСНІВКА, 29. XI. 1966 р.

Чи то так багато вражень від побачення, чи, може, вони результат емоційних переживань, але я ще не втратив відчуття вашої присутності. Стоїте перед очима всі разом, бо, здавалося б, чотири години — маса часу, а так вони якось надто швидко пробігли, що нічого не тільки поговорити, але вгамувати свого хвилювання не зміг. Був якийсь ніби дерев'яний, навіть не зумів побавитися з Оксанкою, а воно таке для мене нове, невідоме. Поки мовчить — пізнаю її, як заговорить — ніби не та дитина, так не звикнуся ніяк з її мовою. Жаль тільки, що було воно сонне і разом з тим (як і в Тебе) якийсь несмак був від того поспіху, поглядання на годинник, перескакування з теми на тему, словом, як у побаченні на чотири години з чотирма найближчими людьми.

Прийшов до себе лише в ліжку, лікуючи грип. Пролежав жовтневі, потім був один день на роботі і знову лежав до 16.XI. Поставили мені банки, випив меду, бо добре кашляв і все пройшло. Про моє здоров'я Ти не роби висновків з мого вигляду на побаченні, бо це ж був грипозний чоловік. А про нирки не хвилюйся. Я говорив з добрим лікарем, нема нічого страшного. І серце моє воляче в порядку, і очі, і все інше, тільки один шлунок ниє. Може тому, що з'їв лишній шматок курятини чи сала, та ще й поспіхом. Але то пройде. Старі лагерники добре говорять, що краще зовсім не їсти домашнього, щоб привчити організм до лагерних харчів і щоб він більше не перебудовувався.

Мене хвилює Богдан з очима, втомлюваністю. Як, він ще не поправився?

Твої образки про Оксанку чудові. Але я хотів би не тільки позитивну сторону її бачити, але й її капризи, тіньові сторони — теж в образах.

Оксаночко моя гарненька та розумненька! То ти вже вчишся писати? От гарно. Коли ж я побачу твої перші слова? Бо того листа, що ти писала з дідусем, я отримав. Цьомаю тебе за нього. А вчитися писати і читати треба, тільки мусиш бути уважною, чемною і посидющою, бо татко все бачить. Па, доню. — Твій татко.

Завтра знову писатиму, але ще сьогодні нагадую, чи виконала Ти моє прохання. Якщо ні, то зроби це негайно, бо мені незручно перед людиною. Чоловік хвилюється і думає, що затримка на невеликий час ускладнить хворобу. Отже, прошу, купи ліки і передай. А що зробила по діагнозах — хронічний ендартереїт?

Люди зі скаліченим здоров'ям, витріпанними нервами, і нехтування і байдужість інших вражає їх, як меч. Якщо такі прохання одержуєш, роби в цей же день. Не відкладай.

30.XI. /1966/

Не знаю, який лист хвилював мене ще так, як той, якого Ти написала 21–22. XI. Скільки в ньому справжнього чуття, скільки в ньому нашого сімейного, спільного, нерозривного, що при всіх клопотах він для мене — бальзам. Тому не псуй гарного настрою всякими спогадами. Якби я піддався своїм туманним враженням від анонімок напередодні нашого одруження, то і одруження не було б і я був би про Тебе якнайгіршої думки: щонайменше як людини лицемірної, хитрої, холодного розрахунку і т. д. Хтось тоді добре постарався! Цього я Тобі не говорив, хоч не раз натякав, що мала Ти «неблагожелателєй».

Я хочу, щоб ми були якнайзадушевнішими друзями, щоб найменші сумніви несли собі взаємно, щоб були для себе незамінними порадиниками, особливо, коли хмарки збираються на обрії.

І ще одна тема. Мене турбує характер стосунків між Тобою і мамою. Мені дивно, що не можеш мами потішати. Чому? Чому Ти не можеш знайти для неї теплого слова? Ти не стався до неї, як до рівної собі. Адже перед Тобою глибоко нещасна людина, яка перед тюрмами викричала своє здоров'я, і тепер з витріпанними нервами раптом сильно здала. Коли своїми жартами Ти її дратуєш в той час, коли їй не до оптимізму і не до жартів, то за це Тебе не хвалю. Так, як хотів би, щоб у відносинах з мамою Ти була розумна, як Соломон. Словом, якось ладьте, а я буду помагати на віддалі.

Сьогодні в мене радість. Євген /Сверстюк/ прислав Шаміссо і виступ /Олеся/ Гончара. Подякуй йому і скажи, що він зро-

бив чудову післямову, настільки осучаснив з тактом Шаміссо, стільки сказав чудових думок. Вітай його!

Уважно перечитав матеріали з'їзду /письменників/. Проблеми мови, культури пройшли через увесь з'їзд. То за що ж я сиджу? З'їзд показав, що ці питання є, вони не надумані і їх треба вирішувати. На днях вишлю свої скарги про вилучену під час арешту літературу, про пропажу листів. Адже за 3 місяці пропало 2 листи. Та що це таке?

ДОРОГІ МАМО, ТАТУ, СЛАВКУ!

Коло мене істотних змін немає. Потрохи привикаю до лагерного життя, входжу в його колію. Робота на заводі — не з числа приємних, але ще терпима.

Кожен день відводжу 2–3 години часу на роботу над книгою. За 1966–67 рік думаю закінчити вивчення німецької мови і приступити до англійської. Є час і для роздумів, а то у Львові, особливо останні місяці, в мене був такий шалений темп, що ніколи було думати. Отже, не весь час даром пропаде. Не повернеш тільки одного — розлуки з сім'єю. Але що зробиш?

Коли ми прощалися, у Вас, тату, був мінорний настрій. Як показують матеріали з'їзду письменників, ці питання, які я підносив і за які мене засуджено, офіційно обговорювалися письменниками. Тому я дивлюся на своє майбутнє оптимістично.

4-5.XII. /1966/

Не знаю, чи згадала Ти дату 4.VI? Адже то був день мого прощання зі Львовом. В ніч з 3 на 4.VI я майже не спав: думав, передумував, оцінював і судив.

Якось так в мене виходить, що ледь тільки я міцно стану на ноги в одній ділянці, як обставини кидають мене в іншу галузь знань. Напередодні виїзду до Львова я так чи інакше мав повну голову ідей з педагогічної психології, була вироблена своя концепція, яка подобалася не тільки мені, але й живила статті та дисертації цілого ряду моїх друзів і напівдрузів. Ти це знаєш. На це я вистріляв 6 років педагогічної практики.

Переїхав у Львів. Муки перекваліфікації, важкий шлях звикання з новою галуззю знань, здавалось, що нічого створити не вдасться. І коли в голові появилася купа ідей, коли залишилось строчити статті в республіканський і московські журнали — знову обрив і перекваліфікація на токаря по чавуну. Ніби сама

Доля (одна з тих жінок, про яких Ти мені так гарно писала) відриває мене від того місця, де вже готові до матеріалізації мої ідеї, ніби не хоче подождати хоч би рік для остаточного закріплення досягнутих успіхів. (Адже якби я був заарештований в 1966 році, я зумів би багато зробити).

Я зовсім не жаліюся на свою Долю. Правда, вона боляче зачепила моє самолюбство, але не вбила в мене мого «Я», хіба обтрусала дещо таке, що в мені мені самому не подобалось. Тому дякувати їй не збираюся, але особливо докоряти теж ні.

Думалося тут про нас, якими ми будемо наступної зустрічі у Львові, коли буде ця зустріч. Ці думки про нас, про наше не покидають мене і сьогодні. Дуже дороге мені наше спільне. Чи відчуваєш Ти це? Відчуй це кожною клітинкою, і щоб не торкався Тебе крилом дух сумнівів. А з сумнівами набагато важче, особливо при труднощах, які тільки починаються: всякі плітки, дрібні інтриги, зманювання на манівці. Проти тієї щоденної іржі є один панцир — глибока віра і ще глибші почуття. Я не випадково пишу про це. Така пора настає.

Отже, півроку за межами Львова. Нові обставини, нові люди, нові враження і новий досвід. Все нове, і я набуваю нових рисок. Життя борознить борознами не тільки мої долоні. Все стає чіткішим, осмисленішим, ґрунтовнішим. І слава Богу.

Пригадуєшся Ти мені востаннє на вокзалі і особливо на березі. Якби Ти знала, яка тоді була радість для мене, коли я побачив Тебе на березі! А потім було трішки сумно і трішки смішно. Мені здавалося тоді через вікно вагона, що Ти примушуєш себе зробити kwasну міну. А я думав: не вийде з неї плакальниці. І не треба. Чи так, чи я помилився? Бо в ці хвилини на вокзалі я теж не відчував гіркоти розлуки. Це прийшло згодом, особливо нестерпно приходиться тепер. Валентин /Мороз/ називає це хандрою. «І коли вона прийшла — не відганяй, сама піде». Мабуть, у свій час Ти не так це переживала, бо не було сім'ї [*Мається на увазі архетип і етап, табір.*].

Снився мені цими днями якнайбільше за всі часи. А недавно бачив тебе з Оксанкою. Оксанці так десь років тридцять з лишнім. Я дивлюся на цю жінку, знаю, що це моя дочка, і думаю: на кого вона подібна? І лише тоді, коли вона повернулася в профіль, я побачив подібність до Тебе. То знов бачив Оксанку малою на руках у мами, на фоні воза з дошками. Я біг до неї, розмахуючи руками, як хлопчисько, а вона розкотисто сміялася. Отак часто. Десятки снів. Ви приходите до мене в снах, я

до вас думками, і таке спілкування пристосовує мене до дому настільки, що часто я забуваюся, що в таборі.

Швидко Новий рік. Для мене ця дата завжди набувала особливого значення. Не віриться, що лише 2 роки ми були разом, стільки ж в розлуці. Що принесе нам 1967? Яким би він не був, та не буде таким болючим, як друга половина 1965 року, я знаю.

Не знаю, де Ти була 31. XII-65 р., де Ти будеш в той час в 1967 році, але я буду з Тобою. І бажаю Тобі тільки одного: хай здійсняться Твої мрії, в тому числі про найвищу гармонію наших почуттів. Щоб ми до цього прагнули разом! Чи мало цього? Думаю, досить. Цілком можливо, що я раніше зустрінуся з Тобою, ніж це визначили львівські «саламони». Адже час такий.

З'їзд письменників перевершив всі мої сподівання, перетворившись на дискусію з приводу мовного будівництва — тих проблем, про які мені говорили в суді, що вони надумані, штучні, що їх не існує.

Не сумніваюся, що і це своєрідний дипломатичний хід, який мав на меті вибити з рук деяких запальних людей бучок і заявити, що «ми теж переживаємо за долю рідної культури», але немає сумніву, що там сказано і багато щирих слів. Жаль тільки, що ніхто не виступив із знайомих. Цікаво, що мав на увазі Гончар у заключному слові про закулісні істерики? Власне кажучи, мені це зрозуміло, але я хотів би конкретизації, наскільки така конкретизація можлива. Разом з тим, які враження винесли львів'яни зі з'їзду?

Знову милувався шкіцом про Оксанку. Той епізод з парасолькою показує, що мале козеня вже має якийсь естетичний смак. І яке воно вимогливо-категоричне. На жаль, мої враження настільки скупі, що я не можу уявити, як вона мислить: бо і Оксанка на побаченні була сонна, і я згинався під вагою вражень, очі розбігалися. Хотів все встигнути і нічого не міг.

Напиши мені про те, як Оксанка засвоює морально-етичні категорії: можна — не можна, дозволяю — не дозволяю (чи достатнім є слово не можна, чи після них плач, вимоги, капризи), скупа вона чи щедра, послухна чи ні, чи прогресує капризність, охайна, чистюха чи бруднюха? Які погані звички, якщо є, — словом, тіньові сторони цього маляти, теж в образах. І те, що Тобі в ній найбільше не подобається, що найважче перебороти. Може, ці питання звернуть увагу на ті сторони її особистості (смішно: особистість!), які застелені туманом щоденних клопотів.

Писала Ти, що продовжиш розмову, а листа як нема, так нема, так я заждався. Вже втомився ждати. Ти мовчиш, чи листи по дорозі затримались?

А сьогодні поведу тебе в їдальню на сніданок, обід, вечерю. Сніданок — суп гороховий, обід — борщ (буряки, капуста, картопля, кусочок м'яса) і макарони, вечеря — суп пшоняний і кусочок оселедця. Оце мій конституційний стіл. Цукор отримую раз в 10 днів — 150 г, хліб щодня. Та тут якось про це не думаєш. Я ще не розпрощався з своїми запасами: маю ще цукор, кусок солонини, ще дещо. Так що на Різдвяні свята і Новий рік стане.

№№ пп.	Наименование продуктов	№1	Б №6	А10	Б10
	Хлеб ржаной или пшеничный*	700	250	650	450
	Хлеб пшеничный 2-го сорта	-	350	-	-
	Мука пшеничная 2-го сорта	20	40	20	10
	Крупа разная	110	85	80	50
	- . - диетическая (рис, манка)	-	30	-	-
	Макаронные изделия	10	20	10	-
	Мясо	50	120	30	-
	Рыба**	85	60	75	60
	Сало пищевое топленое	4	-	-	-
	Масло растительное	15	5	13	6
	Масло сливочное	-	30	-	-
	Сахар	15	40	10	-
	Кофе	1,5	1	1,5	-
	Чай натуральный	-	0,3	-	-
	Соль	20	20	20	15
	Картофель свежий	400	400	300	250
	Овощи свежие (квашен. капуста)	250	300	200	200
	Томат-паста	5	-	5	-
	Лавровый лист	0,1	-	5	-
	Мука картофельная	-	5	-	-
	Фрукты сушеные	-	15	-	-
	Молоко	-	350	-	-
	Творог***	-	40	-	-
	Мыло хозяйственное	200	250	200	-
Суточная калорийность		2413	3115	2090	1324
*Нет		**Килька.	***Нет вообще.		

№ 1 — загальна пайка, Б — лікарняна, А10 — БУР, Б10 — ШІЗО. — Ред.

Читав я цими днями роман Андріяшика «Людина зі страху». Збілочку новел Григора Тютюнника. Чудова річ — здібний, чесний, сміливий автор! Все в нього таке, як є, неприкрите, непідфарбоване, але над людськими трагедіями не хниче, не сюсюкає. Образ гранично чіткий, вирізьблений, в ньому чується здоровий селянський дух, і побачив він село з такої сторони, як, мабуть, ніхто на нього не дивився, хіба Солженіцин у «Матрєніном дворє».

Мабуть, цей лист останній у цьому році. Бо наступного писатиму десь 15-17 грудня, але при тих темпах він попаде до Тебе не раніше, як у січні.

Тому хочу вибрати окремі уривки зі втрачених листів, хоч уривки. Як не дивно, але обидва пропали листи мали особливу вагу для Тебе, бо перший писався про наші мандри в Осмолоді [Карпати], а другий призначений на Твій День народження. Словом, хтось псує Тобі маленьку радість. Та цур йому. Завтра кидаю скаргу з вимогою доставити Тобі ці листи. Як жаль, що не знаю, скільки Твоїх листів пропало. Напиши таку скаргу і Ти.

Отже, 15.VIII. /19/66 р. Вчора був для мене день чи не найбільш суперечливий. З однієї сторони, 2 листи — Твій і з дому, написані обидва 26. VII, ніби змовились. Спочатку я думав, що Ти кинула листа в Ходорові, а потім побачив львівський штемпель. А з другої сторони — біль за те, що не отримала листа на Ольги. Я знаю, що Ти не випадково приїхала до Львова, що Ти чекала листа і дуже хотіла його отримати. Знаю, і молив усіх богів, щоб Ти листа отримала саме на Ольги. Щож, може то гаряче бажання було причиною його пропажі.

Від Тебе я отримав всього три листи: два в липні і один 12 серпня. Та справа і в тому, що дуже хотілося прочитати Твого листа. Маєш той Божий дар, що легко і глибоко передаєш свій настрій. Після читання я ходжу під таким враженням, ніби розмовляв з Тобою. І так мені того треба: постійно і щодня.

3-4.X.66 р. Вже десять днів, як від Тебе нема нічого. На душі стає тривожно, сняться погані сни, псується настрої. І хоч останні 2-3 дні стабілізувалася чудова, тепла, осінньо-м'яка погода, з запахом і шарудінням жовтого осіннього листа під ногами, з тужливим співом шпаків, що готуються до втечі (є в тому співі якийсь інший тон, ніж літом; то сум за втраченим), погода, мені якось на душі неспокойно. Твої листи ходять табунами, але не систематично, як пошта на Русі в 19 ст.

Чи снилося Тобі хоч раз, що цього тижня з 24 по 1.Х я ходив у третю зміну і щодня десь так о 5 — 5.30 виходжу з цеху, якраз починає сіріти (настільки тут швидше сходить сонце, та зате в 6.30 — 7 вечора темніє!) повітря свіже з м'яким морозом, отож пройдуся великими кроками через ту безмежну Русь, стану над нашою канапою, погляну, як Ти спиш, поцілую Тебе у волосся, щоб не збудити, оглянуся по кімнаті, чи щось не змінилося, і повертаюся до верстату, до чавунного пороху, скреготливого шуму. То чи снилося Тобі це хоч раз? Мабуть, ні. Оця скнилівська малеча поглинула в Тебе всю увагу, а Ти хочеш, щоб я їх любив!

29. XII. /1966, БУР/

Донечко моя! Сьогодні тобі 2 рочки, та ще й з половиною. Колись, це було давно-давно, коли ще ми були втрьох: ти, мама і я, твоїй мамі дуже хотілось, щоб Оксанка мала 2 роки, а я нишком думав, щоб ми відсвяткували твій дворічний ювілей. Не знаю, якою вона хоче бачити тебе тепер (а цікаво), але я дуже хотів би хоч на мить побачити тебе такою, як ти була під час наших записів на магнітофонну стрічку. І дуже гарно, якби ти періодично записувалася на магнітну стрічку. Боюсь тільки, що наша мама дуже любить відкладати такі справи у бездонний мішок і забулася. Тому, Оксаночко, нагадай мамі за магнітофон.

А листів від вас нема. Ви хвилювалися з мамою, щоб я не покалічився біля верстата, але з 9. XII на верстаті я не працюю: тепер плету сітки-авоськи, з якими мама ходить на базар чи в магазин.

Щодня прилітає до нас у віконце синичка. Покрутить голівкою, затріпоче крильцями, потім пальчиками вчепиться за залізний прутик так міцно-міцно, як колись Оксанка хапала ручкою татків пальчик, позаглядає в шибку, а потім дзьобиком стук-стук, стук-стук. Ми просовуємо на підвіконня хлібця, але вона не хоче їсти, а стукає. І так багато-багато раз на день. А якось недавно ми хитро запросили її в нашу робочу кімнату. Спочатку синичка злякалася, билася об віконце, а її серденько з переляку так стукало, що аж пір'ячко ворушилося. Але швидко заспокоїлася, побачила на стелі сплячу мушку, дзьобиком стук-стук — і з'їла, потім другу. І раділа наша маленька громада (стрийко Михайло /Сорока/, вуйко /Валентин/ Мороз), як маленькі діти. Важко було синичці в нашій,

закурений димом, кімнатці — і татко твій випустив її на волю. Ми думали, що вона на нас розсердилася, але через годину вона знову прилетіла, пальчиками (а такі вони довгі-довгі) знову вчепилася за залізний прутик і дзьобиком в шибку стук-стук. То вона вітається, а я її відповідаю, як Оксанка — де-ень! А ти бачила синичку?

Не хмурся, Оксаночко, що татко наспіх написав тобі 9.XII, він дуже спішився, та ще й не хотів зовсім псувати вам новорічних і Різдвяних світ. Тепер я вам писатиму зовсім рідко і довго-довго прийдеться ждати листа [БУР]. Але ви з мамусею запасіться терпінням, бо таких терплячих і вольових я вас більше люблю. Отже, листа писатиму раз у 2 місяці та ще й олівцем, завжди 5 числа — січень — березень — травень. Тому приїжджати до мене весною не варто.

Про мене не хвилюйтеся, я перехворів добре, але вже здоровий. Ще тільки кашляю. Мій Новий рік дуже нагадує минулорічний по формі, але не по суті. Завтра ми виїжджаємо на нове місце, здається на 11. Але не всі.

ЯВАС, 31.XII. 1966/

Я вже на новому місці, приїхали ми вчора в обід. Коли водили нас у лазню, розцілювався з Панасом /Заливахою/ і бачив /Михайла/ Осадчого, Богдан /Горинь/ був на роботі і ніяк не здогадається, як мене побачити. Нове місце — нові порядки, але я почуваю себе відносно непогано, в кімнаті тепло, і лише тут перестав кашляти, а то весь час кашляв, як ніколи. На роботу нас ніхто не просить. Своїми речами — книгами користуватися не можу. Думаю, як Ти зустрінеш Новий рік і яким він буде для нас? Все постає загадковим, як сфінкс. Чомусь сьогодні навалом налітають на мене мінорні спогади, і важко мені особливо.

1967 рік |

2.1.1967.

Живу тими враженнями, які виніс з матеріалів з'їздів як письменників, так і охоронців старовини. Я переконаний, що самі з'їзди були далеко цікавіші, гостріші, коли винесені на

шпальти газети такі незвичайні думки Гончара, Новиченка — людей вельми поміркованих. Тому фантазія дорисовує пропущені деталі. Правда, я далекий від думки, що «Літ. Україна» збереже за собою той рівень напруги, яким зарядили її ці дві надії, але і те, що вміщено, варте всякої похвали. Читав я в «Історичному журналі» ст. про Грушевського, та зовсім не знаю, які громадські заходи проводились у зв'язку з ювілеєм: мітинги, збори, концерти. Чи облишено святкування лише статтями в «Літературці» та журналі? Взагалі матеріалів для роздумів преса дала чимало. А тому час проходить не пусто.

Останнім часом я закінчив опрацювання Шопенгауера, зараз, тобто до 9. XII, я сидів над Гегелем, читав Андріяшика, Гр. Тютюнника, роздумував все-таки над психологією викладання літератури у школі: ескізи до теми «Розвиток пам'яті на уроках літератури», «Розвиток мислення...», «Розвиток естетичного смаку...». Якщо до того додати те, що в мене надруковано, то виходить заокруглена тема, щось вроді «Психологія викладання літератури в школі». Побіжно фіксую проблеми психології в народній творчості. Жаль тільки, що зараз можливості праці зведені до нуля. Та це швидко пролетить. Я хочу переконати тебе, що почуваю себе добре, внутрішньо зібраним, душевно спокійним і таким буду весь час. Тому за мене не хвилюйтеся. А від матері взагалі бажано було б приховати дійсний стан речей. Поки вона дізнається, — все стане по-старому. Отакі мої справи.

Ага! Хотів Тобі висловити свій несмак статтею Оленчиного тата, особливо його роздумами про пам'ятник, чи то діалогом. Невже ні про що було писати? [*М.Петренко.*].

27.1.1967.

Потоком ідуть до мене листи і поштівки. Нез'ясованих питань набралася ціла бочка.

Пересилаю тобі свої записки в хронологічному порядку.

13.1. /1967/

Нарешті лист! Як я ждав його. Весь час новорічні вітання. І так, ніби тобі до столу подають десерт, а перше і друге відтягують. Я ковтаю поштівки як мухи, а жду справжнього листа з серйозною розмовою і повідомленням про одержання моїх листів. І якраз перед «відбоєм» клацає ключ і мені подають цілу пачку листів.

У попередньому листі не передавав вітання тим, хто мене поздоровив у Твоїй телеграмі. Я думаю, що засвідчити свої почування могли б і у власних телеграмах. І тому найбільше радості від Твого і Оксанчиного вітання. Це ті маленькі приємності, без яких щоденне життя стає блідішим, а людські взаємини теж багато втрачають.

Ходжу на роботу, зачишаю крісла, деколи бачу Богдана /Гориня/. Почуваю себе добре, незручно, що не можу користуватися своїми записками і книгами. Але це пройде.

Тепер читав я Степняка-Кравчинського. Подякуй за неї Оленці /Антонів/. Перечитую психологію. Все, що маєш, потрохи висилай. Вишли мені книгу німецькою мовою, для перекладу, тільки радянського видання. Добре було б, щоб щось цікаве — культура, мистецтво, психологія, історія, бо нема що перекладати.

25.I. /1967/

Сьогодні на роботу не пішов. Чому? Болить голова, а кругом повальний грип. Богдан /Горинь/ теж захворів.

Вже всі отримали відповіді на січневі листи, а мій ще десь до Тебе не добився. Це називається строго індивідуальним підходом до вихованців.

27.I. /1967/

Сьогодні прийшло 3 поштівки і лист № 9. Мороз 3 дні —42 градуси. І гостей наїхало до біса.

27.III. /1967/

Здоровий. Трохи хворів грипом. Самопочуття в різний час різне, та в загальному добре. Очі трохи здали, бо круглодобове світло, але швидко все змінюється. У нас поволі, але без затримки крокує весна. Пахне трохи земля весною і ще чимось.

Я змінив професію, як і мої колеги. Норму виконати важко, тому часто пайок штрафний. Проте у всіх настрій гарний — весняний.

Ковтаю наплив поезії. Перечитав Мисика «Чорнотроп» і Цитовича. Хоч останній нерівний і часто безпринципний, його симфонії — вершина поетичної майстерності, море музики, хіба що подібне до Коцюбинського «Інтермеццо» чи раннього Тичини. Я хотів би, щоб Ти прочитала його Оксанці. І взагалі

для Оксанки вибери з Олеся, Шевченка, раннього Тичини і пробуй читати їй поезію вишукану. По ідеї, образний світ повинен бути для неї зрозумілим.

Уважно слідкуй за всією періодикою. Замітив і Славка /Чорновола/, і /Бориса/ Олійника, і прецікаве інтерв'ю. Доповнює це твоєю лаконічною, але вмістимою мистецькою інформацією. Отже, картина є.

Думаю над проблемами педагогічної етнопсихології.

На регулярність у листуванні не розраховуй. Сама розумієш. Несподіваними тішся, а до мовчання стався спокійно.

Дякуй Оленці, Славкові, Іванам за бандероль. *(Олена Антонів, В'ячеслав Чорновіл, Іван Світличний, Іван Дзюба. — Ред.)* Ага! Є в продажі етнографічний атлас — купи.

1-2.IV. /1967/

Коло мене все в порядку. Весна розтопила останні латки снігу, приморозки тільки вранці. Дні чудові, теплі і сонячні, а тому трішки важчі. Жду літа і Тебе! Хоч невеличка хмаринка вже на горизонті: маємо право тільки на загальне побачення, а особистого я позбавлений.

Вирішив час від часу писати Оксанці листи, щоб і вона ждала їх. Бо відсутність батька — то велика травма для дитини, а байдужість батька — не менша. Знаю, що не маєш часу, але прочитай Шатова «Корчак и наши дети» («Новый мир» № 10, 1966 р.) і обов'язково купи вибрані педагогічні твори Корчака, що видані в 1966 р. Сама уважно прочитай і пришли мені. То зовсім інший підхід до виховання: не насильство над особистістю, а розвиток природних задатків, не перекроювання на свій манер, не підігнання до свого стандарту, а відкриття суті цього маленького світу і вдосконалення його. Може, той світ не можна підігнати під задуманий стандарт. Над цим треба думати зараз, негайно, бо після п'яти — пізно.

11.IV. /1967/

Часто пишу і повторюю свої думки, бо дуже мало гарантії, що Ти отримувеш мої листи повністю.

А в нас весна. Сьогодні день кращий від вчорашнього. Он дивлюсь через вікно і бачу, що люди працюють тільки в майках. Кажуть старожили, що цьогорічна весна — класична. Жодно-

го вибрику, повільна хода, але невпинна, до тепла. В такі дні не дуже приємно сидіти в густозаселеній кімнатці, але то такі дрібниці, на які звертаєш увагу дуже рідко. Як себе почуваю, як виглядаю? Здається, зовсім не змінився з тих часів, як ми бачились. Сиджу оце над книгою Деширієва «Закономерности развития и взаимодействия языков в советском обществе», яку вислав мені Лесь Танюк з Москви. Чудова книга. З неї можеш дізнатися про перспективність і безперспективність мов, про поглинання одних другими. Словом, концепція без фігового листка. Передай Лесеві, що це найкраща річ, яку я взагалі отримував. Так хочеться йому написати кілька слів. Та ба!

Нарізаю різьбу вручну, але не завжди вдається нарізати на пайок «А». Проте настрої гарний, у нас в загальному це означає, що нема різних клопотів і що їх у майбутньому не буде ще більше. Я їх переносу легко і готовий сприйняти нові. Словом, я став в'язнем, де гарний жарт, щира усмішка ціняться більше, як кусок хліба, а книга — поза всякою ціною. Я вже писав Тобі, що мене і Левка /Лук'яненка/ позбавлено особистого побачення. Тому сприйми це спокійно.

З приводу цитати Дробняка про жінку. Жінка Дробняка — то вічний вулкан, такий мінливий і завжди неповторний, бо саме цією неповторністю жінка приваблює чоловіка. Коли ця неповторність і багатогранність її сяйва (отут треба з'ясувати, хто і в чому шукає цієї неповторності, бо я її вбачаю у всьому (та про це нижче) пропадає передчасно (а вона зникає, коли перестає нуртувати в жінці духовне життя і жага до життя у всіх його проявах, коли бліднуть її ідеали, а разом з ними блідне вишуканість в її одязі, усмішка і т. ін.). Багато чоловіків шукають інших дівчат, в яких це знаходять, а тільки деякі стараються воскресити в них той живий вогонь. Ось мій коментар цієї цитати. Дробнякова жінка, то салонна жінка, традиційна жінка з її традиційними функціями: любовниці, матері, слуги, сугестора, але він відмовляє їй у творчому житті нарівні з чоловіком, обкрадає в ній творця. І часто її відрив від цієї домени (наукової, мистецької, громадської) або вбиває в ній людину, або викликає розрив з тим, хто хоче забрати в неї цю ділянку духовного життя. Дробнякова жінка виліплена з бальзаківського тіста, справді створена тільки для любові, і тут все добре, тут я не маю заперечень, але то частина жінки, і не знаю, чи

таку напівжінку хтось сьогодні взяв би за дружину. Я — ні. Він чудово передав психологію жіночої статі, але лише статі.

Я в дружині хочу мати друга. Пишеш, що цього замало, але не звертаєш уваги на те, що мова йде про дружину. Коли я говорю про дружину як друга, то не маю на увазі, що цим все вичерпується. Тоді вона нічим не відрізнялася б від товариша і була б товаришем, а не дружиною. Я розцінюю дружину не як придаток, не як місячне сяйво, а як окремих світ, дуже цікавий і заманливий, який безперервно поглиблюється, і тому він приналежний. Духовна гармонія — то є гармонія тих світів, то духовне зближення, то взаємне проникнення в ці світи, де не тільки почуття кохання, але й зріла, достойна чоловіка думка з цілого ряду питань. Я хочу бачити в дружині дискусанта, найширшого порадики і навіть авторитету в якійсь ділянці духа. Я не міг би дивитися на неї поблажливо, отак любляче-поблажливо, як це робить приблизно 99% чоловіків. Мені не треба ляльки, ні наймички, ні няньки. А мені потрібна дружина віддана: і друг, і любов, і мати моїх дітей, і рівний партнер в творчих пошуках.

Не думаю, що Дробнякова інтерпретація включає те, що я говорив про жінку. А раз ні — це значить допустити духовну неповноцінність жінки, принизити її як особистість.

26. V. /1967/

Не писав я Тобі, що протягом шести місяців щодня відводив по годині часу на німецьку мову. Разом з Валентином /Морозом/ щоранку проводили 5 — 10-хвилинний діалог німецькою мовою або розповідали, хто що прочитав.

На цьому перевіряю концепцію заучування напам'ять: повторити матеріал в час найактивнішого забування, тобто в перші 2 — 6 днів. Зараз переглядаю те, що Ти мені прислала. Ага, прислав мені /Михайло/ Косів книгу — подякуй йому. Мав бандероль і від Наді /Світличної/, в ній 2 записні книжки і /Віталій/ Коротич.

Нічого не писав Тобі про мій День народження. Як тільки я прийшов від вас з побачення, Валентин все чудово організував: була в нас кава, шоколад, цукерки, канапки з консерви, яку я зберігав ще зі Львова на Різдвяні свята. Але на свята сидів у шизо. Крім твоїх вітань, отримав поштівку від Мирослави /Зваричевської/. Подякуй їй.

Не знаю, чи зауважила Ти нову добірку віршів Ліни /Костенко/ у «Літературній Україні» від 31.IV. Думаю, що то новий щабель в її роботі. Все таке вагоме, зріле, густе на думки і модерне. Якось чується, що вона переживає новий період особистого щастя. Словом, прочитай і побачиш, який легкий і кон'юнктурний порівняно з нею Драч. О, божественна Ліна!

З «Літературки» я дізнався, що вийшов новий «Кобзар» з ілюстраціями Караффи-Корбут. Було б добре, якби Ти його купила і вислала мені. Зробиш? Враження таке, що то дуже цікава річ.

В попередніх листівках Ти торкалася питань розумного егоїзму і так це тлумачила, ніби то для мене terra incognita [*Через брак латинського шрифту вживається слов'янська азбука*]. З цими думками я зустрічався у Чернишевського, Фіхте, Шопенгауера частково ще будучи студентом, а частково згодом. Розуміння цього питання Твоїм опонентом (*Володимир Кожушко. — Ред.*) досить поширене, але далеке від цільної філософської концепції. То вже сурогат, де філософія раціонального егоїзму чи індивідуалізму тісно переплелася з колективізмом. Згідно з цією концепцією особистість розглядається як внутрішньо цілісна система, яка поступає і діє тільки виходячи з своїх внутрішніх спонук, із внутрішньої потреби. То позитивна сторона цієї концепції, бо вона пропагує внутрішню цілісність, але в системі понять цієї філософської школи нема поняття обов'язку. Це, на їхню думку, аморальне, бо не впливає із внутрішньої потреби людини. Я вже писав про своє розуміння співвідношень обов'язку і потреб. Проте є цілий ряд інших тінювих сторін індивідуалізму, який, на думку Фіхте, привів Німеччину до роздрібленості. А Фіхте був прихильником і пропагандистом індивідуалізму. Словом, є у цій концепції ряд цікавих положень, але у трактуванні цього Твого опонента то вже сурогат, його особиста думка, яка є сплавом з інших, або свідомо, або через незнання. Проте підняте Тобою питання дало багато для передумування мені в цьому плані, бо зараз я перечитую все, що є про Екзюпері. Було кілька статей у «Вопросах философии» і в інших журналах. Його філософія абсурду мене захопила, бо то було те моє, що витворене тільки мною і ніким мені не принесене. Я, як натура меланхолійно-трагічна, нарешті знайшов таке світобачення, яке повністю відповідає моєму духу. Але то багато.

7. VII. /1967/

Тільки-що пікнула 6.00, а я вже встиг зробити зарядку, помитися до пояса, застелити ліжко, покласти на коліна подушку, а на неї тверді обкладинки — і ось так пишу.

Снилася Ти мені. Ніби читав від Тебе однокарткового листа, в якому окремі слова вписані рукою Мирослави /Зваричевської/.

А листа немає. Чи хоч отримала Ти мої листи від 26 — 30 червня? Я ж отримав поштівку з Києва 1. VII, а більше нічого. Проте вважаю, що це зв'язане з азіатськими умовами листування, коли листи ходять по поштових відділеннях і кишнях чиновників цілими місяцями. А можливо це метод впливу чи виховання почуттів. Адже лежав у лікарні Валентин так само, як я вибив око. По сьогоднішній день не можу добитися квитанцій за рекомендовані листи. Все те — то дрібниці, які повинні створювати незручності і напругу. Але хіба нам цього не знати? Тому сміймося.

Уважно прочитав «Український календар», який є найновішою енциклопедією україніки щороку. Як не дивно, а це так. Є там уривки з Винниченка, Хвильового, Фальківського, Юрія Клена. Тепер сиджу над книгою Багрянова «Национальный вопрос и буржуазная идеология», який мало чим відрізняється від Деширієва. Але не прочитав повністю і тому не можу судити.

Подякуй Косіву і Славку Кендзьору за книги.

15. VII. /1967/

Тепер я впевнений, що цей лист не попаде до Тебе на День Ольги, коли б я його не писав. Про це є кому подбати. Але коли б він не прийшов, Ти знатимеш все одно, що він писався саме до цього дня.

Маю чудову гвіанську легенду. То мій переклад з російської. Повністю переписую її Тобі. Можливо, і Тобі принесе вона хвилини радості, бо таким неповторно ідилічним, чистим і поетичним видалося мені кохання Вітру і Веселки. Тут ідеологів не шукай, не шукай тут незвичайних характерів, а радше старайся збагнути невловимість прекрасного, неповторність щастя і вічна потреба його мати. А думаю, що в цих прагненнях найкраще видно рівень людини.

Прихід Амаливаки

Тоді, в сиву давнину, Вітер був самотній. Самотність він глибоко заховав. І раптом, якимось зовсім несподівано, вирвалася самотність на волю! Вітер збожеволів. Як безумний, він завивав і метався по долинах, ревів над саванами, плакав, мов мама, що втратила одиноке дитя. З того часу він не міг бачити свою подобу. Тому, де тільки зустрічав спокійне плесо води, збурював його і каламутив. А одного разу Вітер почув далекий спів і звук барабана. Це співали люди, що жили в селі Асікеяво біля водоспаду Клейтук. Вітер тишком, непомітно підповз туди, перетворився в тінь, і почав приглядатися, що там твориться. То співали в гірській безодні лісовики, а бубонщик розлігся якраз біля того дерева, де тінню притаївся Вітер. Бубенщик ніжно гладив бурдюк з вином, а мила дружина... А музика, духів ріки тремтіла, як спів жайворонка, велично лилась музика птиці Грому і дрібно звучав бубон.

Вітер танцювати не хотів, хоч його ноги могли стати такими легенькими, як пелюстки ромашки. Та люди веселились, танцювали і пили вино. І раптом підпилий танцюрист зовсім випадково вилив флягу вина Вітрові прямо в рот, який тінню розлігся під деревом. Вітер проковтнув вино, кров заграла в ньому, як молоде пиво, він труснув буйною головою, став на ноги і завив грізно-весело: «Гей-гей, грай музико, чому затиха бубон?».

— Гарзд, пане Вітре, — покірно відповів музикант, ударив таку веселу і швидку мелодію, що ліва рука не знала, що робить права, а права не знала, що робить ліва. Вітер пустився в танець, закрутився, вдарив об землю бурею. Не витримало велетенське дерево, звалилося і придушило багатьох людей. Птах Грум прилетів із своєї вечері, побачив спустошення і хотів втихомирити буйного Вітра, але Вітер завжди виповзав з його рук: ще більше бушував, ревів і вив, ніби велетенська згряя диких вовків. Так він бушував, поки його повіки не скував сон. Тоді він клубком звився на вершині гори Рорайли і заснув. Вже сонного птах Грім зв'язав його і відніс до себе в печеру за водоспадом Клейтук.

Тоді зібралися великі боги на велику раду, як покарати пустуна Вітра. Був сонячний ранок. Сонячні промені падали в туман над водоспадом — і Вітер вперше побачив, як красуня Веселка розчісує свої пишні коси. Це було чудово. Вітер заспі-

вав. Заспівав ніжно-ніжно, як флейта. І великі боги перестали сердитись, вони слухали пісню Вітра, і один з богів сказав:

— Я ніколи не чув такої чудової пісні.

— Так може співати тільки нечистий, — сказав другий.

Колись, у сиву давнину, боги виткали волосся Веселки зі срібних бризків водоспаду, а на близьких скелях посадили орхідеї, щоб Веселка могла вплітати їх у коси. Старі діди переказують, ніби Веселка зачарувала водяників, і тепер вони вночі і вдень грають для неї на бамбуковій флейті, а коли Сонце, Зірки і Місяць опускаються, щоб послухати музику, тоді вона ловить їхнє світло. Ось чому її волосся так сяє. А Вітер співав для Веселки, поки вона не перестала розчісувати коси і не випустила з рук орхідею. Орхідея впала в провалля і розбилась на сонних скелях. Всемогутні боги взяли з Вітра обіцянку, що б він не робив, час від часу повинен співати. Вітер погодився, тільки вимагав, щоб вони розвісили струни арфи на віттях лісових дерев, а стебла степових трав зробили порожніми, щоб він лежачи міг співати в травах. Боги обіцяли виконати вимогу Вітра і відпустили його на волю.

Вітер вирвався з печери і притулився до тіла Веселки, але Сонце приревнувало Вітра до Веселки і сховалось за хмари. Тоді волосся Веселки розкинулось і закрутилось у скелях і деревах, а нічний сторож Кай, який вартує Веселку, перекинувся у зграю ластівок і накинув на Веселку плащ із тіні. Лише мить тримав Вітер Веселку в обіймах — і тут же вона зникла. І з того часу, де тільки не появиться Туман, Вітер ганяється за ним, шукаючи Веселку. Він мчить через снігові гори, через ріки, шукає на світанку між деревами, а коли падає дощ і земля окутується випарами — мчить через савани, але ніде не може знайти свою Веселку.

Одного разу червоночоллий дятел сповістив Вітру, що Веселка народила сина. І Веселка сказала: якщо Вітер хоче бачити сина, хай видовбає колисочку на вершині Червоної гори до того, поки в небі появиться дворогий Місяць.

Вітер видовбав колисочку, вистелив її листочками тамаринда, потім сів поруч і став ждати. І поки ждав, не ворухнулися навіть стеблинки кассави, замовкла трава.

Крізь туман, що огорнув вершину гори, визирнула Веселка, поклала малятко в колиску, яку видовбав Вітер. Він хотів торкнутися її шатів, але ворухнувшись розсіяв туман — і Веселка зникла.

Вітер назвав сина Амаливакою — плодом пошуків. Він мав ясні очі, мелодійний голос, а в крові — музику батька. Вершина Червоної гори Рарайма була місцем його забав, а друзями стали мурашки і старий кандор Гі.

Оперення в Гі вилиняле, поблідле, очі сумні, печальні, шия — гола і морщинна, а голос нагадував скрип всохлого дерева. Але кандор Гі був мудрий і мав добре серце, тому Вітер речив піклування про єдиного сина в його руки.

Цілими днями сидів Амаливака на скелі, слухав розповіді старого кандора, придивлявся, як мурахи будують своє житло і запасуються їжею. А коли на вершину Червоної гори падав дощ, то чиста вода каскадами ринула вдалину і стрімучі коси води приносили вістку, що на вершині гори живе замріяний ясноокий син Вітру.

Одного разу, раннім ранком, великий вождь Аракаї послав голуба Трубача з дорученням просити Амаливаку спуститися до підніжжя гори. Трубач полетів, став на скелю, яка оберігала гніздо кандора, і постукав дзьобом.

— Хто там? — спитав кандор.

— Це я, Трубач. Великий вождь Аракаї послав мене поговорити з хлопчиком, сином Вітру.

— Добре, я покличу хлопчика і ти поговориш з ним. — Амаливака-а-а! Амаливака, настав для тебе час. Великий вождь Аракаї прислав за тобою Трубача.

І хлопчик підійшов до Трубача, і слухав його, і його очі блищали, як дорогоцінні камені.

— Аракаї сказав, що ти повинен піти до людей у долину Уйтші, де живуть оссеваї. Він говорить, що твій батько причинив їм зло, і ти повинен це виправдати.

І обняв Амаливака зморшкувату шийку кандора, а на вицьвіле крило впало дві сльозинки і яскраво заблищали.

— Ти повинен йти, хлопчику, повинен йти, — повторював старий кандор, і старі очі його були смутні.

А коли батько-Вітер довідався, що його єдиний син повинен йти до людей, він ударив кулаком по скелі і крикнув:

— Аракаї, не зачіпай мого хлопчика, хай він вільно живе на Червоній горі. Веселка дала хлопчикові веселість, серце його м'яке і ніжне, як пух колібрі. Він не знає, що таке ненависть.

Почув Аракаї плач Вітру і закричав з вершини гори, що попросла лісом:

— Тільки Амаливака, веселий і радісний, як Веселка, хлопчик, може врятувати тих, що живуть в долині. Відпусти його, батьку-Вітре, обдаруй його талантом музиканта і чарівним даром грати на струнах дерев і флейтах степових трав.

Вітер виконав прохання Аракаї, він переніс єдиного сина в долину і залишив там у гаю плакучих дерев. Амаливака сів під деревом на сухе листя і заграв на срібній флейті, яку дав йому батько-Вітер.

Струмочок, що біг поруч, підхопив мелодію і поніс її через ліс, і тут сталося чудо: скупі тукани покинули мангові дерева і полетіли в гай плакучих дерев. Маруді, колібрі, сови і навіть сліпі летючі миші зібрались тут.

І всі дикі зlobні звірі, крокодили і навіть риби — Апарайма і Хассар — зібрались тут послухати музику.

А пристрасно люблячий батько-Вітер стежив за сином. І якщо Амаливака просив дощу, він викликав з печери птаха-Грім і ця випускала воду з озера, а якщо Амаливака просив сухої погоди, Вітер згрібав хмари і виганяв їх на край неба.

Так Амаливака, син шукаючого Вітру і красуні Веселки, приніс у ліс спокій і веселість, і всюди, як полум'я, рознеслася вістка про Амаливаку.

Ну як?

Зачеплено десятки проблем, і все то оповите серпанком справжньої поезії.

ВОЛОДИМИР, 4-6. VIII. 1967 р.

10. VIII.67.

Не дивуйся різниці в датах. Мені повернуто листа, бо тут, виявляється, не можна писати окремо навіть для Оксани. «Тільки одно письмо, а не целую бандероль». Мав рацію Ленін, коли писав, що на Русі кожна губернія має свої порядки.

Бачиш нову адресу і розумієш, що сталося. Я не повторював би раніше писаного, якби була впевненість, що моя кореспонденція дійшла. Та ба! Коли і хто гарантував на Русі таку впевненість? Завжди знайдеться герой Сергеєва-Ценского, який прочитавши фразу «На півночі у нас їздять собаками», накладе

тривожну резолюцію: «Запретить, а то за границей подумают, будто у нас не хватает лошадей». Так споконвічно.

Боязнь показатися в смішному світлі — чи то не доказ Фрейдівського комплексу неповноцінності? Телеграфно про події. Вночі, десь о першій третього серпня, я прибув до «колыбели государства российского», яке цікаве своєю історією, храмами і централом. Краєчком ока побачив кілька старих будинків зі старої цегли, один собор — ну і все. Є в Росії приказка — «в тесноте, но не в обиде». Хай йому грець з такими приказками і з тією справді тісніотою при температурі повітря 26–30 градусів. Та ми все сприймали жартома (я кажу ми, бо маю на увазі Михайла /Масютка/ і Валентина /Мороза/ — троє мушкетерів, які за рік зуміли побувати в 3 таборах, 3 — борах і опинитися у Володимирському централі).

Що стосується мене, то я взагалі не любив (погано писати простою ручкою) довго затримуватися на одному місці. Працюючи галопом, проскакав всю Дрогобицьку обл. І лише дружина прив'язала мене у Львові надовше, та й то не дуже. І хоч «вучечко» пророкує мені, а дехто підтакує довічність, я не думаю довго затримуватися і у Володимирі.

Бачиш, настрій у мене гарний лише тому, що мій новий партнер назвав мені (нас роз'єднали!) десяток душевних хворіб і стільки ж ультиматумів. Отже, матиму об'єкт для спостереження, але навряд чи буде спокій. Ось і зараз щось перекладає, складає в мішечки, кудись готується, бідний. А я пишу. Сама розумієш, що концентрація думки буде не вельми високою. Правда, Ти часто дипломатично пишеш, що чоловік у Тебе розумний, а нишком собі думаєш, що не дуже, або в крайньому разі, не завжди.

А то як Ти говорила? Знаю, що не особисті міркування Тебе спонукують. Але ніколи не буде склеєне те, що не піддається склеюванню. Не знаєш — а Ти вір. Коли є віра, тоді ті самі факти сприймаються в одному світлі, коли є сумнів, все набирає мінорно-трагічного забарвлення. Я це знаю, може більше, ніж будь-хто. Сумнів у стократ гірший, ніж вкрай небажаний результат. Бо результат, хоч і небажаний, то тобі відома та нова обстановка, в якій /маєш/ розташувати свою духовну енергію, а сумнів — то заплутані сіті, в яких вона б'ється до божевілля, виснажуючись до краю. Дуже легко сіють люди людям сумніви

в душу, але дуже важко і не часто їх виполюють. А жити з ними все життя неможливо.

У «Народі» Мішле є розділ про виховання (читала?), де він пише про віру: віру в народ, віру в ідеали. Тільки такої думки, що мета виховання — то не кількість знань, а вироблення твердої віри. І приводить приклади, коли люди виховувались на 1–2 книгах.

Отож про моє переведення в тюрму. 13 липня мене було знято з будівництва (точно через місяць) і переведено в цех без всяких пояснень. В цеху я вчився шити білі рукавички для дам (*Брезентові робочі рукавиці. — Ред.*). Такий поворот справи не дуже задовольняв мене, бо надворі було сонце, вода. Погода стояла чудова і я добре загорів. Такого літа я ніколи не бачив у Львові. А 18 липня мене викликали в штаб. Думав, що то відповідь на якусь із моїх скарг. А то засідання виїзної сесії суду Зубово-Полянського р-ну. Така несподіванка збила мене з пантелику, але тільки на хвилину. Мене судили першим, потім Масютка. Я заявив, що будь-яке рішення суду вважаю незаконним, бо: порушено процедуру судового розбору — мене не попереджено про судові засідання, мене не ознайомлено з обвинуваченням чи клопотанням адміністрації, тому я не міг підготуватись до оборони чи передати оборону адвокату; незаконним є склад суду, бо засідателю нач. режиму табору — представник адміністрації, яка подала на мене в суд. Але суд вважав це несуттєвим. Несуттєвим було й те, що ні суд, ні прокурор не знайомі з матеріалами, які були буцімто об'єктом розбору. І вони в цьому щиро призналися, як признався представник адміністрації ст. лейтенант Кишка, який їх не бачив і не читав. Словом, судили «вслепую» на три роки в тюрму. Михайло висунув приблизно ті ж умови. Йому теж 3 роки тюрми, а Валентинові — до кінця терміну. Ото коротенько вся епопея, пародійні сценки з практики судочинства одного з судів Мордовії.

Тих деталей було більше і за змістом вони пікантніші, але хіба в листі все передаш. Прямо з суду мене перевели в БУР. Я стояв у вікні і дивився на ті сосни, де недавно бачив Тебе, а в другій камері обурювався Юлій Даніель: «Братцы, какой же это суд? Мороза еще не судили, а его вещи уже тащат в БУР, и готовят место в БУРе».

24 липня ми виїхали на етап. Я кожен день ждав листа, а його не було. Не діждавшись листа, виїхали ми з Потьми з її

брудом. Гидуєш сісти, взяти в руки ложку, бо в уяві повстає безперервний потік різношерстої тюремної братії, який проплив через ті заяложені камери, за стіною перегукуються підлітки з літніми жінками, і з обох сторін така рафінована лайка, такі нечистоти, що стає страшно.

«Откуда ты?» — «С Украины». — «Какой... с Украины, когда у тебя бас тамбовский», — так підліток вправляється в діагностиці етнічної групи жінок по голосу.

А потім Рузаївка з її селянським столом, який завжди навіював осінні спогади про Цетулю. Їхали 10 діб. Намучилися добре, бо книги важкі, як залізо, а спека нестерпна. І який жаль: тут не дозволять читати своїх книг. А я старався читати книги інших, а свої залишив на Володимир. Тому прошу, пришли мені німецький словник, якусь німецьку книгу радянського видання або декілька газет (теж московських), том Гегеля з «Феноменологією духа», а взагалі перешли всі мої і Богданові книги з філософії. Я виберу.

Постарайся купити філософську енциклопедію. Правда, вона дорогувата і вдарить мою жіночку по кишені, а вона і так розтринькала гроші на поїздки до чоловіка. Але що зробиш, коли ув'язнений чоловік дорожче обходиться, ніж вільний. Та зате менше щоденного клопоту (не треба готувати обіду, прати білизну, а головне сваритися, прислуховуватися до думки чи узгоджувати дії). Словом, ув'язнений чоловік дає немало переваг, а головне економить час. Ні? Отож, враховуючи все те, постарайся купити енциклопедію і перші два томи вислати мені в цьому році, а останні в січні-березні.

Так багато пишу про висилання книг, бо часу тут море, а з тюремної бібліотеки можу брати лише 4 книги на місяць, та й то художні. Колись, кажуть, була тут чудова бібліотека. А тепер навіть повного видання творів Леніна немає. Не встигнеш настроятися в нових умовах на робочий лад, як приходиться їх міняти. І так завжди.

А я хотів би продовжити свої роздуми над психологічними проблемами викладання літератури в школі та деякими питаннями етнопсихології. Коли я розмірковую над метою виховання, то, думаю, це допомагає у відкритті дитині самої себе. Знаєш, як добра книга допомагає нам зрозуміти себе, так добрий вихователь повинен намацати жилку оригінальності

і підсилити її в дитині. Не пов'язувати якийсь стандартний ідеал для всякої групи дітей. Тут педагог подібний на сліпого воїна, що розмахує мечем.

Я щораз більше захоплююся Корчаком на противагу Макаренку, для якого індивідуальний підхід був потрібен для того, щоб знайти дорогу до серця дитини і підкорити її казарменній дисципліні з чисто військовою ієрархією. Чудово пише про дітей Мішле. Діти-квіти. Кожна — неповторна, кожна — цілий світ. Коли я сидів над психологією дитячої уяви і потім писав рецензію на збілочку Лучука «Уставати рано треба», мене часто дивувало, що твориться з дитячою фантазією. Де вона дівається в 20–30 років? У 2–5 років кожна дитина — творець нових термінів, відправа оригінальних сторін буття, спостерігає з своїм кругом бачення і, на кінець, невичерпний фантаст, для якої хворостина — то донський скакун, стіл — стартовий майданчик. Проходить час, дитина перестає здивованими очима дивитися на світ, і тільки одиниці, зберігши ті захоплення, стають митцями. Ото прослідкувати генезу, дослідити природу, виробити методику боротьби із знебарвленням дитячої особистості. То питання, яке повинно бути доповненням до моєї статті про розвиток уяви на уроках літератури. Генезу цього процесу я вбачаю в освоєнні дитиною традиційних понять, абстрактних термінів, в самій природі абстракції. Якщо стіл — то мебля, на якій їдять, пишуть, за якою читають, то всякий інтерес до неї відпадав. Як зробити, щоб процес освоєння абстракцій не приглушував барвистої фантазії, а лише, міняючи її, надавав її нових форм, щоб інтерес до словотворення, відкриття зберігався, щоб ту цікавість лише поглибити?

Маю до цього пояснення з позиції теорії контролю. У людському мозку проходить безперервний процес утворення і руйнування установок, як би сказали грузинські психологи, стереотипів — як би сказав Ухтомський, і еталонів контролю, як говорю я. Це щось подібне до народження і відмирання клітин. Щоб полегшити орієнтацію, не перевтомлюють її. Але раз завоювавши право на життя, вони автоматично викликають роботу мислення, свідомості, яка вважає, що виконала свою функцію, виготовивши стереотип, який повинен вірно спрацювати у подібній ситуації. Стереотипи є різні — є навички, звички, є соціальні стереотипи. От створений стереотипний

погляд на традиції — як реакційні пережитки. І той, хто торкається цього питання, вже не розуміє, а бере готовий погляд, його мислення, ковзає по поверхні стереотипу, не ставить його під сумнів, не робить його об'єктом дослідження. І часто не шукає не тому, що це його переконання (він ніколи над ним не думав, а почув), а тому, що його апарат мислення заповнений готовими деталями. Певні суспільні інститути щоденно виробляють такі еталони. І з того моменту, коли суспільство приймає ці стереотипи, мислення починає буксувати, не має руху вперед: є слова, але немає думки, є вірші, але нема поезії, є філософські опуси, але нема філософії. Наступає клінічна смерть мислення, аж поки якийсь дивак знову не крикне — дивіться, а це ж не хворостина, це чистокровний, чудовий дончак. Його спочатку каменують, потім захоплюються, аж поки захоплення знову не стане нормою, яку треба переступити. То дуже важлива проблема не тільки в педагогіці, але й мистецтві, філософії, соціології та інших гуманітарних науках.

З того випливає сенс духовного життя, де пошуки вічних істин уявляються як безперервне творення стереотипів і боротьба з ними, то боротьба між статикою і динамікою, між тяжінням до користування виробленим, завойованим і новими поштовхами осягнути неосягнене, між тим, що є і що буде. Так порушене питання на ниві педагогіки перекочує на мистецьку ниву. Я показав дві тенденції в соціальному організмі, в людині вони відбиті так же. А вся справа в тому, якій тенденції відкривати дорогу, яку культивувати. Так грубо конспективно, вкрай спрощено я виклав те, що повинно доповнити мої міркування про уяву і мислення і суміжні питання творчого мислення та процесу взагалі.

Тому я, всупереч Мішле, за широкі знання, але знання не як самоціль, а як засіб розвитку мислення, естетичного смаку, шляхетності почуттів. Про те я писав ще минулого року. Знання кольорів для Оксани не як самоціль, а щоб милуватися ними (який краще подобається, у якому поєднанні, яка комбінація і т. д.), а не для статистичного перераховування. Розумієш? І так у всьому тоді багато знань не буде обтяжливим. Дуже хочу, щоб Ти зуміла допомогти їй знайти себе і терпеливо плекати це. Все в Тебе є, а терпіння у вихованні, мабуть, найменше (лише з реплік міркую) і, здається, не вироблена лінія, не продумані педагогічні заходи і такт. Спішися. Оксанка не жде.

Мені тепер не особливо «карашо», бо сиджу сам, читати нічого. Журнали ще не переведені з 17-го. Але згодом налагодиться. Питаєш, що мені можна? Один лист на 2 місяці. Отже, черговий у жовтні. Може, з жовтня переведуть мене з пониженного, то писатиму щомісяця і зможу отримати посилку. Розумію, відчув, чому її тут дозволяють. Не хвилюйся і не псуй собі нервів. Немає тут нічого страшного. Думай, що нічого з нами не станеться, як Ти потішаєш інших, але так потіш і себе.

П. С. [*Через брак латинського шрифту вживається слов'янська азбука.*]. В посилці: 1–1,5 кг масла, 0,5 кг добірного часнику, кілька пачок вітамінів [*Вітаміни вилучали з посилок — “не положено”.*] і решта цукор, а ще краще мед. Всього 5 кг. Більше «ніззя», як би сказала Люба (*Максимів, приятелька Горинів. — Ред.*). (Як вона там, як її серденько і сердечні справи? Писни про неї, бо капосне гуцулення мовчить).

29.IX. /1967/

Тепер я приблизно такий, як на фото у випускному альбомі, тільки додай трохи зморшок, острижи чуприну, зміни безтурботний і наївний вигляд очей. Та почуваю себе добре. А до цих передвеликодніх місяців [*Великодній піст.*] я так швидко привик, що аж дивно. Пишеш, що не уявляєш мого буття. Так, тут Тобі не допоможе навіть Лонський досвід (*Тюрма у Львові на вул. Лонського, згодом Сталіна, тепер Степана Бандери. — Ред.*). А все інше без змін: ранком роблю зарядку, до пояса миюсь холодною водою, роблю «накачку» деколи нетерпеливим курцям, які о 6.00 вже смокчуть махорку. А десь коло 7.30 до 12 — то найплідніший час. Читаю, виписую, обмірковую (щоб потім все пропало, як в Озерному). Після обіду голова не хоче слухатись. А я їй нагадую 14-годинний робочий день у Львові, та даремно: пальне не те — трішки, ціпочку. Після обіду іду на прогулянку і довго мружу очі на сонці, п'ю свою гальбу (=півгодини, з німецького хальб (е) [*Через брак латинського шрифту вживається слов'янська азбука.*]) чистого повітря зі свистом, з захопленням, щоб видихати махорковий дим, дивлюсь на небо. Тут невідмінною деталлю декорації — згряя чорного вороння. На фоні голубого неба, проміння підвечірнього сонця, що кров'ю полоще цегляну нештукатурену стіну, це чорне вороння — незвичайний контраст. Жаль, що я

не художник. А художнику сьогодні напишу. І ще додаю, що тут строго можна писати лише моїй сім'ї, моїм батькам, братам. Якщо з 5 жовтня перейду на загальний режим, писатиму щомісяця. Щодо побачення, то дають їх 2 рази в рік, через 6 місяців по півгодини. Я маю право на таке побачення лише після 17 грудня, і то лише після переходу на загальний режим.

Що читаю? Бандеролей на руки не дають. Журналів ще не перевели, крім «Вопросов психологии», тому жую бібліотечне читиво. І ось недавно попала мені в руки книга ірландських саг, їх епос. Що то за диво! Як випукло вирізняється характер древніх кельтів, з чітко вираженими поглядами на красу, мораль, духовні і матеріальні цінності. Читаю і ще раз переконуюся, що саме в епосі слід шукати відображення підвалин національного характеру. І що дивно: багато сотень років ірландці розуміли це і берегли саги, як зіницю ока. Зараз у мене на руках російські билини, а ще раніше перечитав турецькі, в'єтнамські, латвійські казки. Хотів би ще потрапити на Калеву і Калевалу. Минулого року я говорив Тобі про народне розуміння психології людини як елементу чи моменту психології народу. А оце недавно прочитав, що знаменитий грузин Прангішвілі вже написав (грузинською мовою) статтю на цю тему, виходячи лише з аналізу одного грузинського слова («гулі») — серце.

Так себе почуваю, ніби в мене щось вкрали. І одночасно радий, що прийшов до цього сам, що аналіз українського епосу під цим кутом зору був би першовідкриттям цікавим і симпатичним, як один з фрагментів до картини народного характеру. До речі, всі, що писали на цю тему, проблеми народного трактування не включали. Ото, здається, все. А оце недавно написав собі щось в вигляді есе — чому /Роман/ Іваничук добрий новеліст і поганий романіст. Вже глянув через декілька тижнів і не соромно за написане. Значить, щось там є. Я вже писав тобі, що буду дуже радий почути найзагальніші положення ст. Костомарова «Две русские народности», яка не ввійшла до видання. Захопив мене його малюнок укр. жінки в ст. «Обзор сочинений», т.2. Саме в цьому слід шукати коріння поезії, глибину її духовного життя. Здається, в Мавці Леся Українка довела до найвищої досконалості процес різьблення жінки-мрійниці. То не вичерпність у Костомарова, то фрагмент, але дуже вдало схоплений і переконливо аргументований. Згадав про Косто-

марова не випадковою. Стоїш перед моїми очима задумана, замріяна, горда. Знаю, що ці два роки змінили тебе дещо...

Психологічна атмосфера? — Несимпатична. Бо якою вона може бути у групи людей з інтересами до доміно і матюків на одному полюсі і до якихось більш-менш стабільних духовних запитів у людей другого полюса?

Хоч і мовчиш Ти зрадливо, але Твоя супровідна записка до листів зі Стримби — то море радості для мене. (*Від тітки М. Гориня Палажки Луців. У листі повідомлено про одержання написаної тайнописом у журналі заяви М. Гориня, яку вивіз Юрко Долишній. — Ред.*)

А тепер про співпадання наших роздумів. Тільки я подумав про Дробняка, як Ти пишеш листа, тільки хотів вимагати від Тебе психологічного портрета Оксанки, як Ти даєш його. Тоді хочеться вірити в той нерозривний контакт двох, який оберігає одного від куль, про що непогано писав Симонов. Отож про Дробняка. Я думав, що то наш нездара Дроб'язко. А про того хлопця я прочитав у «Літературній Україні» і десь ще. Він з цієї генерації, яка перші свої враження черпала з літ. джерел. І хоч життєвий досвід скупий, але книжні знання, продумані і пережиті, стали їхніми і виграють перед мертвими роздумуваннями графоманів. Так і в Дробняка. Класичний підхід до жінки я відчув зразу, але на фоні лицемірного інтелектуалізму в підході до жінки його підхід звучить по-іншому. Коли я виступив проти його моделі жінки, то лише проти його претензії на вичерпність, але як частковість до психологічного портрету — то річ чудова і правдива, бо суто жіночий інстинкт виведено в універсальний закон. І першим доказом того є Твоє захоплення ним. Якщо його роздуми про жінку штовхають саму жінку думати в цьому напрямі, значить зачепив він сокровенне. Певну роль зіграв тут і Твій стан пошуків і роздумів. Пам'ятаєш Плужника: «Доле людська, чудна яка ти — на сторінках чужого твору правду свою шукати» (як мені бракує Плужника!).

Не завжди прав той, хто логічно докаже свою правоту. Адже не кохають людей з набором силогізмів в кишені. Покохай мене тому-то і тому-то. Адже абсурд. Де є логіка почуття, там безсила логіка мислення. Симпатії і антипатії — то не плід розуму, тут мусить бути щось ірраціональне.

Мій докір іншим, який Ти сприйняла як жаль на самотність, а його слід читати (ну і чорт з вами!), дуже наївно звучить у

Любиній репліці чую, що і Брися (*Люба Максимів та Надія Світлична. Народжена 8 листопада, Н. Світлична жартівливо називала себе Октябриня або Брися, звідси її день народження — «Брисини». — Ред.*), і інші — і вся ота листівка — інспірована Тобою. Якщо так, Ти зробила мені неприємність немало, і хай це буде востаннє. Якщо ні — чудово. А я насправді не чую себе людиною, яку треба жаліти, тим більше з жалю щось робити (дружина — поза всякими формулами). І якби знати, що всі ці бандеролі — данина співчуття (допоможи мені з'ясувати це), я б сказав кілька теплих слівець кожному з посилаючих. Колись писав Радішев: «Даже здесь я буду жить, а не прозябать».

4-6.IX. /1967/

І вчора не прийшов той лист, який ти обіцяла дописати «на днях». Чи «на днях» — то той гак, про який ходять легенди: кілометр з гаком (де гак = км)? Якщо перейду на загальний режим — писатиму щомісяця, а дружину посаджу на голодний пайок, хоч на — місяць, щоб знала, що за свої слова слід відповідати. А я сиджу, сную найчорніші прогнози, що аж серце болить...

Яка Твоя думка про філософію абсурду? Це справді мужність, героїзм, дещо мінорний, але тим мені ближчий. Чи ти читала есе Стейнбека в «Новом мире» і Мішле «Народ»?

Ще одна проблема, якої хочу торкнутися, — Оксанка. В наступному році думаю, що вкрай необхідно дитину перевезти у Львів. Колись я писав про роль батька для дитини. Тому час від часу пишу її листи, бо це єдина форма контакту з нею.

Перед моїми очима зараз стаття «Психическое развитие ребенка и влияние среды» французького психолога Зассо, надрукована у ж. «Вопросы психологии» № 2 за 1967 р. Там проблема батьків і їх ролі (особливо матері) у вихованні повноцінних дітей чудово розкрита. Повноцінність дитинства забезпечує повноцінність людської натури. А все таке — як жорстокість, почуття неповноцінності, жаль до всіх (що німці називали Вельтшмерц [*Через брак латинського шрифту вживається слов'янська азбука.*]) — то результат виховання у відриві від батьків або неправильність батьківської поведінки. Не буду переказувати змісту. Прошу, обов'язково прочитай її з олівцем в руках від початку до кінця, не відкладай і лише тоді напиши мені листа, як прочитаєш її. Стаття ця внесла в мою душу тривогу, посилила роз-

думи про Оксанку і, може, вперше показала ті сторони впливу сім'ї на дитину, про які я мало думав.

А тепер художнику (*Ярославу Мацелюху, братові Ольги Горинь. — Ред.*). Сам писав чи під стороннім пресом Олі? Дякую за побажання. Додам. Є речі страшніші, ніж мандрівка через Лету — втрата ідеалу як найвищої духовної вартості. Без нього людина нидіє не тільки духовно, але й фізично. Тут ходячі мумії — то люди без ідеалу. Істина: молодість не стільки фізичний, скільки духовний стан. Оля знає на цю тему афоризм Лео Аустера, спитай. (*Львівський ілюзіоніст, психолог. — Ред.*). Для мене процес творчості — процес безперервного становлення. Разом з закінченою річчю від митця відходить цілий маленький світ думок, почуттів, кут бачення і технічні засоби вираження всього цього. У душі залишаються найуніверсальніші положення, що розширюють творчі можливості митця. Новий задум — новий світ думок, почуттів, засобів їх вираження. Перед ним (навіть всоте) художник почуває себе знову, як новонароджений, а тому безпомічний. І боротьба з цією безпомічністю, долання опору задуму — і є творчий процес, повний таких диких сумнівів і переживань, що тільки натури, що глибоко вірять і відчують своє покликання, можуть їх долати (пам'ятаєш Золя «Творчість?»). Коли кожна нова річ дається все легше — не стільки радість, скільки біда, бо це перший симптом, що панує шаблон, міцно хапає митця за горлянку. Процес безперервного оновлення творчої індивідуальності, нешаблонний (раз назажди даний) спосіб мислення — то те, що відрізняє його від мілітариста, для якого кожна істина має кінцеву інстанцію, бунт проти неї — ересь. Отже, митець і мілітарист у вічному конфлікті, бо їх конфлікт найглибший — психологічний, конфлікт догматичного і творчого мислення. Один утверджує шаблон, другий воює проти нього. Взаємне кохання тут виключене. І митець може лише гордитися з цього, а не псувати собі нерви.

1. X. /1967/

З самого ранку радіоприймач кричить про День вчителя. Знаю, що дуже любиш це свято. Ти знаєш, як серйозно я ставлюся до педагогічної праці. Тому від усієї душі вітаю Тебе. Можливо, справді колись ми ще разом працюватимемо. Інженерна

психологія відходить від мене на задній план. Який то інженерний психолог без експериментів? А весь час набивати голову інформацією без власної продукції нерационально. Я спостеріг, що в психічному житті людини настає такий період, коли напихання себе інформацією дає мало, якщо не продукувати власної продукції. Всьому свій час. Розумієш? Тому поступово повертаюся до проблем, про які писав.

Багато думав про нашого маленького зятика [*Тарасика Чорновола.*]. А що, татко його на новій роботі думає бути багатшим, ніж наречена? [*Йдеться про арешт В.Чорновола і термін покарання.*]. Вітай його маму, розумію її стан, співчуваю і надіюся на краще.

Брисі. Дякую за бандеролі, за запрошення на Брисини — особливо. (*День народження Надії Світличної. — Ред.*). Як людина вкрай недисциплінована, дозволю собі з'явитися з незначним запізненням — через чотири роки. Може, для вас така затримка трохи і довгувата, але ми, кочові люди, ковтаємо місяці, як Каленик вареники. Щиро вітаю з Брисинами. Дякую за вітання і бандеролі брата, прошу вітати братову (*Дарина, дружина Богдана Мацелюха, брата Ольги. — Ред.*), близьких спільних знайомих, кума Миколу /Петренка/.

Осмолодянци (*Люба Максимів, з с. Осмолода коло Перегінська. — Ред.*). І чи не виграв я? Якби не Володимир, чи ще щось там, хіба отримав би я таку симпатичну заяву? Тільки що скаже дружина? Чи стане терпіння? Бо в деяких і на два роки не стає. Коли вже розщедришся на листа? А про ті Оліні побігеньки ми вже поговоримо дома. Бо меч правосуддя Феміда вже гострить. Вітаю щиро, бажаю успіхів.

Пишу і виходжу з тих товстих стін. Отак продовжував би безперервно то усміхатися, то бурчати, лиш би розмовляти з Тобою і друзями.

Донечко моя маленька! Чи отримала ти мою казочку? А я вже написав тобі другу про Цибулиночку, тільки не знаю, чи перша тобі відома. Я дуже радів, що поганих людей ти називаєш поганими і знаєш, хто вони такі. А ось гарних людей треба слухати: і маму, і бабусю, і дідуся, і стрийка. Невже ж ти і далі не хочеш їсти? Як же тоді великою виростеш? І правда, що сама не любиш спати? А ось я тобі пораджу, щоб ти сама лягала спати, відразу закривай очка, тоді я тобі приснюся і ми будемо разом. Добре?

ВЕСНА

Була собі маленька дівчинка: очка кругленькі, чорненькі, як терен, гострі і енергійні, личко біленьке, а сама вона на селі у дідусів і бабусь. Мама приїжджала до неї рідко, а татка бачила тільки на портреті.

Була люта зима, але дівчинка любила ходити на прогулянку, возитися на саночках, ліпити снігову бабу і бавитись зі своїми вірними друзями — Зайчиком-побігайчиком і Синичкою-сестричкою.

Якось під вечір, коли сонечко сховалося за гору і тільки червоним, як окраєць кавуна, краєчком моргало на дівчинку, що стояла у садочку, прибіг Зайчик-побігайчик, став перед нею на задні лапки, а передніми тре-розтирає свій червоний носик.

— Що з тобою, Зайчику, — питає Дівчинка.

Зайчик закліпав очками і почав жалітися голоском:

— Не дає спокою Сніжище-Морозище, так боляче щіпає в носик, що я тру-тру його і зігріти не можу. Аж сльози виступають.

Тут прилетіла Синичка-сестричка, сіла Дівчинці на рукавичку. Глянула вона, а ніжки в Синички теж червоні-червоні, вона скаче з ніжки на ніжку, скік-скік, і не може зігрітися.

— І тебе, Синичко-сестричко, Мороз щіпає так болісно в ніжки? — питає Дівчинка.

— Ой, ще й як щіпає, — каже Синичка. — А то ще Сніжище замів усі поля і луки, ніде не знайдеш ні зернятка, ні мушки — прийдеться з голоду вмирати.

— Чим же вам допомогти, мої маленькі друзі? — питає Дівчинка.

Зайчик каже:

— Прожени геть Сніжище-Морозище.

— Але ж як? — питає Дівчинка. От Синичка їй і мовить:

— Щоб прогнати Сніжище-Морозище, треба збудити князівну — Весну. Тільки вона може це зробити. А збудити князівну-Весну може Дівчинка з чистим серцем, що хоче все знати. Але буде тій Дівчинці важко, великі небезпеки її підстерігатимуть. І тільки велике бажання допоможе не тільки Весну збудити, але й славних друзів придбати. То чи хотіла б ти, Дівчинко, розбудити Весну-князівну? — питає Синичка.

— Дуже хочу! Бо Сніжище покрив своїми пухкими шатами всі трави і квіти, які я так люблю, а Морозище замурував усі ставки, річки, там рибки вмирають без повітря.

— То глянь на отой ліс, що червоніє за горою. На краю того лісу росте стара-престара дупласта верба. А в ній є вхід до Царства невічного сну. Коли ти підійдеш до цієї верби, заплюшиш очі і скажеш: «Хочу друзям допомогти, друзів виручити з біди». Як відкриєш очка, то побачиш, що ти вже в Царстві невічного сну. У цьому Царстві тільки одна широка дорога, і веде вона до диво-спальні, де спить князівна-Весна. По обидві сторони дороги до тебе простягатимуть руки різні істоти, щоб тобі допомогти. Дивні то істоти, дивні в них імена. Добре придивляйся, гарненько обдумай, кого тобі краще в друзі вибрати. Бо як вибереш не тих, хто вартий того, то і диво-князівни не знайдеш, і не розбудиш її, і нам не допоможеш, і друзів не придбаєш, і лише тут, коли вибереш справжніх друзів, то вони тебе до князівни заведуть.

Пішла, ні не пішла, а немов на крилах до лісу полетіла Дівчинка, побачила стару-старезну скрипучу вербу, зупинилась перед нею і сказала, закриваючи очі: «Хочу друзям допомогти, друзів виручити з біди!».

І раптом якось дивно запаморочилася в неї голова, земля зникла під ногами, а серденько защеміло так, як при посадці літака на землю. Але то тільки мить, бо знову відчула землю під ногами. Розплющила очі і побачила, що перед нею чудовий парк: дерева високі-високі, гіллясті, з густим зеленим листям. А були і такі з чудовими-пречудовими оранжевими, червоними квітами. Широка алея з обох боків обсаджена барвінком, пролісками, фіалками і конваліями. Далеко-далеко вкінці довгої алеї вона побачила гору, залиту сонцем, але не встигла її добре й розглянути, як почула якесь муркотання. Оглянулась і на мить зупинилась. А істота белькоче: «Ти не знаєш ще мене? Я — Бездушна Жорстокість. Подай мені руку і будемо друзями. І я поведу тебе, куди захочеш». Глянула на дивну істоту Дівчинка, побачила її очі злі, налиті кров'ю, зціплені тонкі губи, а під її ногами меншу істоту, поранену і знесилену.

— Ой, чому ти, Бездушна Жорстокість, не допоможеш цій маленькій істоті, що в тебе під ногами!? — дивувалась Дівчинка.

— Бо над усіма малими і слабими я знущаюсь — таке моє правило, — відповіла дивна істота.

Одвернулася від неї Дівчинка, огидною стала їй ця істота. І пішла Дівчинка далі алеєю. Не пройшла і кількох кроків, як справа шось як заскиглить, як запищать: «Я Лицемірство і Фальш, подай мені руку і побачиш, як добре тобі буде зі мною в житті». Глянула Дівчинка, а з рота тієї істоти тече слина і вся вона забризкана болотом, а шерсть на ній з одного боку чорна, а з другого біла, і запах від неї виходить поганій. Не подала Дівчинка руки Лицемірству і Фальші, а з огидою одвернулася від неї.

Пішла далі. І раптом бачить вона чудну птицю: пір'ячко голубе, як небо, крила міцні, постать горда:

— Хто ти?

— Я Чесність і Мужність, — відповідає птиця. — Чи хочеш взяти мене собі в друзі? Не хвалю себе, дивись, яка я є.

Сподобалась Дівчинці ця птиця і вона сказала:

— Ходи зі мною, Чесносте і Мужносте, допоможи розбудити князівну-Весну.

Махнула птиця крилами і легко попливла в повітрі, а Дівчинка пішла за нею.

Раптом чує над головою чудовий спів, ніби спів жайворонка, а пташка Ластівку нагадує. І говорить їй вона:

— Я Ніжність і Доброта. Чи хочеш взяти мене в друзі?

Гарно стало Дівчинці від того співу і сказала вона:

— Будь мені другом, допоможеш розбудити Весну.

І вирушили всі вони в дорогу. Попереду розтинає повітря могутніми крилами Мужність і Чесність, за нею пурхає крильцями Ніжність і Доброта, а за ними не йде Дівчинка, а пливе в повітрі. Підійшли вони до гори. Чесність і Мужність сіла на найвищому горбі, а Ніжність і Доброта на нижчому і показують дзьобами на якийсь серпанок з туману. Придивляється Дівчинка — аж між тими двома горбами натягнуто прозоре простирадло з білих хмаринок, а на ньому спить диво-дівчина: личка рум'яні («Мабуть, соки різні п'є, — подумала Дівчинка, — і молоко»).

— Ото і спить князівна-Весна, — сказали їй нові друзі. — Збуди її.

Підійшла Дівчинка ближче — бачить на голові вінок з різних квітів і в косах квіти — проліски, суконка з листя зеленого клену, а сама гарна-прегарна.

І раптом Дівчинка придумала віршика, з яким звернеться до князівни-Весни:

Князівно-Весно, пробудися,
До роботи не барися,
Бо Мороз розперезався
І на друзів заповзвся.
Хоче з світу всіх згубити,
Хоче всіх заморозити.

І побачила Дівчинка, як заворушилися у князівни-Весни довгі пишні вії, як розкрила вона очі, і тихо, як шум молодого листячка, сказала:

— Хто ця смілива і чесна, ніжна і добра Дівчинка, яка мене збудила? — І Дівчинка стала перед нею, перед її сонячні очі. — Тож нехай завжди Мужність і Чесність, Ніжність і Доброта будуть твоїми друзями. Зустрічай з ними весну своєї юності.

І встала князівна, пішла з Дівчинкою. І була вона така висока, що торкалась головою верхів'їв дерев. Всі погані істоти зникали під землею, а на тому місці, де вони ступали, виростали бур'яни: реп'яхи, будяки, а де ступала Дівчинка і Весна, виростали квіти пахучі.

— Закрий, Дівчинко, очі, — мовила князівна-Весна.

Знову запаморочилася в Дівчинки голова, знову зникла земля під ногами. І коли вона розплющила очі, то побачила стару вербу біля лісу. І вирушили вони полями. Куди тільки не стануть, там тоне сніг, дзюрчать-співають струмочки, з'являється зелена травичка, розцвітають весняні квіти. Стало тепло, а від Весни пішов дивний аромат.

Прилетіла Синичка-сестричка, поцьомала Дівчинку в носик дзьобиком, прискакав Зайчик-побігайчик, погладив м'яким кожушком по ручках, скочив на раменце і погладив личко. І сказали вони разом:

— Дякуємо тобі, Дівчинко, що розбудила Весну і врятувала нас від лютої Зими.

Коли оглянулась Дівчинка, то Весна була уже далеко. Вона розтоплювала сніг, пробуджувала струмочки і річки, одягала в зелене листячко дерева-сади, ліси, застеляла землю пухнастим зеленим килимком трави, несла людям тепло, запашне повітря і радість.

— Де тебе шукати, Весно? — запитала Дівчинка князівну-Весну, що зникала з її очей.

— Шукай мене в дзюрчанні струмочків, у радісному співі пташок, у зелених шатах лісів і садів, у квітках весняних.

Так уперше відкрила Весну для себе Дівчинка. Вперше побачила, як росте травичка, голочками витинаючись з землі, вперше почула, як співають жайворонки, як пахне повітря, ніжно пригріває-цілує в личко сонечко.

І стала вона з того часу розумнішою і готовою усім допомагати, хто в горі, готовою відкривати все нове і все добре, готовою будити своїм бажанням Весну. І звати цю Дівчинку Оксанка, і пішов її третій рочок. Ото казочці кінець, а Оксанці з пролісків на голівку вінець.

28-31.X. /1967/

Ось уже десять днів розкошую листами, п'ю їх і не можу напиться, впиваюся ними. І не в тому справа, що їх півтора десятка (та й в тому) посипалося на мене, як цілющий літній дощ після нестримної спеки. Бо кожен з них — то кусок Твоєї душі, Твого серця — таких мені найдорожчих.

А сьогодні знову маю мішок тюремних радощів: нарешті добився видачі на кілька хвилин колективної знимки. І не міг очей відірвати від Тебе. Я знав давно, що педагогічна професія на багатьох лицях лишає печатку неприродності. А в тебе цього нема. Ти природна і безпосередня.

Оце пишу і на обличчі такий блаженний вираз, що мій дідусь Попіляску питає мене: «Что с Вами, пане Михайло? Вам хара-шо? Вы счастливый человек, когда пишете семье и так улыбае-тесь». — Я сміюся розкостисто, бо тут нас голять раз в десять днів машинкою для стрижки голови, і тому уявляєш, як виглядаємо. А оце недавно був дощ, я глянув в калюжу води в здивувався: на місці обличчя, круглого, як диня, з'явилися дві глибокі впадини.

І з твоїми листами мені чудово, і вони щільною гранітною стіною огороджують мене від камерної патології, яка хоч і рідко, але все-таки торкається струни людської душі. Вони наповнюють змістом те, що в багатьох сімей залишається пустим і беззмістовним. Знаєш радість від гармонійного почуття? Та що тоді нездоланне? Час? Централ? Божевільне середовище? Книжковий і паперовий голод? — До чортиків! Коли щодня в душі я справляю свято радості навіть у ті хвилини, коли всі шайтани намагаються зіпсувати мені настрої. Що мені все це, коли я

знаю, що там, далеко, щоденно і щогодинно хтось про мене думає... Всього того мені було потрібно для останнього штриху в гарті віри в себе. І може ті, хто не розлучений, разом із дружиною ходить у кіно, разом нудить світом і не знає, як позбутися цієї нудьги, — що вони проти нас? Жебраки! А нас доля продовжує обдаровувати такими перлами, про які інші тільки снять.

Важко Тобі уявити ту атмосферу, в якій я живу. Але коли один дегенерат тільки про те товче, що б він поїв, що він голодний, другий снує маніакальні асоціації, третій лається добірною російською лайкою, то можеш собі уявити, що зусилля на повну ізоляцію від того ідіотизму оправдовують себе, скільки б енергії на це не пішло. І ось уже десять днів атмосфера листів міцно окутує мене сутінками мрій, роздумів, і справді так здається, що в тумані сновигають манекени — щось говорять, але я не чую, щось кричать, але це мене не обходить. А мої роздуми — то не пуста трата часу, то не тільки елегійне пережиття, а оцінка і відкриття для себе ряду морально-етичних істин. Передумую і радію, що маю час передумувати те, над чим не стало б часу думати дома. А коли оглядаюся назад на кілька років і порівнюю себе з тим простодушно-наївним Михайлом, трішки м'яким, трішки занадто добродушним, то тепер дякую провидінню, що так швидко мене провело по Дантових колах. Це мені було і є потрібне. Якби обмежився Лонським — було б замало, якби обмежився ізолятором — було б замало, карцером — теж мало, бо не було б централу, який відкрив мені новий світ і відкрив мене з такої сторони, з якої я себе не знав, а Ти — тим більше. А може Ти і відчула своєю жіночою інтуїцією. І то є те, що називав Джек Лондон у «Морському вовку» — закваскою. У кого тієї закваски більше, той не боїться випробувань. Пригадуєш вовка Ларсена і його міркування?

Часто ставив собі питання, а чому так рідко були щасливими люди, що піднялися на вершину людського духа? Але не знаходив відповіді. І ота гвіамська казка відкрила мені очі частково на це. Ідеал щастя настільки неосяжний, що бажана мить являється як Веселка і зникає при першому подиху вітру, щоб розпалити ще більшу пристрасть її збагнути. І у тому вічному гоні за неземним у людини ростуть крила, а мить стає нагородою за важкі дні пошуків, і щасливий, хто не тільки зустрівся з цією миттю, але й усвідомив це, зафіксував це. Бо без цієї миті (по-

став це слово у множині) в якийсь момент людина стає пустою або надщербленою, а з нею їй легко і в «поганії дні, болотянії дні». Це добре схопив Франко, ні? Але хіба разом ми збагнули б те, що в розлученні? Весь сенс якраз у тому — то хай живе розлучення! Осанна розлученню, яке облагороджує людські душі! Осанна стражданню, яке підносить людський дух на вершини!

Твої листи співпали з таким піднесенням духа, що не можу Тобі навіть передати. Причина? Не шукай її зовні — бо вона всередині — я закінчив реставрацію своєї душі, відкрив собі цілий ряд істин і хвала тим стінам, що ізолювали мене від житейської скороминушчини, щоб заглибитися. Не думай, що умови для цього є. Але можеш уявити, чого я досягнув, коли в таких умовах — шум і безперервна тріскотня співакамерника, який сіє бджоли, ліс, робить з бджіл ракетноносців, обґрунтовує, чому бджола не може бути ракетноносцем, з'ясовує, що вся трагедія людства в тому, що вождь не похований у землю, — і так з ранку до вечора, і при цьому всьому я можу абстрагуватися — ось тобі ще одна осанна, осанна йогам. Які це істини? Коли тобі важко і сили твої розпорошені (а знаєш, що їх у тебе безліч, тільки треба їх зібрати в кулак), ніколи не шукай ресурсів поза собою. Вся твоя сила у тобі — вмій тільки зібратися воедино і на світі не буде такої сили, яка б могла тебе перемогти. Всі деспоти світу з їхньою зброєю і рабами — ніщо перед силою духа однієї людини з гордо піднесеною головою. Людині допомогти не можна, якщо вона сама собі не допоможе. «Людину можна тільки любити, кохати» — і то найкраща їй допомога. Варта чогось ця істина?

Нарешті затихли в камері балачки про амністію, що вже так надоїли, як гірка редька. Тепер кожен притупцює, поправляє ранець, як на старті для довшого маршу. Навіть я був піддався тому настирливому шелестінню. Тепер усе.

Гарно мені. Чую спортивну форму і якби зараз під рукою потрібні книги, можливість експериментувати, мабуть, щось зробив би. Слово «гарно» має в цих умовах свій зміст. І Ти це добре знаєш: то і солодка туга, і той перманентний сум, і те прагнення бути з вами, але під всім цим одна підвалина — то певність у нашій єдності, певність у собі, і від цього ота душевна спортивна форма. Чи пам'ятаєш Крістофа Ролланового? «Щоб мужньо триматися, мені не потрібен успіх». Так і я чую.

А те, що пишу, теоретизую, то тільки тому, що в цих умовах ні з ким більше поділитися такими думками. Ти єдиний мій співбесідник на належному рівні. І я зорієнтувався досить швидко, що жити тут можна лише інтенсивним творчим життям, вкрай заповненим, тоді не так легко чіпляється тебе ота проклята іржа, що так б'є по нервах. Це те, що ти пишеш про роботу і свою зайнятість, але тут гостріше. Бути зайнятим так, щоб захопитись роботою, бути у творчому трансі, а це дають мені роздуми над тим бідним чтивом і особливо листуванням з Тобою. Бо тут, коли пишу, воно найінтенсивніше. І хочеться тягнути той лист...

Заздалегідь виробляю десяток імунітетів, щоб не робити цього, коли буде пізно. І у всьому тому було своє зростання, так, знаєш, як у вільній боротьбі. Тобі хтось сів на спину і хоче тебе покласти на лопатки. Ти охляв, але ось починають пружинити м'язи, наливаються кров'ю, ривок — і твій противник на підлозі. Отой ривок я вже зробив. Крім того, мої міркування про прочитане — то основна частина мого життя. Що тут роблю: читаю, міркую, записую, пишу заяви в різні інстанції, кочую з поверху на поверх, з камери в камеру, з кращого на гірше — ось і все.

Ні однієї бандеролі мені не видано, не видано присланого Тобою словника, не переведено газет і журналів, мої однокамерники — контингент, який цим не цікавиться. Лише трохи знайомився з періодикою, як жив з 5 по 19 жовтня. Тепер знову піст. Якщо можеш, висилай мені «Наше слово», «Нашу культуру» — газети тут приймають, тільки періодично, раз у місяць, десь з вересня починаючи. Коли маєш настрій, купи «Вільну Україну» і раз на тиждень шли мені, не систематично, але час від часу.

А оце на днях отримав з бібліотеки німецьку книгу (насилу) Гейне. Виробив свою методу читання без словника. Незрозумілі слова тлумачу з тексту і записую в словничок — так росте рукописний словничок і швидкість перекладу. За годину перекладаю 4-5 стор. надрукованого тексту і можу зовсім обходитись без словника. А моя дружинонька шле мені Лесебух [*Через брак латинського шрифту вживається слов'янська азбука.*]. Годує Лесебух-ами чоловіка, який схопив за губи бога німецької мови.

Що тепер читав? Взяв сербський епос, сербські пісні. В основному вони з 13-14 ст. — періоду боротьби з турками. Маю можливість порівнювати. Сербі називають ті пісні юнацькими. Як

я зрозумів, це слово близьке за значенням до «героїчних». Серед билин, юнацьких пісень і саг — саги мені найсимпатичніші, бо часто і постійно торкаються проблем людської душі, внутрішніх складних колізій, а юнацькі пісні менше, билини ж носять зовсім описовий характер і виглядають на цьому фоні сірими, характери примітивні, об'єкти зображень, з мого погляду, часто не варті зображень. Ні в одній сазі, ні в одній юнацькій пісні я не знайшов героя, якого славили б за пияцтво, дебоші, а в билинах є. А після їх перекочування на північ проблематика міліє і зводиться нанівець. І хоч Ти з певним застереженням сприймала казку, хоч і захоплювалася, то я все-таки вишлю тобі кусок саги. Побачиш, скільки там ніжності. Я читаю уривки і думаю про Тебе. Не вірю, що складені вони півтори-дві тисячі років тому. Але ось грюкають і кричать збиратися на spacer. Тепер то вже дві гальби свіжого повітря, осінь золота тепла, щодень займаюся спортом, стаю культуристом, біжу, скочив з поверху вниз.

30.X.

Вчора як кинув писати об 11-й, то потім не повезло. Пішов на прогулянку, там перестарався, зробив різкий карколомний рух, що аж щось лопнуло у спині. Не міг рушитись. Тепер трохи легше. Думаю, що то розтягнення жил. Потім прийшли «наводити порядок» в моїх речах і вкрай зіпсували мені настрої. Тому не сідав за писання. Тепер десь біля 7. Прийде о 8.30 зміна, я візьму чорнило і допишу листа чорнилом.

8.30. Ура-ура! Знову листи — 3 від Тебе і один від тата. Аж голова пашисть. Читаю і перечитую. Підожду до післяобіду, хай трохи вляжеться.

Десь після двох, а то й пізніше. Обід приїхав пізно. Чорнило весь час було зайняте. А тепер я знову сиджу на своєму сідалі, тільки вже по-турецьки, з подушкою на колінах. З чого почати? З листів. 19 жовтня я отримав 16 кореспонденцій: 4 листівки за жовтень, листи 2-3 і 5 за липень, 1-5 за вересень, з них 2 без конверта, чудовий лист — гербарій і незрівняний Кіплінг.

Лист № 7 за вересень я отримав 6.X, а лист № 6 за вересень — сьогодні. Сьогодні лист № 8 за вересень і № 4 за жовтень, а № 1-3 ще десь гуляють. 13.X я отримав 10 знімок з повідомленням, що лист, в якому вони прийшли, відправлено на перевірку.

Тоді ж 19.X листи від татів з Ходорова і Цетулі, сьогодні другий лист від тата з Ходорова.

Прощу Тебе давати мені всю бухгалтерію листів. Посьогодні не знаю, чи Оксанка отримала мою казку. Який вміст листа Ти отримала вдруге? Тому вдесьте (от непослушне дівчисько!) прошу кожного разу повідомляти мені всю цю бухгалтерію, бо візьмуся за традиційні методи перевиховання і не покажуй мені язика, що гуманний уряд дав Тобі чотири роки відстрочки, я демоном влечу, щоб зробити Тобі екзекуцію. О! Бійся, бо то одне з традиційних почуттів покірної жінки. А Ти непокірна. Ой, мало я той носик загинав, та все вгору замість вниз.

З нових листів найсвіжішим вітром повіяло від Твого повідомлення про виступ. І де тільки в Тебе знання такі з атомістики? Коли ж Ти встигла дізнатися про Фермі, Планка, всі ці перипетії — ото для мене такий фортель, що я хочу повторити слова старого анекдотичного професора, знаєш? («35 лет думаю, что знаю жену. И всегда она выкидывает такие фортели, что уму непостижимо»). Це мене більше здивувало, ніж Твої чудові порівняння і захоплюючі асоціації. Є в Тебе жилка мистецтвознавця, і ще я відкрив у Тебе один дар — вмієш снувати думки, мислити широко і недогматично. Колись я грішив, що Ти такий собі догматик невеличкий. Навіть не знаю, хто із знайомих може отак педантично докопуватись до істини, як Ти, мисляча жінка. Добре. А забула Ти слова Цезаря до Антонію. Показуючи на вікно Кассія, Цезар вголос міркував: «Кассій мені підозрілий. Ти бачиш — у вікні світло; він читає, мислить». Отож клопіт з мислячими. А коли Ти побореш свою слабкість і оформиш у вигляді статті отой свій експеримент? Не надрукуєш — не біда, але я прочитав би з великим задоволенням. Правда, Ти витрачаєш масу часу на листи. Чому думаєш, що лист мусить бути на 3-4 картки? Словом, роби як робиш, щоб Тобі це приносило задоволення, а не висіло тягарем. Згідний з Тобою, що розподілити рівномірно увагу на всіх можуть тільки люди холонокровні. (Правда, були письменники, що вели широку кореспонденцію.) Колись (та взимку цього року) Богдан /Горинь/ кинув мені докір, що я тільки Тебе знаю і тільки Тобі пишу. Я йому відповів, що не написав би першим ніколи нікому з друзів, бо адресу вони мою знають і чинити таким способом на них тиск для мене принизливо.

Так, я згідний щодо Оксанки, що не можна муштрованого манекена виховувати, бо це не тільки непедагогічно, це негуманно. Так, розум і почуття. Але хто і коли нашептав Тобі, що виховувати захоплення не можна? Усміхаюсь у своє безвусся з кволості Твоїх міркувань, раціоналісте впертий. Так, можна вчитись захоплюватись. Прямо ні, а опосередковано так. Значить, в принципі можна. Захоплення — це простіше сказавши (38-літнім дітям треба все спрощено адаптовано, ні?) емоціональна оцінка. Оцінка, в свою чергу — порівняння двох речей, яке виникає при конфронтації їх. Отже, вчити захоплюватись, то в першу чергу вчити порівнювати вартості мистецької ваги. Це те, що Ти говорила на обговоренні. Дитяча безпосередність і перевага емоцій над інтелектом забезпечать самі достатню емоційну насиченість оцінок і за ними вибору. Думка родиться при порівнянні, тому дехто і приховує полюсні речі, міркування, щоб приспати думку. І чудово, що Оксанка так швидко збагнула це. І коли читаю, як ви мандруєте в країну казок, як вона мавпує Твої пейзажні малюнки, скільки в неї прив'язаності до Мімі, скільки глибокого чуття, то бачу, що основне є, що найлюдяніше є.

Місця лишилося небагато, а я хотів би ще кілька слів про обов'язок і потребу, про Ніцше і йогів. Почну з останнього. Дзвенять у вухах Василеві слова «...бо ти /на Землі/ людина і, хочеш того чи ні, усмішка твоя єдина...» Потім повторення цієї думки у Цвейга, Роллана та інших — вартість, неповторність людського «Я». І той, хто прямує дорогою деспотизму, виховує людей безликих, психологію табунну культивує: «будь, як всі, чого виділяєшся» і т. д. Утвердити деспотизм можна тільки на руїнах людської гідності. Боротись проти деспотизму — боротись за людську гідність. У такому ракурсі вбачаю притягальну силу ніцшеанських ідей. Із нього черпали енергію люди кардинально протилежних угруповань: Леся Українка, Ольга Кобилянська, Джек Лондон — ті співці (особливо останній) залізного характеру, гордої особистості, для якої стихія боротьби — її рідна стихія, в якій тільки й може проявлятися, може утвердити себе велич людського «Я». Все зібране в кулак, ніяких ремінісценцій (чи не забагато?), такий собі маленький бог, як Ти любиш говорити. Але природа любить єдність полярного. Де добро, там і зло. У Ніцше досить виразно звучить зневага до слабого, погорда до каліки, людина — бог — пан над небогами.

Цю сторону добре засвоїли собі штурмовики Рема, і вона мені огидна. Розумом я збагнув закон боротьби за здорове потомство (і на прикладі бачу, як вибрані зовсім випадково творять здорове ядро народу. Так було з ірландцями, в яких основу заклали хоробрі вікінги і здорові тілом, що там осіли), але все внутрі протестує. Тому даю перевагу йогам, які руками творять (а не від природи отримують) людей — богів — повних володарів свого духовного і фізичного «Я»: «Я властелин свого ума», «Я властелин свого тела», але лишали право за кожним це збагнути і широко розкривають таємниці своєї лабораторії. Чи все у йогів приймаю? Звичайно, ні, але мої симпатії на їх стороні. Думаю, що і Ти захоплюєшся в Ніцше саме кшалтуванням характеру, і навряд чи пам'ятаєш в даний момент цільність його концепцій. Кажуть, сам Ніцше був глибоко трагічною натурою, але нічого з його біографії не знаю.

«Присмерки богів» чи «Заратустру» забув трохи.

Друге питання, хоч і стареньке, але мене здивувала сміливість моєї дружини. Ну, і май мислячу жінку, вона психолога повчатиме, як розуміти поняття потреба, воля, обов'язок, настрій, їх співвідношення. То жарт. В основному згоден з Тобою. Проте, так то так, але трішечки не так.

Так, взаємозаміна термінів «потреба» і «обов'язок» можливе тільки при внутрішній гармонійності особистості і гармонійності тих взаємин, в які вона вступає (напр., сімейні). При найменших суперечностях внутрішніх (роздвоєння особистості) чи зовнішніх (особистості і оточення) між сутністю «Я» і встановленими нормами, відразу появляється поняття обов'язок, який виступає захисником цих норм і тримає, чи намагається тримати «Я» у певних рамках. Коли ж обов'язок приносить мені задоволення і я хочу виповнити його — це вже потреба. Один і той же вчинок може мати в основі різні мотиви — обов'язку чи потреби, і результат може бути однаковим, тільки вартість того вчинку морально і духовно різна. Розумію лабільність цих мотивів: сьогодні обов'язок стає завтра потребою. Думаю, що зворотний процес завжди негативний.

Ось щодо настроєвості. Та настроєвість, то короткотривалий емоційний стан, а потреба — перманентно стійкий стан, який спонукує людину діяти саме так, а не інакше. І сьогодні, і завтра, і завжди, а то, принаймні, дуже довго.

Тепер: воля — свідомість і потреба знову ж не в тому ракурсі. Потреба може бути на рівні несвідомого, як у Шевченка потяг до малювання — потреба страшна і всеперемагаюча, яка мобілізує, концентрує енергію, але то не вольовий акт, хоч могутніший від волі. Далі, ведеш суперечку не по-лицарськи, замінивши потребу настроєвістю. Ти вигукуєш, що не все можна звести до настрою. Так, до настрою — ні, але до потреби — так; коли потребою стає сімейний обов'язок, громадський, військовий, партійний — то ідеальний випадок. А я говорив про ідеальні. З усім іншим згідний з Тобою.

Наші листи ходять, як п'яні, тому що їх відсилають для перекладу на Україну, а там довго маринують. Пропозиція писати по-російськи і тоді листування буде нормальним для мене неприйнятна, що з обуренням я писав ще 12.X в ЦК КПРС.

Не дивись, що Р. хвалить мене — то супутник блазня, морально-честолюбивий і на все здатний.

Донечко моя єдина!

Часто снишся мені. Я дуже радий, що швидко побачу тебе. Нічого не пишеш про мою казочку. Прочитала? Ось я тобі висилаю другу. Може, не все тут зрозумієш, але то нічого. Наступна казочка-бувальщина «Сердитий Мімі», вона готова, і отримаєш її під Новий рік. Знаю, що маєш гарні олівчики, то намалюєш мені щось. Намалюй мені свого Мімі. Добре? А тепер слухай казочку.

КРАПЛИНИ ВРАНІШНЬОЇ РОСИ

Сонечко потонуло за обрієм. На небо викотився рум'яний місяць, дивним самоцвітом блиснула полярна зірка і затремтів-заіскрився Молочний шлях.

Тиша. Раптом зашелестіли листочки верби над ставом, стрепенулося листя осики, ото прилетів Легіт-Вітерець. Він торкнувся довгими прозорими пальчиками вишневих гілок, злегка перебрав куші смородини, пройшовся по зав'язях яблунь — і сад заколисала срібна мелодія ночі. А місяць хлюпнув у садок добре відро місячного срібного сяйва, яке тремтіло і виблискувало в кожному кутику. Все жило музикою. Ніжно дзвеніли місячні промінчики, сопілкою підтягувала вербичка, м'яким шовком воркувала молода вишня.

А біля воріт стояла маленька Оксанка як заворожена. Вона ніколи не слухала музики нічної тиші. Та ось сталося диво: з місця зрушив стрункий ясень, йому назустріч пішла красуня-вишня і вони закружляли в плавному вальсі.

1-4. XII. /1967/

Ну ось і все! Стільки надій, планів і того щему очікування, а мить блиснула, та так ракетно, що навіть всехочучий (Твій термін) Фавст не встиг би крикнути: «Припинись!». І одно, що я зумів зробити — то пильно вдивитися в Твоє обличчя. І зараз, коли закриваю очі, маю Тебе чітко вирізьбленою в своїй пам'яті в найновішій «редакції». Ні, не кажи, що змінилася Ти небагато. Багато. І не тільки зовнішньо. Бачу, ні, може, виловлюю все це з баченого, вичитаного в листах...

Отак отримаю пачку листів, прочитаю їх зразу в один вечір всі, а потім по одному листові в день, ніби отримую їх щодня, а потім знову всі разом і бачу ту невеличку динаміку настроїв, яка проникає в лист: ось Ти бадьора, життєрадісна, ось чомусь пробіг серпанок суму, а там торкнулася крилом апатія і знову прорвався струмінь життєдайної сили... А з листами — то ціла біда. Отримував їх у листопаді 2 рази: 5 і 23.XI. Твого: № 3, № 9 від 14 і 26.X, листи без номерів від 9.X, 15.X, 25.X, листівка від 13.X 23 листопада: лист № 9 — (плутаєш номери, але це у Твоєму дусі, де ж Тобі до бухгалтерії, ні?), 10, 11, 12, 13, 14, лист № 1 за листопад.

Коли роблю цю бухгалтерію, ще раз перечитую листи, так живу ними щодня, щодня щось роблю зв'язане з нашою сім'єю, тому відчуття розлуки не так відчувається.

Але я хотів спочатку про Оксанку. За час наших невільницьких зустрічей я вдруге був дуже схвильований. Не знаю, що так вплинуло на мене. Але найбільше Оксанка. Може те, що я вперше почув невимушену її розповідь про літак. Весь час стояла грудка в горлі, я ледь стримував сльози. До мене промовило дитинча, та її частина, що вже виросла без мене. І щось воно собі там мимрить і так по-дитячому повільно-важко, що зовсім мене паралізувала і я не міг відірвати від неї очей і відчув, що зовсім не вмю з такими дітьми розмовляти, що чуюся з ними так, як перший раз у класі — невпевнено і напружено. І ще почув, що Оксанка не так безпосередньо кинулася до мене, як минулого разу. Може, то моя модернізація, а ще може час

та й те, що Оксанка росте і розумнішає. Якось розповідав мені Леонюк (*Володимир Леонюк, політв'язень 40–50-х і 60–70-х рр., автор словника-довідника «Берестейщина», нині живе у Львові. — Ред.*) про цікаву сцену на побаченні з дружиною. Сидять вони втрюх (і чотирирічна донька) на канапі, він поцілував дружину, а дочка раптом зірвалася і з обуренням викрикнула: «Ти чого мою маму цілуєш?». Ну і ще ряд інших аспектів. Словом, я хвилювався, та проте не пропустив, що Ти злегка здивована моїм виглядом.

Напиши мені, як я виглядаю, бо мельком глянувши в дзеркало (а це дивився в калюжу, та що там видко), ледве себе впізнав. Здається, в Тебе зовсім неправильне уявлення про мое здоров'я. Я не хотів би, щоб Ти даремно хвилювалася. У Тебе і без цього клопоту немало... Так ось, про здоров'я. Почуваю себе добре. Серце майже не болить, набагато менше, ніж досі, очі теж в нормі. Найголовніше, що вперше за десятки років я не хворів грипом і цього добився щоденною зарядкою з обмиванням холодною водою до пояса. Думаю, що зимовий і весняний грип теж обминуть мене. У цих умовах то дуже багато, бо останнім часом я чую, як той проклятий грип садить мені серце. А сама знаєш, що мені залишилось всього три осені. Правда, то не те, що ждати Оленці (*Донька Михайла Осадчого, який мав 2 р. ув'язнення. — Ред.*), але теж дрібниця. Так маються справи із здоров'ям. А коли тут ще не злизла посилка, то горя не знаю. О, з тією посилкою. Я радів, як мала дитина, коли дізнався, що її відіслали на вагу. Бо так, як колись Горький продовжував людські вчинки і психологічні портрети, я собі подумав, що Ти обов'язково повинна зробити так, як зробила вперше, як зробила вдруге — і радів, що вже добре знаю Тебе, коли безпомилково можу прогнозувати. А приспішував посилку тому, що позбутися права на неї не так вже і важко, а я знаю, що Тобі було б це дуже неприємно.

На цей раз мені здалося, що мама якось вже більше звиклася із нашим ув'язненням і воно так не ранило її, як раніше. Може, усвідомлення того, що не за горами повернення Богдана, а згодом і мое.

Пригадав Твої міркування про розподіл уваги і концентрацію на одному. Згідний з Тобою, проте думаю, що правильно це тільки щодо певної категорії людей. І справа не тільки в

емоційності, скільки, може, в складі і організації людської душі, і одна розкриває себе у взаєминах з одним чи з самим собою, інша задихається, як без повітря, без багатьох друзів, безлічі кореспонденції. Згадай Толстого, того ж Джека Лондона, Франка. Є люди — Діогени в бочці, що живуть у всіх на виду і серед своїх. Яким би я дав перевагу? Та тим, що чинять згідно зі своїм внутрішнім «Я» — все тоді природно і невимушено. Найвища мудрість — не насилувати свою природу і найбільша гуманність — дати можливість вільно розвиватися духовній субстанції кожної особистості.

Тужиш за щоденничком-листом? Я робив його всюди: в ізоляторі, на II-му. Але їх пограбували в мене перед виїздом, обдерли як липку, і нікого більше, лише мене. Я написав заяви про це і ще писатиму про два товсті і один тонкий зошити.

А тут з 1 листопада почав те ж робити, тільки мене потішили надією, що з тюрми ні одного запису зі собою не візьму. І всі мої міркування про саги, юнацькі пісні і ще дещо — все це всього-на-всього спорт-гімнастика, а не робочі заготовки. Чи мене це дуже пригнобило — ні, чи опустив я руки — ні. Мені просто неприємно, деколи чортihnуся, але продовжую працю.

Чую, що розчаровують Тебе мої листи, — хочеш від них чи ждеш від них більше, ніж отримуєш. Можу тільки жаліти, що не зумів вкласти в них те, що почуваю, і зацікавити Тебе тим, над чим думаю. А може не знаєш, в яку страшну проблему виростає писання листа для мене: хочеться про все, що в душі накопичилось за місяць затворництва: адже то єдиний канал зв'язку. І ось починаю вибирати — про це напишу, а про це ні. Коли ж починаєш писати і «щасливі» питання, що одержали «перепустку» на сторінки листа, в ході писання так обсіпуються і стискаються, що набирають неприродної форми — то та вічна боротьба з матеріалом, про яку знає кожен першокурсник-філолог. Може, не тому втрачає той лист, бо з цільно-настроєвого переростає в мішок з обламками думок, почуттів, настроїв — все потрохи і нічого до кінця. А Ти глянь за куліси, де твориться той лист, і проникни в ті наміри, з якими він пишеться. Хіба не з одним бажанням — таким жагучим і перманентним — хоч би частково компенсувати Тобі мою відсутність і перенести хвилину радості, радості від того, що живу, що щось там роблю, що весь час з Тобою.

2.XII. /1967/

Снився мені я сам: іду в якійсь процесії і несу в руках хрест, точно такий, яким користується священник у церкві. Одно рамено хреста відбите. Нібито похорон і хоронять мене, але не мене. Є мама, тато, Ти. Це в рідному селі. Заходимо в якусь хату, на столі стоїть кілька срібних чашечок, наповнених до половини білою сумішшю. Тато питає, що з цим я роблю. А я: виготовляю (чи вирощую) діаманти і додаю, що вони найкоштовніші. Тато захоплений.

Снитися мені часто. Яюсьь сни сприймаються тут інакше, їх значущість більша, стають вони другою дійсністю, що єднає мене з домом і вами.

Книги, мрії, сни — ось те, що заповнює тюремний вакуум.

І коли попадає в руки добра книга, стараєшся виссати з неї все. Я колись дивувався, що при всій своїй неуважності Ти часто висловлювала про книги і людей цікаві і глибокі думки. Тепер знаю, звідки це. То інтинський гарт (*Ольга Горинь була в ув'язненні в Інті. Заарештована 9 квітня 1952 р., засуджена військовим трибуналом Львівської області за ст. 54-1 «а» та 54-11 КК УРСР на 25 р. позбавлення волі та 5 р. поразки в правах з конфіскацією всього майна. Звільнена у липні 1956 р. — Ред.*). Тут якісь специфічні і сприятливі (при всій дикій несприятливості) умови для роздумів, будування власних концепцій. Чи то склад людей, проте будь-який десятикласник тутешній, що просидів десяток і цікавиться літературою, має далеко цікавіші, вдумливіші міркування про книги, ніж будь-який львівський критик... Я вже не говорю про оригінальний, принциповий кут бачення не тільки окремих явищ, але мистецтва в цілому, ту філософію мистецтва, про яку Романенку-редактору і не сниється, про те вміння самостійно мислити і оцінювати все зі свого п'єдесталу, про ту (при своїй принциповості) відразу до догматизму, сектантства, нетерпимості, до іншомислія, словом вповні сучасний погляд на мистецтво, і то тут, коли в табір докочуються лише обривки літературного процесу. Це те вміння снувати свою раціональну павутину, що є непосильне для доцента-філолога, який привик не снувати, а збирати міркування інших, пристосовуватися до них. Врешті — то свобода мислення, сміливість мислити без оглядки на те, що скаже Марія Іванівна. Пишу про інших, а маю на увазі Тебе, так воджу собі олівцем (а на лист іде піволівця. О!). І роздумую, бо лише коли

пишу чи говорю, тут родяться в мене думки — я експромтний мислительний тип.

Про свободу у взаєминах, думаю, починають говорити тоді, коли мої взаємини перестають бути проявом моєї внутрішньої свободи. Раніше бути вільним — означало бути з коханою; пройшов і час бути вільним — означає звільнитися від надмірної опіки тієї ж колись коханої, без якої не мислив себе вільним. Вона зв'язує, коли я в оточенні інших жінок, зв'язує, коли я щось думаю, зв'язує навіть своїми пестошами. Отут я звертаюся до теорії, щоб якось виправдати свій дуалізм! Чи згідна Ти?

Дж. Лондон видумував різні теорії про сім'ю, женився не з почуттів (вважав, що вони для сім'ї шкідливі), але коли прийшло кохання, лише тоді він збагнув, які абсурдальні були його схоластичні теорії. Тут (у взаєминах чоловіка і жінки) має вартість тільки досвід. Попробуй доказати розчарованому денді, який знав багато жінок, але жодної не любив, що є кохання. Докажи це жінці, що помилково вийшла заміж, мучиться і не має сили волі розірвати зв'язки. Даремно. Ті, хто мав щастя кохати і бути коханим і вищезгадані — то є два різні, такі далекі світи, чужі і чужомовні, що спільна думка неможлива. Для кожного світу своя правда. Може, то надмірне спрощення, але то моє переконання.

Та й тут ще особисті якості — характер. І тому можливі сотні найрізноманітніших комбінацій. Не від людей залежить обтяжливність чи необтяжливність взаємин, а від рівня їх почуттів. Ще раз додаю (і в який), що немаловажну роль грають тут вміння, мистецтво творити сім'ю. Повторюю цю думку, бо недавно знайшов підтвердження у спорах Цвейга про Е. Верхарна, де пише про справжню чарівність невимушених природних взаємин у сім'ї Верхарна, а створення такої сім'ї називає «последней из тайн его чудесного искусства жить». Мистецтво жити, як мистецтво виховувати, писати, експериментувати. Згідна? Допускаю таке мистецтво лише на фундаменті глибоких почуттів, бо в іншому разі це було б лицемірство (так забезпечую собі спину від твого улюбленого удару по формальному на користь суттєвого! Ага! Не візьмеш зненацька!).

4.XI я був викликаний заст. прокурора області Озеровим з приводу Твоєї заяви. Вперше читав Твій почерк з чужих рук... Дивувався, що вмієш так лаконічно по-діловому писати.

О, в Тебе справді ідеальне уявлення про умови камерні. Вся складність не в ізоляції (дух не ізолюєш, бачу це по собі), а в підборі мікроколективу. Та хай йому біс. На оці 3 картки, на які я витратив би не більше трьох годин дома, тут пішов весь день з перервами на прогулянку, їжу і невеличкий відпочинок. Тому бачиш, яка тут працездатність.

Закінчую, миготить сигнальна лампочка, Ти десь бавишся з Оксанкою і змиваєш з душі все, що накіпало за тиждень (недаром кажуть старі психологи — Вайнінгер, — що разом з дітьми батьки переживають своє дитинство, що приносить їм море радості і робить їх людянішими).

А я зараз стелитиму, одягатиму чудові нові теплі волічкові шкарпетки, щоб було тепліше, і кинуся в обійми Морфея. Ще один день позаду. Ще на день ближча зустріч.

3.XII. /1967/

Ти, мабуть, дивуєшся, чому я так розписався і не віддаю листа. З цього місяця наш поверх здає листи 5 числа. Вельми дужо нас, особливо після свят стало. А з самого ранку маю новину. Принесла мені бібліотекарка біля десятка газет «Вісті з України», що призначена для українців за кордоном. Ото бачиш, яку перевагу маю над Тобою? Ти ж її і в очі не бачила. Але ще більше задирай свого носика вгору, бо маєш чоловіка за кордоном. Роздаються ці газети тільки нашій невеличкій громаді. Такі мізерні зміни після заяв у різні інстанції, в ЦК. Та вона не може компенсувати браку книг рідною мовою. Вже так стомився за доброю поезією (і не знав, що маю таку потребу перманентну в поезії. Дома вона задовольняється різними каналами — радіо, почуте, прочитане, а тут — ніяк) і завидую М. Петренкові, що має в голові цілий арсенал віршів.

Газет і журналів не переведено з табору. Отримав лише бандероль одну з журналами (є там чудовий вірш Драча «Балада роду», ніби ожив старий Іван і піднісся над асфальтовим мілкотем'ям до глибоких проблем).

Але повернуся до «Вістей». Один номер присвячений чоловім дзялачам націоналізму — Джугалу, /Василеві/ Куку, /Павлові/ Дужому (останній був у таборі), поміщені їх фотографії (з десятків штук) з биттям у груди. А взагалі мізерна газетка, десятирядні кореспонденти, хоч назагал цікавіша від інших столичних.

І коли на побаченні говорив про труднощі з книгами, то мав на увазі відсутність книг певного профілю. Роками боровся я зі звичкою читати все, що попаде під руки, особливо з періодикою, яка може проковтнути час, а тут цю звичку приходиться ламати. Я вже писав, що тяжію до систематичності, що чую потребу завершувати задумане до кінця. Мабуть, то такий вік, та й захисна реакція душі від тюремної пустої бесіди. Колись хочу Тобі розповісти багато про Твої захисні реакції (може, несвідомі), але вони саме є суттю Твоєї поведінки. Хочеш? Важливо, наскільки я, на Твою думку, збагнув Тебе. Бо через місяців п'ять, і Ти не смієш (чуєш? Не смієш! То ж Твоє улюблене заклинання! А як я без цього?) мене дивувати. Як Ти, анархічна душе, могла стати доброю вчителькою? А ось це, що Ти систематично перевіряєш зошити чи щось там робиш з картоплею — вбий не вірю. Тут себе не перескочиш. Я думаю, що й до уроків Ти готуєшся стрибками три дні добре — три погано. Лише Твоя фантазія і кмітливість Тебе виручає і часто експромтом робиш краще, ніж те, що ретельно готувала. Відсидів би кілька місяців довше, лиш би побачив Тебе в класі.

Називаєш упередженими мої міркування про Макаренка і пояснюєш їх впливом обставин. Частково згідний, але тільки в тому, що обставини дали мені час для думання, може, і звернули увагу на деякі проблеми, яких би я не зачіпив раніше так, хоч уже в школі я бачив щось не те. Ми цінимо його за те, що він дав нам в руки інструмент — систему. За її результативність б'ємо чолом. Та є педагогічні системи ще більш результативні, напр., езуїтська — стрункіша, відшліфованіша віками, але скажи, чи багато людей оцінювало ці системи за якістю цих результатів? Може бути все чудово, а в результаті з вихованця витравили, разом з босяцтвом — людяність. Щось я не знаю з його кадрів гуманістів, вільнодумців, а потяг до Холмсів їх привив. Всупереч його волі метод військової ієрархії став результатом виховання, бо розглядав він людину як скульптор, а то принципово антигуманно. Головний принцип для колективу і через колектив (ось ядро, а всі інші поради-частковості, які можна прийняти) піддай уважному філософському аналізу — побачиш, що матимеш у висновку. Я радий, що глянув на нього з такої сторони. Я ще тим займусь і покажу його як дитину свого часу, яка на замовлення часу ство-

рила систему, що так безбожно калічить душі, знебарвлює їх та випускає сіру продукцію. То погляд у корінь, а всі похідні з нього. Десятки правильних спостережень, порад ввійдуть в золотий фонд педагогіки, бо він талант.

Тому не кривися і не жалій мене, що їсть мене іржа. Хай їсть. Вона тільки злиже занадто товсту шкіру. Звичайно, це Тобі нічого не дасть, а більше аргументувати не можу, бо нема місця. Але колись я весь лист присвячу цьому. Тоді Ти побачиш, що не так це абсурдно, а може і цікаво, бо судитиму із позицій власного п'ятирічного експериментування, про яке Ти нічого не знаєш. Дуже жалію, що не читав Сухомлинського, бо «Літературки» нема. Дивуюся, що він написав щось путнє: я читав його брошури, книгу — жахлива ортодоксальна нудота.

І ще з педагогіки про волю і віру. Коли я вживаю поняття «віра», то паралельно з ідеалом. Ідеал — то зірка організовує в цілеспрямовану систему особистість і наповнює вольові акти змістом. Без нього воля робиться неприємною річчю. А у співвідношенні волі і віри я згідний.

Читав листівку про голубі, чорні, зелені казки і захоплююся Твоєю видумкою. А як з музикою? Звертаєшся коли до моїх магнітофонних записів? Має вона до цього потяг? Худенька вона. І здається мені слабенькою. Але смілива і не соромлива. Багато думаю, якою буде наша зустріч. Адже зустріну її напередодні відходу до школи. Залишив кого? А прийму панну. Читаю-перечитую «Афоризми і максими Оксанки» — то мій бестселлер. Якби Ти знала, як то цікаво виходить, набагато цікавіше, ніж у Петренка. От колись побачиш. Якби тато був менш ледачий до письма, набагато більше записав би. А Ти заставляй їх. Колись подаруємо їй ці зошити на випускний вечір. Може бути цінніший подарунок? — добірка магнітофонних стрічок і книгу афоризмів.

Це раз про етнопсихологію. Твоє розуміння проблеми відмінне від мого. Шукання причин характеру — це один з підходів до справи, але на сьогодні вкрай гіпотетичний. Ти сама перераховувала десяток факторів, які, на думку людей, формують духовне обличчя народу. І що з того? Хіба це додає щось до самопізнання? Не шукання причини, чому я такий, а з'ясування, який я насправді, що маю таке, що виділяє мене з середовища інших, що цікаве, смішне, героїчне, трагічне, елегійне, романтичне, вольове, хитре, підступне, наївно-простодушне, мелан-

холійне; що я сам думаю про себе, що про мене думає оточення (сусіди), як я до цього ставлюся, які мої ідеали смішного, комічного, героїчного і т. д.; що є найвищою духовною вартістю. Словом, на об'єктивних даних намалювати психологічний портрет, яким я є. Підхід такий же, як при вивченні людини. Такий малюнок неможливий без історичних екскурсів, без показу динаміки ідеалу, характеру взагалі, змін, яких він зазнав під впливом висушливих вітрів історії, соціальних бур і змін, яким він був 300 років тому, що донеслося до наших днів з часу титанічних характерів народного відродження. Ключем для визначення душі, її діагностики є відкриття найвищих духовних вартостей. Знаючи це, завжди точно визначиш поведінку в часи драматичних ситуацій. На цьому — захоплююча порівняльна робота вартостей різних народів. Сучасна евристика проголошує, що єдиним шляхом для прогнозування ходу є аналіз його вартостей в системі вартостей людини. А тисячу років тому ірландський герой Куулін (із саг) запитав перед початком двобою свого суперника Айфе (жінка. — Де Ти ще бачила рівний двобій з жінкою?), що вона любить найбільше. — Коней, — була відповідь. І коли Куулін знемагав (!) у двобою, тоді крикнув, що її коні в небезпеці. Айфе оглянулася, той її обезброїв (потім покохав її). Ось так перегукуються тисячоліття у відкритті вічних істин. І таких діамантів безліч. Не думай, що це вже такі прописні істини. Це мої маленькі результати роздумів над прочитаним. Розумієш нашу різницю? Шукання причин має смисл, це другий великий етап, коли знаєш, яким важким є самопізнання. Ніколи ми не є такими, як про себе думаємо, не є ми такими, як про нас думають інші, — і самооцінки, і оцінки — лише матеріал для роздумів. Але все це, що було сказане, то є мораль, побут, звичаєве право, і все це взяти не як накопичення Монблану фактів, а як сентенція з того, якомога вищої концентрації, повинна б щось дати. Як до того підійти, щоб не йти битою і безплідною дорогою? У пошуках підходу я минулого року подумав, що було б цікаво опрацювати на базі фольклорного матеріалу розуміння народом (трактування) психології людини. Тут широкі можливості для порівняння з сусідами. Для мене це не мета, а метод, щоб порівняти завісу над характером народу. Я вважав, що це моя знахідка, аж грузин вже зробив пробу, але він зовсім з іншою метою — його

психологія народу не цікавить. Тому я не переживаю, але жаль пальми першості (не в етнопсихології, бо їй сто років, а саме у розумінні психології людини).

Ще спостеріг, що багато допоможе лексика (у якогось арабського народу верблюд має 500 назв). Так лексика фіксує ряд занять, зацікавлень, здібностей. Тому синонімічні ряди дадуть багато. Ось перед Тобою невеличний фрагмент задуму. Але то тільки зародки, мрії, плани, що треба опрацювати. Але тут є час, то думаю, чого не зробив через часовий голод дома. Чи цікава для тебе ця картина? Чи не є вона дилетантською? Бо одна мрія її частинної реалізації скрашує мені дні в цій камері.

А щодо інженерної психології, то який я психолог без лабораторії? А добрі наміри Гуляницького (*Директор заводу «Автомобіляжувач» у Львові, де М. Горинь до арешту працював в еспериментальній науково-практичній лабораторії психології і фізіології праці. — Ред.*) залишаються намірами і говорять, що він хороша людина. При нагоді колись подякуй йому і передай вітання. Якщо знаєш щось більше про лабораторію в нього, напиши. Мене це дуже цікавить. А щодо перестраховки В. не дивуйся. Вона ж полька. Збірник Цурк. мене не дуже цікавить (*Ярослав Цурковський, завідувач лабораторії. — Ред.*). Більше мене цікавить, де зараз батечко нашого зятика, звідки отримала Р. листа і чи все без змін (*Ідеться про В'ячеслава Чорновола, його сина Тараса і Раїсу Мороз. — Ред.*).

На Михайла я отримав телеграму від подружжя Антонів, Валентини (сестра?), Ярослава К. Дякуй їм. (*Олена Антонів, дружина В. Чорновола; Валентина Чорновіл, його сестра; Ярослав Кендзьор. — Ред.*).

Кінчається папір, а в мене таке почуття, як у Коцюбинського після закінчення новели: що й мало втиснуто, що й не густо ні думок, ні почуттів, та й кострубато. І справді є істиною: варто чогось пристрасно захотіти, щоб воно не збулося. Не трудися дуже над чимось, якщо не хочеш його втратити. Але я такі істини — до коша.

Донусю моя гарненька, Оксаночко любя!

Тепер вже знаю, як ти гарно вмієш декламувати віршики, а на листи дивлюся і бачу, що вмієш малювати. Тільки пиши мені, донечко, що ти малюєш, бо я не завжди розберу, що воно значить. От коли ти з мамусею малювали вишеньки, то я зрозумів, що це дві вишеньки, що їх не слід їсти, бо вони намальовані. Ду-

же мені хочеться разом з тобою помандрувати в країну казочок. Минулого року я обіцяв прислати казочку про Мімі. Ось слухай.

ЯК СЕРДИВСЯ МІМІ

Дівчинка Орися мала багато забавок. Але найбільше любила Мімі. Щодня чесала йому густий козушок, а одного разу навіть поголила бороду. Раз на тиждень Орися мандрувала з мамусею в країну казочок, а з ними Мімі. Мім уважно слухав розповіді Орисі, а під Новий рік сам розповів казку-бувальщину.

Як тільки Орися заснула, Мім добре усівся на візочок і почав:

Колись, дуже давно, я жив разом з мамусею, татуськом і маленькою сестричкою Лілі у густому-прегустому лісі. Татко побудував нам хатку під кореневищем поваленої вітром сосни, вистелив її пахучим листям і травою. Як тільки сонечко піднімалося над землею, я пішов у садок, бо дуже любив майструвати біля вуликів, вибирати свіжий медок і частувати ним маленьку Лілі. Як тільки виберу мед, а вона вже тут з різьбленою ложкою — так і жде! Дуже була вона ласа на медок.

Тут жили ми без пригод, поки одного разу я не зустрів біля річки старенького дідуса Томаса. До річки дідусь приїздив конем на возі за водою, яку наливав у велику бочку відром. Я любив дивитися, як ллється водичка з відра у бочку, любив слухати, як вода приємно хлюпотить — хлюп-хлюп, буль-буль. Дуже захотілося мені самому поспробувати наливати воду. І я навчився дуже швидко. Дідусь радів і завжди давав мені грудочку цукру.

А одного разу взяв мене з собою, і ми приїхали на велике подвір'я. Дідусь показав нам двох чоловіків і сказав, що це його господарі — брати Лі. То вони примушували старенького працювати, жалівся дідусь. Як довідалися вони, що я сам можу наливати воду в бочку, не пустили більше дідуса до річки, наказали йому рубати дрова, а по воду відправили мене. Та я не хотів помагати поганим Лі і подався додому. Але вночі мені приснилося, як гарно дзюрчить водичка, і я таки поїхав вранці за водою. Так було декілька днів. Одного дня я довго носив воду відром, а бочка все була порожня. Коли я глянув до середини, то побачив там велику діру. І в той же час почув сміх братів Лі. То вони зробили діру в бочці, щоб насміятися з мене. І тоді я дуже розсердився. Вдарив відром по бочці, геть поламав його, розбив бочку і воза та кинувся на тих злюк Лі. Вони зі страху — до лісу, видряпалися на сосну і тремтять, а я ходжу під

сосною і примовляю: «Не смійте чинити зло дідусеві Панасові, бо розірву вас обох».

Потім попросився з дідусем і повернувся додому, де вже давно чекали на мене мама, тато і сестричка Лілі.

Пройшло багато часу, але коли засну, часто сниться мені сивоголовий дідусь Панас і тихе хлюпання води.

Отаке розповів Мімі дівчинці Орісі, а твій Мімі нічого не розказував тобі, донечко? Напиши мені.

1968 рік |

1.1.68.

Не чути тут міського годинника, не чути, як перекликаються вартові, не знаю, котра година. Жду, поки не прийде зміна і не задеренчить зуммер. Жду дванадцятої. Ніде ні звуку. Тільки час-від-часу рівномірною ходою міряє коридор вартовий. Чуєш, як кроки то наближаються, то віддаляються від дверей. І раптом — дзеньк — бляшана заслонка «глазка» відкрилася і навіть з ліжка бачу — око, тільки єдине око з півкругом зморщок. Так же повільно, як тільки-що, міряє кроком коридор, обводить зіницею камеру зліва направо, згори вниз — блим-блیم, знову — дзеньк — і відновилася монотонна музика байдужої ходи — гуп-гуп. А я жду, не діждуся дванадцяти. Не хочу пропустити цієї хвилини, ніби вона важить у моєму житті так багато. І хвилююся, і так мені на душі щемно...

Так з Новим роком!..

Знаю, що не буде він для Тебе веселим, але бажаю, щоб промчався він ракетою.

Знаю, що не раз болісно защемить Твоє серце, але бажаю якнайбільше світлих, радісних днів у цю похмуру пору.

Знаю, що колись завітає до Тебе і апатія, і сум, але бажаю Тобі сили духа, щоб все здолати.

Знаю, що прийде до Тебе в гості і втома від очікування, але бажаю Тобі саксонського терпіння, а сакси кажуть: «Хто вміє ждати, до того все приходить вчасно». Хай і до Тебе вчасно все приходить.

Не можу відзначити цей день навіть простенькою листівкою, зате передаю Тобі без переписування цю картку паперу, яку списую на подушці, крадучись від вартового, хай вона принесе тобі більше задоволення, як найвишуканіші листівки.

Не приношу Тобі ніяких подарунків, зате всі мої почуття, думки, мрії — Тобі, всі вони зв'язані з Тобою.

Хочу, щоб Ти завжди знала про це, щоб постійне знання і почування приносило Тобі постійну радість, робило Тебе щасливою, додавало сили, енергії.

Хочу, щоб не докоряла Ти долі за нелегке випробування, бо що варте щастя без нещастя — як їх тоді оцінити, бо що варте кохання без жертвенності — як зміряєш його глибину?

А над усе бажаю Тобі здоров'я, сили, віри, надії і впевненості, що після всіх випробувань ми запросимо сонечко і в наше віконечко — хай хлюпне нам добру жменю щастя.

Тож з Новим роком... Розцілуй у цей час наше донятко. Побудьмо разом, хоч у думках. Може, Ти серед друзів, може, тримаєш келих шампанського, може, довкруги бризкає сміх, але в думках побудьмо разом — хвилину-дві. Ось так кажуть, таке єднання очищає душу. Хтозна. Але мені з цим добре. Веду з Тобою бесіду — і зникають стіни централу, не чую, не бачу цього дикого оточення...

[Лист за січень вилучено]

1.ІІ. /1968/

Закрий оченята, нагостри, як битву, відтворюючу уяву і слухай: бурхливе озеро, хвилі не високі, але товсті, важкі і різкі. Низько над озером сиво-сірі, а подекуди чорні, теж важкі хмари. Я стою на одній дощечці і чую, що швидко потону. Бачу поруч дві збиті дошки. Скочити чи ні? І хоч переді мною виростає висока гладка, як темно-зелена склянка, хвиля, я скачу і якраз потрапляю на ці дві дошки, хоч надії ніякої не мав. Проплив по тому скошеному озері зовсім мало і ці дві дошки почали тонути. Бачу — вода по кісточки, по коліна — чиста і прозора. Я пружинюсь, як колись під час врятування Микольця, скачу знову і потрапляю на берег, а з берега прямо на Пекарську біля медінституту. На душі гарно, як було завжди на цій вулиці, коли спішив до Тебе з передачею...

4.ІІ. /1968/

... [Листок вирваний і переписаний 4.ІІ.] Саме тим ми вільні, що можемо дивитися відкрито собі в вічі. Колись Ти писала, що пробачила б мені зраду. Вірю, один раз пробачила б, а в

іншій колізії це могло б бути останньою каплею в повній чаші. Ні, я такої думки, що ніщо не проходить даром, і в тому нашому змаганні до ідеалу — це було б непереборною перешкодою...

А на закінчення приведу тобі слова Рубенса... З його листів (я прочитав том його переписки) вимальовується постать такого собі елегантного, хитрого придворного дипломата, ділового торговця мистецькими цінностями і митця водночас.

У 53 роки він женився вдруге. «Я решился снова жениться потому, что не чувствовал себя созревшим для воздержания и безбрачия. Я был однолюб и никогда не разменивался на мелкие интриги и романы, как никто другой понимал, что настоящую страсть можно познать лишь в результате длительной близости».

Ще хотів про цитату з /Володимира/ Лучука. Так, я збав, як він усвідомив вагу цих слів для людини [*Йдеться про те, що хоч обдури, а скажи, що любиш.*]. Тільки він все-таки не зрозумів, що такі почуття не випрошують і ними душу не заспокоюють як найкоштовніший дар, а їх отримують, їх виборюють, їх добувають навіть зубами, коли руки понівечені, не для заспокоєння душі, а для того, щоб вона палахкотіла, щоб вона божеволіла від радості, а не безпомічно ячала.

І ще. Я теж за будь-яку ціну не старатимусь приблизити наш час зустрічі. Знай це, пам'ятай це.

... Я ще не мав Твого новорічного листа, як отримав здається, другий номер «Літературки» з статтю М/ихайла/ К/осіва/. Така вона прісна, без пружини, ніби з неї хтось дух вибив. Мертвонароджена — то було перше слово, яке вирвалося в мене після читання. Не тільки бракує пристрасті, але й свіжої думки...

— ...І що ви так багато пишете? Хіба можна вірити дружині?

Я пишу, а тут точиться вже розмова про добрий десяток сімейних трагедій, якими так багатий табір, а тим більше тюрма, чи «турма», як сказав би мій причинний Хейно.

«Не всякій, а моїй можна!» Перебираю все в пам'яті і бачу, що можна було б і краще провести час (Казав Екзюпері: «Я был юн и еще не умел любить»). Уявляєш? «Не умел!» і, думаєш, абсурдно? Ні! Сто раз ні! Я назвав би це абсурдним три роки тому, але приймаю це без застережень сьогодні). Але повторюю за Тобою: таки своєї сім'ї я ні на яку не проміняв би.

...А які ми стали за перші три роки? Щось у нас змінилося? У наших почуттях, бажаннях, мріях? Та аніскілечки! Ось швид-

ко сім місяців, як я після чергового суду. А хіба я оглянувся? Лише готуюся до тюремного життя, а насправді пожираю його, як велосипедист стрічку дороги. Хочеш, навчу тебе лічити час? Данило /Шумук/ вназвав це «лічити по-горинівськи». Той день (якщо ти в карцері), місяць (який в ізоляторі), рік (який ти в тюрмі чи таборі), в який живеш, і той, в який звільняєшся, в рахубу не йдуть. Отже, відкидаєш 1968 і 1971 роки, залишається всього 2 роки. Хіба це багато?

Швидко був прийняв мою лічбу грузин Кабалія, якраз коли ми сиділи в карцері. Поки було більше 2 днів, кожен ранок він радів. Але коли залишилося 2 дні, він накинувся на мене з претензіями: «По-горинівському літочисленню я повинен спати на матрасі, а в мене боки болять від дощок. До біса таке літочислення». Отже, приймаєш горинівське літочислення? Поки не настав останній рік, воно чудове, а як настане, ждати залишиться крапельку.

А як Ти знаєш про Поліщука [*Данило Шумук.*]? Що Ти знала, що він здався Тобі таким ніяким до листа? Ні, він не ніякий. Це той тип, що викликає до себе симпатію або ненависть. І хоч не у всьому з ним погодишся, але чуєш, що це кристал, та й рицар, лицар. А того лицарства, благородства (хоч і не завжди тобі вигідного) мусить трохи бути в людині до всіх, до жінок також. А він такий. І цим мене взяв, та й не тільки тим. А ось про Бортницького я б цього не сказав би, утримався б, якщо не більше. Кличуть мене — йду. Телеграма! Тільки що прочитав і не знаю — писати чи ні. Геть зіпсувала мені настрої. І скільки мені тут раз повторяли, запевняли, що кожен арешт мого або Твого листа буде мені повідомлений, а причина його з'ясована. Слова, слова! Жаль мені, що Ти позбавлена в січні навіть такої мізерної радості від мене, як лист. Але не хвилюйся. Я з приводу цього писатиму чергову заяву, напиши і Ти — адже пропали 2 Твої листи.

Ти хоч здогадалася, що лист пошматований? Він був радісний, ніж новорічне побажання, і ще тому мені жаль, що Ти його не отримала. Не хвилюйся. Махни рукою. Хіба ще раз таке буде!

2.II. /1968/

Не хочу про пропажу листа, а воно преться. Такий вже той січень неспокійний, «мятежный», як сказав би Лермонтов. Безперервні швендяння новачків у камеру, рандеву з представника-

ми департаменту Нікітченка Рубаном (*В. Нікітченко, голова КГБ при РМ УРСР, Рубан — кагебіст, куратор політв'язнів. — Ред.*), від якого я довідався, що над /Валентином/ Морозом ведеться в Києві слідство, що розмовляв він з Богданом /Горинем/, що Богдан через нього вітав мене. Ненадійну пошту вибрав. Бо пообіцяв цей Рубан, що мої листи не відсилатимуться на Україну для цензури, але все це лишилося обіцянкою. Не можу передати Тобі нашої розмови, але по суті заданих питань вона була зведена до мінімуму, до одного речення. Та більше про це «ніззя», бо знову цензор пошматує мені листа.

Так і не прислав мені тато Богданового листа, а він теж сниться мені часто. Десь ніби він, Малиновська і я були на диспуті з питань критики, я доводив необхідність психологічного підходу до аналізу таланту критика, як таланту і вченого і митця одночасно.

А що там було на нараді критиків у Львові, бо в пресі дуже загально про це? Ти мала можливість бути хоч на одному засіданні? Чи чула щось цікаве? Чи не варте нічого?

Гарно Ти мені зреферувала обговорення збірки Ігоря /Калинця/. І якщо вважати одним з достоїнств художності критики збірки «начальством» (вислухай думку начальства і зроби навпаки — матимеш те, що треба), то вона справді гарна. Маєш воскресіння в Ігореві якоїсь долі Антонича. Дай Боже, щоб міцнів. Ждав. Ждав і на Ірин /Калинець/ лист — канув, мабуть, в Лету, як і листи інших.

Ось уже принесли чорнило нам. І зараз десь біля 8.30. Ти біжиш гальопом вулицями Львова, а люди оглядаються на Тебе. А я сиджу. А новачки сплять.

І зараз не знаю, з чого починати, чи з відповіді на Твої запитання, прохання і категоричні вимоги, чи з розповідей про моє буття. То хай з останнього.

А був цей місяць сакраментальний ще й тому, що дуже малопродуктивний. Яюсь ніяк не можу звикнути з тим, що мій організм і голова чогось не можуть, і тому ніяк не виберу нормального ритму роботи. То наляжу так, що ніколи дихнути, то знову не можу взяти в руки книги, бо погляд ковзає, а голова не сприймає. Такий тяжкий був січень на противагу грудневі.

План січневий тріщить чи вже затріщав по всіх швах. Планував впорядкувати роздуми над щоденником Достоевського —

не зробив; хоча б у чорновому варіанті узагальнити матеріал «Про естетику Цвейга» — крім тез — ні кроку; про своєрідність колективізму та індивідуалізму в епоху Відродження — ні; про «звичайне і незвичайне» в мистецтві (репліка про одну з рецензій Григорія Коржинова в «Літературці») — тільки чорновий начерк.

Так провалився план за січень. Хіба тільки «Дойч студіум» [*Через брак латинського шрифту вживається слов'янська азбука.*] посувається без відхилень щоденно, як заведений годинник, як звичка щоранку вмиватися.

У січневому листі я писав Тобі про свою методику вивчення німецької мови. Якщо тут стане місця, то коротенько переповім. І коли моє вперте, опецькувате ... знову киває з води двома пальцями і дразнить мене, що «читати по-німецьки і я вмю, а головне — розуміти», то знай же, капосне, що я маю на увазі розуміння!..

Не знаю причин. Може тому, що 3 тижні стояли морози, ми рідко (часто тільки я один з камери) виходили на прогулянку, а може ще чомусь, може тому, що в першій половині був більше зайнятий листами та роздумами над ними та фіксуванням тих роздумів на папері. Словом, розлінувався — оце найголовніше. А що я від природи страх лінивий (Ти здогадувалася про це?), то мені тільки дай причину. За весь місяць прочитав всього 2 художні книги: Бірюка «Кіндрат Булавін», Купера «Бостон» та ще чудову повість І. Сарояна «Сумна історія» в першому номері «Всесвіту» за 68 р. (по сьогодні не маю від тебе списку виписаних мені журналів. Коли вишлеш? Не дуже зволікай).

Вона потрясла мене своїм трагізмом, чудово виписаними взаєминами батьків і дітей у сім'ї (у моєму смаку) і глибоко-психологічною вмотивованістю трагедії молодого сім'ї.

І хоч /Дмитро/ Затонський у післямові називає її і банальною, і мелодраматичною, захоплення моє не зменшилося, бо він підійшов до неї (чи до нього, бо це роман) з міркою соціологічною, а там конфлікт і основа тонко психологічні і психологічно чудово вимальовані. Старий нічого з того не зрозумів. Як над людьми тяжіє старий досвід, так я думаю про Сарояна. І дуже хотів би почути Твою думку. Це твір невеличкий. Прибери трохи часу і прочитай...

Лише одне речення прочитав, що Ти ходила до салону за грішми. Я ніколи не питав Тебе, як у Тебе справи з фінансами? Чуєш велику в них нестачу? Дуже вимотують Тебе салонні за-

робітки? Скільки коштувала тобі подорож до Володимира? Напиши мені про своє фінансове господарство. А як Ти вирішила з квартирою?

Але я не про це хотів. Я перерахував, що прочитав, а Ти собі десь думаєш: чи не рай йому? Три романи на місяць та ще всякі інші дрібні справи, а він говорить про безробіття. І це справді так. Чую тут, як багато я збагнув у цих стінах при всьому цьому ідіотизмові камерному, свідком якого щоденно приходиться бути.

Зараз взяв листи і щоденник О. К. Толстого. Ти знаєш, що він метис, що його мама красуня з гетьманського роду Розумовських? Виписую Тобі на пам'ять кусочок з Толстого: «Знаю сердца немощные жалобы и не хочу я, чтоб ты притворялась и к улыбке себя принуждала бы».

Власне (знову взяли чорнило, вже 15.30), це не мій лозунг, а лише підтримка Твого...

Цікавить Тебе, чому я так мало написав чорнилом за 6 годин. Ось слухай... Мав я розмову з цензором з приводу арешту Твоїх листопадових і мого січневого листів, писав заяву до суду про притягнення до відповідальності табірної адміністрації за присвоєння моїх журналів (скільки ж можна ждати з пересилкою?!). Випроводжав з камери свого учня, якого за три місяці навчив читати і писати настільки, що січневого і лютневого листа до Тернополя внучці писав сам. Отакий багатющий день на враження, а ще годину любувався товстим лапатим мокрим снігом. Чомусь саме з таким снігом пов'язані мої перші зимові враження від Тебе...

Особливо якось мене схвилювала Твоя розповідь про мамину репліку в Озерному («я бачила, що він тебе любить»). Думаєш, тут тільки спостереження? А я думаю, що більше переживань за долю сім'ї, за сина. Довго я думав про маму. Дивись, як виходить — від колиски до 40 років тільки одні хвилювання, і скільки в тому самопожертви, як та куріпка перед гніздом, що захищає малят від ворога. І тепер знаю, що про нашу сім'ю так же думають і переживають наші мами і тати. Їх треба вміти лише зрозуміти і не дуже акцентувати увагу на їхніх слабостях. Треба вміти сприймати людей такими, як вони є. Я це збагнув ще в школі.

До педагогічної справи я ставився серйозно, сам старався з ранку до ночі і хотів, щоб мої вчителі робили те саме. Виробив доктрину, що з двох колективів треба вибирати один, задля яко-

го пожертвувати другим. І я жертвував вчителями задля дітей. Все це я робив з виключною справедливістю і деяким знанням, власною педагогічною концепцією, що робило навчальний процес цілеспрямованим. Тому я ніколи не мав бунту ні в середовищі вчителів, ні дітей, були жалі на непосильну працю і тільки. (О, попалася б Ти мені тоді — швидко позбулася б анархізму).

Коли я знайомився вперше з учителем, я відвідував 6–8 уроків, а потім робив обговорення, до якого ретельно готувався.

Під час одного такого обговорення вчителька початкових класів розплакалася не від образи, а від безсилля виконати поставлені перед нею вимоги. І розказала, що чоловік шофер, свекруха вимагає, щоб вона вела господарство, годувала свиней, доїла корів і т. д. То була якась мішанина жалю до себе, нарікання на долю, безвихідь. Я відчув, що підходжу так холодно зі своїми принципами до людини, якої зовсім не знаю і в душевну драму якої не заглянув, правди якої не збагнув. І що для неї моя правда, коли в неї — своя. Після цього я став людянішим, став менше накидатися своєю правдою людям, став уважнішим, хоч часто тільки в теорії.

Але ж годі про це. Хочу ще про Ходорів і багато іншого. Не рівняй мене з Ірою [*Калинець. Йдеться про несимпатію до Ходорова.*], Олю. В неї інше. Я ніколи не франтився до нього, а ходив у старому пальті, аж тато сварився, я не чув оточення інтелектуального, яке б хоч близько рівнялося мені, але я був там чужим, не мав друзів, їхніх звичаї не засвоїв, з проявами ходоровизни дома воював, а тому чувся незатишно. Ось декілька разів виступав перед учителями Ходорівщини як їхній гість на нарадах, але цікавих опонентів там чи однодумців не знайшов.

Про Оксанку. Не думаю, щоб, пишучи, Ти обмізкувала оцінку бесіди у вихованні. Адже всі приклади взаємин з Оксанкою — це ж бесіда — і розмови про стару вербу, і Твої незабутні розмови зі стрийком. Ти просто про це забула, як писала. Весь сенс у тому вмінні відчувти той момент, коли душа дитини готова до сприймання і коли кожне слово глибоко лягає в дитячу свідомість. Передумай собі це. Згадай бесіди бабусь, розмови близьких людей, які бережеш як святиню все життя. Звичайно, прямим пострілом тут нічого не береться, зате є безліч чудових обхідних стежок.

...Сьогодні я отримав листа від тата. Мені здається, що дома перегинають палку акцентуванням уваги Оксанки на тому,

що в неї нема тата, що вона нещасна сирота і т. д. Я не хочу, щоб Оксанка чула себе нещасною в 4 роки. То дуже погано і шкідливо для її психічного здоров'я... Ну ось і все. Треба лягати спати. Закінчився день, ще один день канув в Лету.

3.II. /1968/

Сваряться тут на мене за товсті листи, але що зробиш. Яюсь треба компенсувати втрату січневого листа. А писав я там про захоплення Гейне жіночою спостережливістю, інтуїтивним пізнанням характерів, торкався проблеми ролі національних героїв у пізнанні психології народу, психологію народних геніїв як вершини, до якої сягнув народний дух у своєму розвитку, про процеси і методи асиміляції тибетців, про популяризацію кращих здобутків народного духу.

Покоління і виховання на Котляревському, Шевченкові, Коцюбинському, — то одне покоління, а виховане на знанні енциклопедиста Юрія Дрогобича, поліглоту Михайла Андрелли, українського Рафаеля Конзелевича, незрівнянного Артема Веделя як композитора, фізика Пумосе, лікаря Яновського і т. д., то духовно щось вище, щось гордіше.

Виписував я Тобі міркування Мішле в ще щось, чого не пам'ятаю. Але в наступному листі так стисну думку, що вміщу січневого і березневого листа.

Отже, з етнопсихології. Маю сенс під кутом зору етнології розглянути синонімічні гнізда окремих понять в порівняльному плані, особливо їх багатство.

рукавиці — перчатки, варежки, рукавицы.

любовь — любов, кохання. Не тільки гнізда, але способи утворення понять у різних мовах.

весілля — свадьба — (урочиста хвилина).

У словотворенні фіксується погляд народу на дане явище, процес чи моральну категорію. Бачиш етнологічну різницю між українським, російським і німецьким розумінням весілля? Або: кат — палач — (людина страху). Важливо тільки вміло підібрати значимі для аналізу поняття. Не знаю, чи хтось це робив, але вважаю це другою родзинкою в моїх роздумах. А Ти? Будь непримиренним критиком. Не звертай уваги на те, що бурчу, рубай матушку-правду, як казав Іваничук. Добре?

О, тільки що принесли мені «Ранок» № 1 та «Історичний журнал» № 1. По всіх тих питаннях, які я накидав на 15 сторінці.

А тепер ще про те, як я провів свята. Новорічний настрої трошки похмурий, але я так заглибився в роздуми про Тебе, що знав, що Ти не в Києві, а у Львові. Не спав десь до ранку. Передумав, перебрав усе в пам'яті. Гарно і чисто було на душі. А потім ми їли паштет з хамси, буряків столових і маргарину. Все це перетерти ложкою — цімес. Ось колись приготую Тобі такого паштету.

Голошу слухняно: Бюлетень здоров'я.

Саме підпухання очей лікар пов'язує з цією особливістю клітин, але то лише гіпотеза. Розпитай Ти в лікарів. Болі у поясі на спині — не болі, а таке глухе ниття, що вночі хотілося кулак туди сунути і я спав з кулаком під крижами. Але вже місяців з два не чую. Серце деколи поболує, тільки злегка і дуже рідко. Грипом таки не хворів. Детальніше розпитати можна, але треба з лікарем зустрітися. А це незначна проблема. Неправильне уявлення маєш про мою худючість. Дивно, що вихуділо лице, руки, пропав животик, але жирова прокладка лишилась товста і я тонкий, гнучкий і жирний, як в'юн. Ось колись побачиш. Самопочуття гарне, чорної меланхолії ніскілечки.

Досить про фізичне і духовне здоров'я. Трохи болять очі, але то від круглодобової електрики. Недавно слухав про роль свіжого повітря для здоров'я по місцевому радіовузлу. Якраз в час морозів, коли не ходив на прогулянку. Цікаво?

Бухгалтерія. Листи: я повідомляю і за грудень, бо січневого листа не маєш:

11.XII. — листи № 3 за листопад

16.XII. — ~ * ~ № 6 за листопад

21.XII. — ~ * ~ № 7 за листопад і № 6 за грудень (!) за три дні! Ото дивина!

1 телеграма про отримання листа.

Січень:

8.I. — листи № 1, 2, 3, 4, 5 за грудень

9.I. — лист № 1 за січень

16.I. — лист № 2 за січень

19.I. — листи № 7 і 8 за грудень

4.I. — новорічна телеграма від тата

8.I. — лист за 1 листопада

2.I. — лист і новорічна листівка від Микольця /Гориня/

26.XII. — листівка від Галі Севрук з Новим Роком

9.I. — новорічна листівка від Івана Дзюби

28.XII. — книжечка Нечерди «Барельєфи» від Наді і Миколи (напиши мені, нарешті, хто той Микола, хто Мирославин чоловік і де він. Доб'юся від Тебе цього?). (*Надія Світлична, Микола Плахотнюк, Степан Мороз — чоловік Мирослави Зваричевської. — Ред.*).

Бандеролі:

21.XII. — чотири газети різних назв і віку

7.XII. — зошити (три товсті — один великого формату, з вирваними листками — штук 20, альбом, записні книжки, олівці. Зошити і олівці видано, альбом і записні книжки — ні. Олівці трішки м'які. Можна 2 такі, а 2-3 марки М. Зошитів не шли, бо заборонено. Які чудові записні книжечки. Та ба!

15.XII. — енциклопедія від Івана /Світличного/ (а я хотів від Тебе, жаль).

Всім я передавав вітання з Новим Роком. Вітай і дякуй.

... Коли можна посилку? Лише 15 травня.

Ага, про банальність і несерйозність. Ой битиму за таку різку критику. Може, і було трохи тієї банальності, але я справді почуваю себе чудово (як бачиш чи чуєш), і тому хвилюватися не слід. А як далі — покаже час. Все... Передавай вітання всім. Напиши киянам і львів'янам (дякуй Ірі /Калинець/ за неотриманого листа. Хай не хвилюється, його прочитають наші внуки...).

Дякуй посилаючим журнали. Вітай Левкову Надю (*Перша дружина Л. Лук'яненка. — Ред.*), знаю, що почуває він себе добре.

Дорогі мої Мамо і Тату!

Листа святкового Вашого отримав лише 2.II. На Святий вечір уявляв собі Вашу обстановку, але ж що зробиш. Оля мені детально описала, як все було. Та це останнє свято без нас. На другий рік вже буде Богдан, а там через деякий час і я. Мій минулий Святвечір відрадніший, бо за стіною сиділи друзі і ми разом колядували. Цього року в камері колядував собі тільки я, бо більше ніхто не знає коляд. Приготували собі паштет з кільки, дещо лишилося з посилки і так прикрасили святковий стіл. Потім я ліг на ліжко і думав про Вас усіх.

Дорогі мої! У тата склалася неправильна думка і про моє здоров'я, і мої переживання. Про здоров'я детально пишу Олі, а моє хвилювання на побаченні — від зустрічі з Вами. А хто тоді

не хвилюється? Я б був здивований і навіть ображений, якби наші зустрічі проходили отак байдуже — спокійно. Бо який може бути спокій, коли сім'я відділена десятками стін? Інша справа — камерний настрій. Він рівний, без будь-яких зривів, такий, що може вистачити на довгий час.

Проте знову ж не без хвилювання за Оксанку, Олю, Вас. Та й це зовсім природно і від цього люди не вмирають і не стають поросятами. Зрозумійте це! Дорогий мій тату! Коли пишеш, звертай увагу на Ваше домашнє буття, домашні справи — Твоє і Мамине заняття. Тільки недавно від Олі я довідався, що Ти перейшов на штампи працювати. Я від цього не в захопленні. У нас на заводі преси давали основну долю каліцтва. Чи можеш бути так уважним, як вимагає це робота? Чим зайнята мама і як Ваше здоров'я? Про Оксанку пиши так же і ще більше. А тепер кілька слів про її виховання.

Дорогі мої! Мене хвилюють надмірні Оксанчині роздуми про своє маленьке горе. Я далекий від думки, що вона сама прийшла до цього. Ні, то зовсім не так. Це результат цієї атмосфери суму і плачу дома. Дитина трохи мавпує Вас, трохи це стає матеріалом для її власних роздумів. А це дуже небезпечно, коли в 4 роки дитина почуває себе нещасною, сиріткою, основне почуття якої — жаль до себе. Від цього недалеко до глибокого неврозу, чорної меланхолії і т. д. А при її вразливості — це зовсім погано. Я просив би Вас задля цього маляти оздоровити психологічну обстановку дома, в її присутності менше побиватися за нами, менше плакати.

Чому б не спрямувати її думок в іншому напрямку, не радіти від швидкого побачення з татком, не продовжувати гру з портретом і знову ж у мажорному радісному плані. Можна чути дитиною недостачу тата і радіти при першій згадці, що він приїде, чи його побачить, а можна тільки плакати.

Прошу Вас, не створюйте дома атмосфери суму. Це для неї небезпечно. Я таких дітей бачив у клініці проф. Маслова.

Порадьтеся з Олею, як розумно і поступово відвернути її від жалю і суму.

Ще одне. Я дуже радий, що дитина вміє сама бавитися, має постійний інтерес до забавок. Я ще хотів би, щоб все, що вона знає, вчить, було в першу чергу для неї. Не старайтеся вчити її що-небудь, щоб потім перед кимось продемонструвати. Тоді ди-

тина живе напоказ. — «Ану розкажи, які ти віршики чи казочки знаєш?» Кожному сусідові, рідному, який не встиг переступити порогу, не варто демонструвати розум і пам'ять дитини, бо тоді дитина перетворюється у такого артиста на все життя. Діти дуже спостережливі і чують, відчувають, коли їх приймають серйозно, а коли ними хваляться чи з них сміються.

Найкращий метод — то уважно, з любов'ю, але серйозно ставитись до всіх її міркувань, забав. І коли в процесі розмови дитина сама захоче розповісти сусіду казочку чи підтримати з ним розмову, до цього слід поставитися спокійно і не варто в її присутності висловлювати подив, яка вона розумна-найрозумніша. Адже увірувавши у свій виключний розум, вона згодом мусить розчаруватися у своїй найрозумнішості, бо зустріне ще кмітливіших і розумніших. А то буде їй вельми неприємно. Словом, Оксана повноправний член Вашої сім'ї, нічим не гірший і не кращий, що має свої права, але і масу обов'язків, що є не іграшкою, не забавкою для старших, а живою людиною.

Я не в захопленні, що вона говорить грубі слова. Дівчинка могла б обходитись і без них. Я не проти її диференціації людей на тих, кого вона любить і не любить, але є міркування, які можна збагнути лише з віком, свідомо. А зараз вони можуть бути лише завчені, а не усвідомлені, що користі не дає. Обміркуйте все це з Олею, бо виховання — це чи не найстаріше мистецтво, яке ніколи до кінця не збагнеш. А мені дуже хотілося б, щоб Оксанка була якнайменше травмована самим фактом відсутності тата. Бо повністю усунути травму не можна. Старайтеся звести її до мінімуму. Кінчаю. Вітайте всіх наших.

Дорогий мій Микольцю! Вітаю тебе з 23-річчям і придбанням професії. На такий вік і на один рік — це до біса багато! І чую краєчком вуха, що порушуєш традицію старих горинівських холостяків (бо і Богдан жениться, мабуть, не раніше 33!) і спішиш обзавестись сім'єю. Так нічого і не сказав про свої інтимні справи. Соромно? Ми собі дещо з Б/огданом/ про це говорили. Якби ти хоч торкнувся цього питання, я б дещо сказав з позицій власного досвіду та й книжного. Колись у мене був принцип: хай Богдан не робить тих помилок, що я, і обмине ті труднощі, які мав я. Тому я старався йому передати якнайбільше свій досвід і знання. Цьому не обов'язково слідувати (досвіду), але він цікавий для порівняння і роздумів. А в молодій сім'ї тим більше.

Я трохи іншої думки про листи. Пишеш, що нецікавий лист гірше, як це не лист(?). Бачиш, лист не тільки інформація і не стільки інформація, як порівняння взаємин, уваги, потреби в спілкуванні і т. д. Це збагнути можна лише в клітці або краще в ній збагнути. Але твої листи для мене цікаві і з інформаційної сторони. Тому пиши. А щодо розчарувань твоїх? Краще ідеали вибирати усопших. Це не жарт. Каже Гегель, що абсурдність фальшивої ідеї видно лише після завершення циклу її розвитку. Претензії польської верхівки на велику державу наочно стали абсурдними і донкіхотівськими лише після поразки у вересні 39 року. В людей ці цикли різні за часом в залежності від їх духовної тенденції. В одного закінчується в 25, в другого в 30, а в третього лише в труні. І тому те, що здається остаточним надіянням, є лише моментом розвитку, а те, що ніби незначним відхиленням — насправді безповоротним падінням. Треба мати дар ясновидця, щоб правильно ставити діагноз. А Дмитро, помію, ніколи не був для тебе метром ні як поет, ні як людина. Як і Іван (*Ідеться про Дмитра Павличка та Івана Драча. — Ред.*). Адже ти мав десятки застережень і стільки ж побажань, ні?

ВОЛОДИМИР, 28.11. 1/19/68 р.

...Коли сідаю за листа, завжди відчуваю справді дику внутрішню боротьбу з матеріалом, який цілими полками обступає мене і вимагає свого місця в листі. Бо до листа ставлюся серйозно, бо хочу, щоб з нього могла намалювати собі картинку мого буття у всіх ракурсах — побутовому, інтелектуальному, емоційному... Монолог, приблизно, весь час один: ні, про це не писатиму, хай воно в наступному листі, але ж слід би про це і про це... А в наступному листі нове, і я ненаписаному «скручую голови» за браком місця, як колись робив це своїм задумам Франко за браком часу, а потім жалівся про це Лесі, а я Тобі. І коли настають дні писання листа, ніби внутрішньо переживаю якесь оновлення... І дурниця, що почуття розмагнічують, що вони деструктивні. Якщо є щось намагнічуюче — то саме вони, якщо є щось конструктивне — то їх повнота, глибина, щедрість. Чи ж не писав я Тобі в Харків, що з ними я сторукий? Що з ними можна все? Деструкція — у холодному спокої,

почуттєвій пустоті... Для мене це як міцний щит, що захищає мою спину, і я знаю, що удару в спину нічого боятися, дивись тільки вперед. Ні, не згідний я з Тобою і безмежно радий, що не згідний. Можливо, в інших це інакше, а в мене саме так... Але ж все це поза планом, бо хотів я Тобі написати не традиційного листа (правда, таких кілометрових листів ніяка традиція не витримала б!), а щось на зразок фотографії місяця лютого. То не щоденник, бо було б претензійно, не серія листів (а будуть ще і такі), а так собі замітки з кінця дня, коли руки і голова втомлені... Але ще перед тим. Що це за новини? — «Я не зможу приїхати. І не знаю, коли приїду». Що це? Чому? Чи Ти по-жіночому мене інтригуєш? Не смій! Негайно з'ясуй причину. Я сам собі думаю, що їхати двічі до мене важко у всіх відношеннях. Але ж раз можна. Тому детально про це...

...Більше не буду, передаю олівця в руки молоденькій бабусі Історії. Дуже буде мені важко переписувати чогось не змінивши, але я візьму себе в руки, щоб моя дружинька мала автентичний історичний документ.

І не можу перейти до серйозної розмови. Так хочеться просто собі «попаясничать», відпустити вудила, якими міцно себе загнуждував, ну, як Ти після Інти [*Інта — місто в Комі АРСР, де розташовувались політичні табори до 1956 року.*]. Ось від чого в Тебе така поблажливість до свого «анархізму» і делікатного лінивства всупереч всім гороскопам. А знаєш, я здогадувався, що саме тому Ти Собі так попустила...

...Знов згадав Славкове вітання, його школярський ентузіазм. Запитай його, чи не соромно буде йому їхати в табір на десять місяців. Адже термін для дошкільнят. Та й ув'язнення матиме викривлене. Бо особисте враження тут міняється в зв'язку з часом. Але що ж, хай і так. Хай мізерна практика, але все-таки практика. Вітай його (*Ідеться про перший трирічний термін В. Чорновола за ст. 187-1, одразу скорочений за амністією наполовину. Заарештований 3.08. 1967. — Ред.*). Я вже не говорю про мою докторантуру. Це екстраклас, і для вибраних.

Отож, 7.II. А тепер буде інакше. Я не писатиму листів у кінці місяця, а так, майже щодня, як Ти мені. Я хочу проіннятися тим же настроєм, що Ти, я хочу так же листовно часто бути з Тобою, як Ти зі мною. А як було б краще, якби Ти могла читати те, що я, роздумувати над тим, що я. От хоч би «Сумну історію»

прочитала? Сама трагедія зараз у мене на другому плані, на першому взаємини в сім'ї з дітьми. Захоплює мене та велика і розумно-людяна повага до дитини, сталення до неї, роздумів, бажань, та виключна самостійність дітей. Там з них ніхто не насміхається, і тому вони не соромляться своїх вчинків. Ні, не хочу тут переповідати Тобі цього, але прагну зацікавити, щоб Ти прочитала роман, гарненько його продумала, а що найголовніше, порекомендувала мамі...

А вже мені хочеться від Тебе побуту. Знаєш, хочу побачити тебе біля кухні з фартухом, як робиш порядки в хаті, як шиєш на машинці, як ковтаєш тих кілька годин, що лишаються після школи. Що робиш для салону? Це для душі чи для кишені? Що читаєш? Словом, те матеріально-духовне середовище, в якому варишся. Звичайно, крім того, що не травлять шлунки перевіряючих.

Ая на тридні розтягнув читання «Кола Бруньона». І насміявся я голосно, розкотисто. Сказав би /Василь/ Симоненко «Що ви з'їли таке смішне?». Ото гумор. Ото французи, так і скачуть бісики з очей, а за вдаваною безтурботністю справді глобальне свободолюбство, терпимість до інакомислія (хай собі живуть і старі і нові боги. Одні від других не гірші і не кращі). Словом, коли на душі чортики шкребуться, візьми собі «Колу». Краще за всякі ліки.

9.II. /1968/

Тільки що прийшов з лазні. До вечері ще шмат часу, я розпарився, як рак, а надворі чудова сонячна погода і мороз —17°C. Порівнюю зі львівською ранньою весною і лише тоді усвідомлюю, які простори нас ділять, як серйозно і як в цьому мало смішного. Але зараз мені смішно, бо появилася сатанинський післябанний апетит. Та який би я був монах, якби віддався в полон чревоугодію? [*Тюрма у Володимирі — монастир в минулому.*] Тому посилаю апетит Оксанці, хай мале поправляється, а ми обійдемося. Краще візьмуся за Толстого. Роблю якраз виписки з його «Щоденника». Запеклий «західник», ненавидить Достоєвського, період історії вважає ганебним — моріус ігнобіле (ганебна хвороба) [*Через брак латинського шрифту вживається слов'янська азбука.*], густо насичений татарськими впливами. «И это мы еще хотим повернуться спиной к Европе? Это мы провозглашаем новые начала и смеем говорить о гнилом Западе?». І безліч у цьому плані. Маю можливість порівнювати

його міркування з Достоевським. Той велич Росії бачить у православ'ї, проповідує авангардизм свого народу в Європі й Азії одночасно. Суперечливий, нетерпимий, антисеміт, але одержимий ідеєю авангардистського. Безліч спостережень над психологією народу, «будь как все», недостача почуття власної гордості, почуття меншевартості перед Європою і безліч, з чим воює з запекливістю фанатика. Колись тобі з'ясує це ґрунтовніше, бо вельми все це цікаве, але ж якби знати, який перевіряючий попадеться і чи знайомий він з піввіковою полемікою «слов'янофілів» і «західників», починаючи від Белінського, кінчаючи Хом'яковим і Достоевським. І, по-моєму, тут не тільки дві партії, а дві сторони душі народу не сплавлені, чітко окреслені, одна тягнеться на Схід, друга — на Захід. У нас же немало татарського, але воно транспортувалося через Крим, а не через Казань, Астрахань, а як говорять знавці, між цими тюркськими групами суттєва різниця.

А ще є в нього чудові листи до своєї коханої. Не женився довго. І ось що пише 30 з лишнім літній кавалер своїй нареченій: «Клянусь тебе, я поклявся бы перед судилищем Господним, что люблю тебя всеми способностями, всеми мыслями, всеми движениями, всеми страданиями и радостями моей души. Прими эту любовь, какая она есть, и не ищи ей причины... Бери ее, я дал тебе все, что у меня было самого драгоценного, ничего лучшего у меня нет».

10.II. /1968/

Княгиня преподобная! Пошто толику времь нема еси? Чего ради отповеди не чинишь на послание от мя, иануария месяца, дня 5.

Це щоб трохи пригадала старослов'янську, якої ти не вчила, не розуміла, дарма що на іспиті тобі поставили 4. А має це означати, що швидко місяць як був від Тебе лист і листа вже хочу, і за ним тужу. Снилася мені...

Сьогодні я зашивав лікті на бушлаті, щоб виглядати пристойно, потім прав свої бронзові шарпетки, такі милі мені, що навіть у них сплю. А ще прав носовичка одного з останніх...

Продовжую займатися порівнянням Достоевського і Толстого. Толстой кличе вчитися у Європи, Достоевський — Європу вчити, Толстой — тікати, рвати з Азією, Достоевський — завойовувати її, бо там «лишь приобретем постоянную гордость»,

будемо вчителями, а не учнями; Толстой проти завоювання, Достоевський — за них будь-якою ціною.

«Всякий великий народ верит и должен верить, если только хочет долго жить, что в нем-то и только в нем одном заключается спасение мира, что живет он на то, чтоб стоять во главе народов, приобщать их всех к себе воедино и вести в согласном ходе к окончательной цели, всем им предназначенной... Только сильная такой верой нация и имеет право на высшую жизнь».

А накінець Тобі його розуміння взаємин: «Убеждение, что исполнил букву (обов'язку), ведет только к гордости, формалистике и к лености. Надо делать только то, что велит сердце». Та досить цитат. Жалію Тебе..., що не маєш можливості ознайомитися з Достоевським. Він ніби дзеркало, ні, проєкційний ліхтар, що освітив духовне життя наступного століття. Читаєш, і ніби стоїш біля джерел безлічі духовних феноменів сьогодення.

Колисья писав про вживання Костомаровим слова «дуванить» (пробуджувати). Аж це, як мені з'ясували, тюркське слово, що означає — чинити суд. Диван — справедливое возмездие. Взагалі в тюркських народах дуже багато спільного в афоризмах, повір'ях можна знайти. Користуючись можливістю, роблю це з охотою.

11.ІІ. /1968/

Неохоче берусь за перо. Та і не звик писати простою ручкою. Вона псує мені настрої, а авторучки тут не дають. Пишу тільки тому, щоб хоч трохи зекономити олівець. Вислані Тобою вже давно списані, а потрібної твердості у кіоску не завжди можна купити.

Неділя. Важкий і огидний сон снився мені. Центральна фігура мама — худа, губи чорні. Каже Микольцеві: «Поговори з ним, він твій брат...». Десь тут і тато. Голова важка. Почав хворіти. І то якось раптово вперше в житті нестерпно болів шлунок. Ні, не болів, а болить, тріщить голова. Пробивав перекладати Гейне — не перекладається, опрацьовувати Толстого — тим більше. Взяв «Дніпро» і почав читати повість /Євгена/ Гуцала. Хочу від Тебе листа. А його нема. Що ж, подождем, але так цього не залишу.

12.ІІ. /1968/

Другий день хворію, внутрі чую температуру. Нічого серйозного в голову не лізе. Підозріваю, що з тиском крові у мене не все гаразд. Треба піти до лікаря. Записався на прийом. Взяв-

ся за Дроздову «Катастрофу». Власне з натуги я її закінчую, але писати сьогодні не можу, бо займаюся аналізом відчуттів як то болить шлунок. Адже в мене це вперше в житті. Я був про нього такої високої думки, що він може каміння гризти, а він мене так безбожно підвів. Фе! Але ж все-таки думаю, що це явище тимчасове і тому несерйозне.

14.II. /1968/

Весь день пролежав. Не ходив на прогулянку, бо справді хворів. Сьогодні трохи легше. Може щось робитиму. Лежав вчора і думав про нас, а від нас дійшов до філософії і етнопсихології. Про що саме? Про умовності і їх роль у житті людей... Люди створили умовності, опутали себе ними у вигляді звичаїв, образів, традицій. Взагалі, щоб зберегти від грубої природи щось вартісне — духовне. І той, хто ламає ці умовності, на перший погляд розковує особистість, дає їй свободу, але насправді оголює душу, робить її цинічною. Всі періоди ломки умовностей, утверджених часом, були періодом розгулу дикого цинізму як у житті народів окремих, так в житті людей. Людина, що скинула з себе ланцюги умовностей — цинік, а цинік — пуста бочка, яка гуде і плаче за втраченим.

В ці умовності вкладений великий моральний досвід народу. Цікаво пише перо. Це Гегель в «Історії філософії». Колись це місце варто гарно розколупати. Закінчив Дроздову «Катастрофу». Не знаю, чи доводилося тобі бачити його «Білого коня Шептала». Тільки в «Катастрофі» розширений варіант вирішення тієї ж проблеми — натовп і «мнительная личность». Те оповідання, по-моєму, вдалося йому краще, і саме його я назвав би «Катастрофою». Білий кінь повернувся до стайні, бо не мав сили назавжди порвати з запахом кінського поту. Вічна проблема, згадай Франка «Якщо до 25 років ти...». Хвилює вона і Дрозда, і вирішує він її й собі, а не тільки читачеві. Дуже хочу написати рецензію на цей роман, куди притягнути й оповідання. Вже маю цілий зошит розкиданих міркувань. Коли ж то зберуся? У березні. Ось побачиш, перший місяць весни відведу на дотягування всіх речей до кондиції і одну з них (хоч частину) пришлю тобі. Добре?

16.II. /1968/

...Тільки що глибоко передихнув від читання запоем Цвейга. Боже мій! Які чудові речі на світі є! Вчора і сьогодні я ковтав його

книгу «Роковые мгновения». Це добірка його легенд і літературних портретів Гете, Стендаля і Толстого. Ще раз переконуюсь: літературним процесом рухають оці «прокляті вічні питання» і в погоні їх з'ясування митці вулканять свою душу, приглядаються до оточення чи до себе (в залежності від характеру митця) в надії знайти натяк на вирішення того, що їх мучить, тому література не зображає, а з'ясовує на конкретному матеріалі суть буття. І той, хто творить, не може бути тим емпіриком-жуком, що підбирає по дорозі відходи, а філософ, для якого життя лише прецедент, привід для самовираження, бо саме він є тим найцікавішим згустком життя. Бачу це по Цвейгу. Порівнюю з львів'янами Р/оманченком/, І/нгульським/. Що може сказати людям убогий Романченко, який від природи не вмів мислити, нічого не призивав, щоб поділитися з людьми. Зауваж цікаву деталь: чим посередніший поет, тим більше тягнеться до опису явищ, чим вищий інтелект, тим більше явища зовнішні використовує для матеріалізації своєї думки. Тому для художника в першу чергу — своя філософія, своя мораль. Тоді можна не погоджуватися з автором (як з Цвейгом за його космополітизм), але прагнеш пізнати його як вельми цікаву особистість і опонента.

Уважно слідкував за львівською пародією критиків. Ніби цирк. Кожен виступає «за» і «проти», ніби не бачить, в чому суть справи. Стільки огидного вдавання і блюзнірства. Та й чого хочеш, як люди безпринципні стали на чолі критики.

Бачиш, як розписався? Відразу видно, що шлунок припинив атаку. Все в порядку. Не хвилюйся.

18. II.

Сьогодні вперше після чотириденної перерви ходив на прогулянку. Небо чисте і юне, ні, дитяче, невинне. Стояв під стіною, і сонце, таке ще слабеньке, pestило мої зарослі щокки. Хоч мороз -8 , -10°C , а вже тепло. Чую запах весни, десь він витає в повітрі. Ранню весну дуже люблю. Саме той час, коли сніг майже зник, вдень гріє сонце, а зранку легкий морозець покриває землю памороззю. Ще в дитинстві я любив іти в школу, коли під ногами голосно хрустить ламкий тоненький льодок. А повітря свіже, вже злегка п'янке. Під чорними гілками, а тоді вони особливо здаються чорними, вже пульсує життя. Ідеш, сонце якраз піднімається, кроки гулко віддають, широко ди-

хаєш. Оце да! Стояв під стіною і згадував, вже і ніс похолов, а мене мрійно заколисали спогади. А потім виринули картини весни 63-го, мої «коліна» на роботу через Ломоносова...

Чудова річ повітря. Його треба вміти смакувати, знати йому вартість. І знову Міцкевич в думці «Літво, ойчизно моя дорога» [*Через брак латинського алфавіту вживається слов'янська азбука.*]. Отут під стіною виник у мене один задум. Зробити Тобі одну несподіванку. Вивчити щось, але що — не скажу, лише після повернення. Це буде для Тебе як подарунок. Завдання беру дико непосильне, але в ім'я чого!...

19.II. /1968/

...Стукнув місяць, як була від Тебе вістка, тому не завидує мені, що частіше отримую листи. Мабуть таки треба писати заяву.

А оце сьогодні взявся читати «Историю России с древнейших времен» Соловійова. Не з початку, а том з царювання Олексія Михайловича. Можеш собі уявити детальність викладу, коли Ал. Мих. присвячено 2 томи (майже) по 700 стор. Соловійов хоче бути об'єктивним, і тому посилається лише на першоджерела: реляції, універсали, листи і т. д. Який дрібний, сервілістичний дух панував у листуванні після Богданового періоду. Які меркантильні імпульси тонізували козацьку міжусобицю. Таке враження, що разом з собою в могилу забрав Богдан весь державний і політичний розум. Зовсім немає нічого про науку, культуру, мистецтво тих часів. Жаль. Є окремі етнологічні зарисовки нашого народу як зі сторони татар, так і поляків та росіян. Взагалі вельми цікаво. І читаю з захопленням. Кличуть мене. Ура! Листи. Цілий мільйон. До після-післязавтра, поки не висмокчу все до краплини.

21.II. /1968/

Здається, трохи перетравив Твою пошту. Маю всі за січень, крім №4. Чудові листи... Якби Ти знала, яка різниця в настроях, коли отримуєш такі листи і їх не отримуєш!...

Сьогодні нарешті був у лікаря. Дала мені щось від шлунку, потім заміряла тиск і — о, диво, — 110/140. Ніколи в мене цього не було. Виписала мені резерпін і вітамін В-15. Щодо нирок ще раз підтвердила, що вони в нормі, а я здавна хворію (не знав) на підвищену гідрофільність клітин (здатність клітин абсорбувати воду), від цього і синці під очима. Менше пити води,

особливо перед сном. Це функціональне і нічого страшного. Рекомендувала не давати великого напруження на організм ні розумового, ні фізичного. А я чую, як коливається моя працездатність, і то на рівні нижче середнього. Прочитати на день 150 стор. наукового тексту, зробити деякі замітки чи занотувати свої міркування, вивчити 20 німецьких слів і перекласти кілька сторінок німецького тексту — важко дуже, а я впевнений, що все це зробив би дома, в бібліотеці з 5 до 11 години вечора, після роботи в лабораторії. Не я організму диктую свої умови, як було завжди, я ж не знав втоми, пригадай здачу кандидатського екзамену, а він пред'являє мені свої вимоги, поганець. Старі ж в'язні кажуть, що це явище тимчасове, зв'язане з повітрям і калоріями, і реставрується після повернення до табору. Я теж такої думки, бо коли роблю перерву в роботі на день чи лягаю на годину-півтори, становище дещо змінюється.

Отже, виникла нова проблема збереження працездатності і як пожирача часу. Придумав собі нову систему і веду її з березня місяця. Але розбалакався про здоров'я, ніби нема про що інше...

Хочу про Оксанку. Захоплююсь її імпровізаціями. Заохочуй їх, наштовхуй на ускладнення. Особливо поетичні імпровізації. Покажи їй красу від гри слів, рим, алітерацій, хай бавиться ними, як забавками. А ці сцени — ех, нема там мене. Я б таки знайшов спосіб відремонтувати магнітофон. Та що це Микольцеві? Багато передумую про Твої мандрівки з Оксанкою, епізод з листочком. Бачиш, як легко щепити у такому віці. Тому картаю Тебе, коли пишеш, що ніколи про Оксанку думати. Таких епізодів може бути безліч і може їх зовсім не бути. А Ти роби так, щоб вони були. Це буде не театральне, а природне виховання небайдужого ставлення до оточення. А при її прискіпливості: «Що таке воля» — і невже? Молодець Оксанка! Ніякого мавпування, а з трьох років перетравити всю їжу, якою тебе напихають. Бо для мене виховання-захоплення — процес посередній — через виховання почуттів, які породжують захоплення, як причини, наслідки.

Виховання того, що є, що дано, ушляхетнювання його, облагороджування його. Бо є виховання характерне, вольове, але грубе. А я за перші чесноти, але ще й за делікатність і шляхетність в придачу. Тут хочу зазначити вживання Оксанкою грубих слів («свині»). Для мене сквернослов'є — то симптом внутріш-

ньої розпоясаності на противагу зібраності, внутрішній вольовій дисципліні. Тому рішуче забороняю потурати їй у цьому, давати привід до цього... Я не проти жартів, але я проти жартів грубих у душі /сусідки/ Кладкової («невістка — пся кістка»). Бідна Оксана, мусила відстоювати честь мами. Бачиш, якого прискіпливого захисника маєш? Ще раз звертаюся до «Сумної історії» Сар'яна. Там ні батько, ні мати на такі жarti собі не дозволяли б. Звертаюся до вас усіх, не жартуйте з цим. Я хочу, щоб моя дочка не тільки вмiла стримуватися від чогось негарного, але мала вироблену органічну огиду до цілого ряду шкарадних станів душі, слів і міркувань. Я хочу, щоб домашня атмосфера була високо інтелегентною. Хоч в ній кристалізується та цнотливість духа, яка повинна бути міцним щитом перед вулицею. Заздалегідь знаю, що всі ви вкажете на моє перебільшення, або на те, що ми виховувались, то і Оксанка може. Для мене посилення на власний досвід не доказ, наш приклад не ідеал. Бо маємо багато чого, що варто би побороти. Постає проблема, як виховати те, чого в тебе нема. Над цим варто подумати. Адже кожна мати хоче, щоб її дочка була досконаліша у всіх відношеннях.

Колись я писав про статеве виховання, виходячи з Фореля, Вайнінгера та інших, положення яких незмінні по сьогодні та розсіпані в сотнях брошур — надмірне обнімання, обцілювання, крім того, що розпещує дитину, викликає передчасні статеві імпульси ще в дошкільному віці. Ти мені на це нічого не написала (взагалі не любиш підтримувати розмови і часто висунуті в листах питання відкладаєш на місяці, до них інтерес пропадає, вони забуваються: підтримуй розмову!). А це важливо, бо Оксана дівчинка, бо зараз час, коли легко сіється все добре. А виховання хлопців і дівчаток не одне і те ж, а часто з полярним підходом.

23. II.

Не знаю, за що братися. Папір зслиз, а не відповів на жодне з піднятих Тобою питань. Я не моя дружина (Ти знаєш її, Олю), яка часто збирається на перманентний монолог. Отож, телеграфно про дещо...

Не люблю виразу «ходжу, як обплъована», але Миколу/Петренка/ вітай. 9. II прочитав його вірша (щось з війни, непоганий) під рубрикою «Голоси молодих». Що, він хоче і вмерти молодим? Його

стаття про пам'ятник Шевченка гарна, а «Роки творчого змушнення» вельми сервілістичні. Галі /Петренко/ вітання і їх сімейці...

...Ніколи я не думав, що Ти свята та божа, але попробуй не бути такою...

...Учителеві, що запізнився на 2 уроки, карцер. Ох і мають з тобою клопоту начальники. Знову таксівки і знову запізнення? І Ти, квולה курка, що десятиліттями не можеш справитися з такою дрібною анархічною слабкістю, хочеш братися за нас обох? Де почуття реального?

...Радів, що Романченка вигнали. Не можна тримати бездарних елементів. Треба шукати талановитіших. Хто цей Федорів, бачив його фото і кусок про Довбуша. *(Ідеться про звільнення Миколи Романченка з посади голови Львівського відділення СПУ і обрання Романа Федоріва. — Ред.)*

Ще й таке записав: ... Ти і в 75 років будеш займатися вихованням раціональних методів споживання часу? Ох, романтику непоправний, мрійнику захмарний!!!

А коли буде так, що 2-3 години щоденно для свого духа?

Хто це Галина Липа? То дружина Івана чи Юрія? *(Микола і Галина Петренко. Галина Захар'яевич — дружина Юрія Липи. — Ред.)* Щиро вітай, дякуй за мініатюру. А Слави подарунок для мене маєш? Вітай Данила, скажи, обіцянку дають не для того, щоб її взяти назад. Вітай Надю, Левка, Романа, обох Іванів, Миколу і т. д. Коли напишеш про Мирославу? *(Надія і Левко Лук'яненки; Роман Іваничук; Іван Дзюба та Іван Світличний; Микола Петренко; Мирослава Зваричевська. — Ред.)*

Ще про посилку. 3 кг жиру, з них 2 топленого масла, бажано від домашньої корови, що вже пасеться на траві, 1 кг сала, без шкіри, 3-4 головки часнику, 2-3 пачки вітамінів, решта цукор. Не зловживай вагою, бо повернуть, краще замість пачки поклади зверху і знизу картон, обший матеріалом — вага упаковки матиме 150-200 гр. Цукор кістковий. Співвідношення продуктів у вазі не міняй.

Ага, ніяких бандеролей зі шкарпетками, наволочками тут не приймають, бандеролей з книжками — теж ні. Якщо хочеш газети — обгорни 1-2 вузькою стрічкою, як робить пошта, і вишли журнал — теж так. За німецькі газети битиму, за статтю Костомарова ще не придумав месті і моєю зброєю (уміти ждати) Ти мене не втихомирюй, бо це нечесно.

Вітай з 8 Березням Любу, Мирославу, Славу, Іру, Галю, Надь, Мамцю і Доню, Оленку та інших. (*Люба Максимів, Мирослава Зваричевська, Ірина Калинець, Галина Менкуш, Надія Світлична і Надія Лук'яненко, Марія та Ганна Садовські, Олена Антонів. — Ред.*).

ВОЛОДИМИР. I. IV. 1968 р.

...І який це вже квітень — свято жартунів і брехунів — ми окремо! Половина, якщо йтиме все своєю чергою. А сьогодні в нас дощ. На прогулянці ще й град падав, чи то не град, а крупа така. Інші просилися до «хати», а ми з Зеновієм /Красівським/ балакали і не завважили, коли дощ таки добре нас підмочив...

Гарно мені на душі, може, тому, що весна почалася вже й тут, та так повільно, але нестримно крокує вперед. З 20.III як підскочила ртуть вище нуля до +2, то ось на сьогодні сягнуло +8°. По радіо чую, що у Львові +18 було. А ще може тому, що зустрів земляка на кілька днів, почув живе українське слово, а ще тому, що журнали «Дукля» і «Дружно вперед» стають цікавішими. Не за горами той день, коли скину свою «бушлатину», як любив говорити мій професор токарної справи Іван Струтинський. А надоїла зима. Оте спання в шкарпетках. Може, ніколи так не ждав весни, як цього року. Весни і Тебе. А чи приїде з тобою Рая? (*Раїса Мороз, дружина Валентина Мороза. — Ред.*)

Дивуєшся моїй розхристаній інтродукції? То весна. Кожен ранок о 6 годині бачу велику багряну кулю між голими деревами володимирського цвинтаря, та таку живу, ніби не сонце бачу, а клекочучий вулкан. Кожен ранок будять мене ворони і лоскоче через вікно легкий вітерець. Яюсь частіше і по-іншому думаю про Тебе... Яюсь відступила Ти у глибину і накинула на себе газову паранджу. Отак бачу Тебе. Не так давно був останній лист, а здається, що давно. Ти сьогодні вже в школі. А який відпочинок у такі багаті подіями дні? Уявляю собі всякі коментарі до них [*Події в Чехословаччині.*]. Де Ти була?

Останні два тижні втретє хотіла мене покласти до ліжка грипа, але тільки пострашила катаром і зслизла. Отож, всі рубікони перейдено.

Цей місяць я сидів над новою книгою літературних портретів Цвейга. Це нариси про трьох великих лікарів духом Шемера,

Мері Бекер-Едді і Фрейда. Так я закоханий у Цвейга, що інакшою літератури тепер не визнаю, крім літератури цвейгівського глибинного ясновидіння. Яка то радість читати такі речі, але ж яка безмежна радість творити їх. Вмів красиво і легко (як панчохи) вивертати душу своїм героям. Такий глибинний психологізм не видався б старим і для нашої «вельми модерної» літератури. Не знаю, як Ти, але повернення до реалізму дрібної фактології (добре це після того жакливого лакування), що бачу в Гуцала, Дрозда, мене не захоплює. Яюсь дуже все безкрило. Не вони торують дорогу, збилися на стежки; по рецензіях бачу, що всім їм втер носа «старий» Гончар. Це не просто перевага таланту, то перемога великої ідеї часу, того, що становить суть роздумів думуючої людини, над емпіричною ідеєю дрібного факту. Гончару під силу сколихнути мислення думуючих, оживити сонних, а їм — ні. А думалося, що саме вони натраплять на ту жилку, яка освіжить всіх. Очевидно, такі речі може робити людина, яку глибоко схвилювала доля не його, його ремісницького клану, а доля цілого племені. А той сміливий (єдино результативний) заклик до будівництва свого власного собору душі, те розуміння сили традицій як згустку народного духу. Та не буду про це, бо то лише враження від десятка рецензій. А мені, мабуть, не вдасться прочитати його, бо й досі не прийшов перший номер «Вітчизни». Вже написав заяви в редакції «Вітчизни», «Жовтня» (що не отримав жодного номера), а ще Ти писни до Союздруку.

...Така мені несподіванка на 8 Березня! Якби Ти знала, скільки радості принесли мені ці фіалки (чи то не фіалки? Скажи мені: турку, та які це фіалки? Дуже люблю, коли Ти мені так пишеш. Яюсь у тих словах чую, наскільки ми рідні, близькі — от дивина). І пригадалася мені одна ситуація. Пам'ятаєш мій день народження? Я запитав Тебе, а що Ти мені подаруєш? А Ти: «А якби ти мені подарував?» І не знала Ти, що я тоді якраз задумав на свій день народження зробити Тобі якийсь подарунок. А який — ще не придумав. І коли Ти сказала — руки опустилися. Який я був баран, ні?

І вже дуже мені подобається, що хочеш Ти сім'ї зразкової. Я теж. Давно. Бо що варте теоретизування, коли в своїй хаті не вмієш реалізувати свого задуму, коли пальцем не кивнеш, щоб зробити сім'ю кращою...

Все це в тебе чудово.

А дружину (не говори мені жінку, та ще й в лапках, не люблю цього слова) я хочу мати справді таку і не тільки дружину, а ще й кохану... І щоб розумну маму для моїх дітей, і ще й першого мого товариша. Не багато? Є в мене вартість, яка об'єднує сім'ю, і ще більше, і неподільно панує. Про це детальніше в листі до Микольця.

...Якби Ти знала, скільки трудів покладено різними «благодійниками», щоб нас посварити. Та не вийшло і не вийде. Дивуєшся, що Твої благодійники не піклуються, хоч би про видимість достовірності? Невже ж Ти не розумієш, що їх не турбує, що Ти про них думаєш? Невже не здогадалася, для чого робиться ця комедія? Тобі б варто познайомитися хоч трохи з мікросоціологією. Але я думаю, що Ти знаєш чи здогадалася. Та не зменшуй напору. Свинство не слід пропускати непокараним, невідрагованим. На сьогодні все. Почав писання після вечері з надією на листа, та марно...

2.IV. /1968/

Лише тепер уявляю собі, яку широку кореспонденцію ведеш. Скільки маєш всякого клопоту (листи, вітання, бандеролі). І коли все це встигаєш? Ти ж важко переключаєшся з одного заняття на друге, а тут стільки разом. Чи, може, хоч трохи змінилася? А ось Данилу [*Данило Шумук.*] варто б відписати. Пише мені, що Оля мовчить.

Та над усе це — Оксанка! Її акварелі — чудові. Чи матиме дар до малювання, бо в її віці діти малюють вже гарні речі, але хай бавиться. Вмієш дитину зайняти і знаєш чим, і маєш чим. Я захоплений цією стороною Твого виховання. Така аплікація чого варта. Гарну маму має Оксанка. Повезло їй на маму.

Та найважливіше для мене її імпровізації. Так мені хочеться мати її такою, яка є зараз, якомога більше. Дивлюсь на її фотографії, вміє запишатися, набундючитись, а в тій фотографії, де ви вчотирьох — вчувається рішуча впертість. Якби ж то був у нас електрик та наладив магнітофон та записав хоч з десяток імпровізацій. Щоб я міг собі сісти хоча б годину-дві слухати чотирьохлітню доню. Покладаю надію на Богдана. Перечитую Оксанчині «Афоризми», а зібралось їх уже тільки володимирського циклу 35 сторінок макового письма.

Ось і ручка звільнилась. Попробую нею. Переживаю, приємно мені, уявляю, як Ти щотижня душею відпочиваєш біля

неї. Може, тому і легше переживаються труднощі виховання дітей, що приносять вони так багато радості. Що думаєш робити з нею в цьому році? Було б добре в садочок, але не буде за нею такого догляду, та й Тобі зв'яже руки, що не зможеш рухнутися. І так не маєш часу в небо глянути, а тоді — тим більше. Подумай гарненько, розміркуй. Хоч при невдачі завжди можна повернути до старого.

Відносно дискусії навколо Оксанки. Я не перегинаю палки. Коли звертаю увагу на промахи і загострюю їх, то для того, щоб ви думали в цьому напрямі. І не закриваю очей на все це гарне, розумне, що вдалося вам привити їй. Але продовжую думати, що багато речей нехтуєте. Пишеш: дитина легко забуває ситуації, а тут же поруч наводиш приклад дівчини, яка по сьогодні зберегла дитячі враження. Невже забула з психології, що дитячі враження триваліші, найяскравіші і найвиразніші. Писав чудово про це Гете: «Пусть никто не думает, что может преодолеть первое впечатление своего детства». Бачиш, як безапеляційно і впевнено!.. Я не знав, що в сім'ях педагогів найменше педагогіки. Учитель стає педагогом з чужими дітьми, а ось зі своїми — можна «запросто». І оце «запросто» виявляється в «розв'язаності», відсутності внутрішньої дисципліни, продуманості поведінки і т. д. Великі педагоги завжди говорили, що поява дітей у сім'ї — дисциплінує батьків, виховує батьків, підносить їх, якщо вони чують відповідальність за дітей, якщо на кожному кроці пам'ятають, що цей «кожний крок», жест, вираз лиця, тон сіє крупинки моральності в душі дітей і ніяким ситом не відсієш: сварка, роздратування у взаєминах, грубість, лайка — стає дитячою нормою, бо то є те повітря, яким дитина дихає. Я хочу, щоб це повітря було свіже, щоб поведінка була рівною, вдумливою, щоб не було тих антипедагогічних зривів, за які згодом жалуватимеш. Перебільшую? Ну і що ж! Але ж це така серйозна справа, що перебільшувати можна...

Кажеш, що все одно прийдеться переучувати: санкта сімплісітас [*Свята наївність. Через брак латинського шрифту вживається слов'янська азбука.*], невже ж Ти віриш у перевиховання? Прочитай собі ще раз Гете. Можна перевиховати в чомусь основному, але в дрібницях, що як рисочки вимальовують портрет душі дитини — марни льос. Читав непогану статтю Сухомлинського про виховання, здається, в «Правде».

Принесла Ти мені велике задоволення від анекдоту про змагання двох листів [*Йшлося про політичні арешти в Тернополі та Івано-Франківську.*]. Ото насміявся на й радів з цих мускулистих двірників. Не дивуйся, так-так, радів. Бо це показник настрою доброго гумору — отак собі перманентно жартувати.

Ага, пишеш, що Оксанка погано рахує. Зате в мене дружина має голівоньку [*Йшлося про кількість арештованих, засуджених і на який термін.*]. Ні, таки як не говори, але маю дружину! І як не старалось оте теля, Боєчко (*Слідчий Б. Гориня. — Ред.*), доказати протилежне, нікчемне, нічого з того /не вийшло/. Молодець! Згідний я з мамою, що занадто швидко відкусили нам такий шматок часу. Хоч би ще через п'ять років.

Ось Валентин /Мороз/ святкував десятиріччя, правда, він на сім'ю мав інші погляди, на жаль. А бракує мені його. Є в нього багато такого, що мені подобається. Цікаво, як йому там. Зичу йому успіху. Я весь у роздумах про нього.

А біля мене все по-старому. Суджуся з Мордовією. По сьогодні не можу вирвати старих газет і журналів. Недавно прислали мені бандероль і замість «Философских наук» за півроку — двадцять номерів «За рулем». Ну, що Ти скажеш? У відповідь пишуть, що «Дніпро» я не виписував, а між тим раніше вислали мені 6-й і 7-й номер. Отаке-то. Всі нові газети і журнали отримую регулярно, за винятком «Жовтня» і «Вітчизни».

Мав величезне задоволення від двох статей філософії права Гегеля. В його ролі свідомості в перетворенні суспільства є такі перлини, що тільки пальці оближеш. До речі, одна дуже розумна стаття, написана Шинкаруком з Києва. Я його знаю. Чує моє серце, що після такої статті не можна не віросповідувати гегелівську релігію. Колись про це детальніше.

...Невже ти думаєш, що в моїй голові вже є сентенції моїх роздумів? Якби це так! Та зараз мучуся всього лише над методом і класифікацією джерел та опановую окремі проблеми, зарисовки — ось і все. А як це все склепати докупи, якої форми надати — дуже туманно. Проте твердо знаю лише одне, що треба це робити тільки в порівняльному плані, щоб надати йому полемічної гостроти, що не варто копатися в причинах, яких вони не допомагають з'ясувати суть, а є просто причини для причини, що не буду свідомо торкатися антропології, щоб не надавати цьому академічного плану. Дуже багато допоміг мені Достоевський і Толстой. Хай так...

Щодо причини, то хоч би й так. Як проникав татарський елемент у нашу психіку, можна прослідкувати по зовнішніх атрибутах. Ще в 10–12 ст. в русичів були чисто європейські меч, щит трикутний, панцир на відміну від монгольських (шабля, лук, аркан, щит круглий). Вже в козаків бачимо ухил у татарську сторону. Змінилося не тільки озброєння, але змістилося в кримську сторону ряд моральних принципів. На зміну «іду на вас», — напад зненацька, на зміну строгого дотримання угод — легке їх нехтування і т. д. — азіатська хитрість. Татарщина проникає в тактику, спосіб мислення, а навіть у побут.

Цікава одна деталь. Ті народи, що витворили в процесі розвитку менш-більш тривкі колективістичні інститути, в минулому не зуміли перетворити їх у форму, в засіб демократичного управління, в місце, де кується воля колективу з безлічі воль індивідуальних. Вони були засобом придушення ініціативи особистості. Цікаво про це в Достоевського при аналізі земств. І навпаки. Де вже краще не причепився індивідуалізм, як в Англії, але й там зберігся якийсь дивний потяг до спілкування з колективом через гайд-парківські мітинги, виступи і т. д. Тут кожен хоче утвердити свою волю, себе, що може виразитись лише через громаду. Колективізм і індивідуалізм у кожного народу проявляється по-різному. Як саме, в чому? Ось тобі проблема, відповідь на яку слід шукати в легендах, народних думках, звичаєвому праві, цивільних і військових інститутах періоду відродження. Знаю, що з приводу цього видано більше десятка томів Шевченківським товариством. Вельми своєрідний він у нас (колективізм). Відповідь на це трохи придумана аж до наших днів.

Коли я говорю колектив, то не наділяю його всіма чеснотами, які тільки є на землі. Сумніваюся, чи він найчесніший, найсправедливіший, найрозумніший. Щодо розуму і шукання істин, то вона ніколи не давалася колективу, а скоріше всупереч йому. Щодо справедливості? А коли його осідлав деспот? Найкраще, коли між колективом і одиницею стоїть закон, який урівноважує їхні шанси. Я дивлюсь на колектив крізь цікаві відкриття мікросоціології, яка, анатомуючи його, приходиться до висновку, що в кожному колективі є лідер, який направляє його, або два (конфлікт), всі інші так чи інакше підтримують його. І ось ця неоднорідна маса, в більшості безголоса, повинна виховувати, судити. Якраз в цьому найслабше місце Макаренка.

Не підпорядкування інтересів особистості колективу, а вищій істині, возведеній в закон. Корчак це збагнув, створивши законодавство, що стало посередником між колективом і одиницею, і урівноважило їх шанси.

Листи:

8.III. — листи № 1, 8 за лютий і листівка від 2.III.

11.III. — лист № 4 за лютий.

12.III. — лист № 9 і № 1 за березень.

22.III. — телеграма і лист № 2 за березень.

А тепер ще раз про посилку (не смійся, Сакраменто). Бо я не такий передовий, як моя дружина, яка живе не для того, щоб їсти. Я трохи рутинер тут, вважаю, що все мусить бути корисне.

Дорогі Мамо і Тату!

Ще ніколи так часто не снилася мені мама, як тепер. Упродовж двох тижнів майже щодня. Правду кажучи, хвилююся я за мамине здоров'я... За все своє свідоме життя дома я тільки те й бачив, як мама безперервно нехтувала своїм здоров'ям і тоді, коли треба (бо такі були умови), і тоді, коли це не викликалося умовами. Недоспати? То дрібниця: спати місяць-два по 4–5 годин вважалося нормою. А тепер вже вік не той. Тому бережіть себе.

Дуже радий, що тато вставив зуби. Пише Микольцьо, що аж відмолодів і поправився. Так і сам я бачу на фотографії. Такий собі, як дубок. Запишалися вдвох з внучкою — хоч не підступай до них. Бачу, що добре вам з Оксаною, хоч клопоту маєте цілу копицю. А швидко ще один клопіт до хати прибуде. Знову хвилювання — з роботою, пропискою, а може, і ще де з чим. Маю на увазі повернення Богдана. Дуже радий, що переслали мені 2 його листи. Тепер маю уявлення про його життя-буття та настрої. Подобається мені його самопочуття — бадьорий і в формі. Молодець Богдан! Але більше листів його прошу не слати, бо в дорозі можуть згубитися, а то жаль було б. Він мені може написати безпосередньо, якщо появиться в нього настрої і відчує потребу.

А я живу без особливих якихось змін. Мав трохи катар і протягом тижня ніс мені так закладало, як мамі, що вночі не міг спати. Думав — грипа, але пронесло і на цей раз. Зараз весна. Настрої весняний і спиться гарно при відкритому вікні і шулитися не треба на ліжку. Жду зустрічі. Пише Оля, що тато вагається. Не знаю причини, але я хотів би бачитись з татом... Отож

приїжджайте, Тату, бо ждати до наступного року дуже довго, та й не бачились ми 2 роки, а там хто знає, як життя закрутить.

Останнім часом уважно читаю газети, стежу за подіями, що проходять в наших сусідів. Безперечно, Ви знаєте про них далеко більше, проте з цієї скупі інформації я можу збагнути характер їх і розмах.

Зайнятий тепер по саме горло. Завдяки друзям маю великий вибір газет і журналів, читати є що. Стоїть питання, як відгородити себе від тієї лавини періодики, яка просто заливає мене, щоб думати в одному напрямі.

А думаю в основному над одним питанням — психологією свого народу — темою вельми цікавою і вкрай необхідною. Думаю, що того стане мені до останніх днів моїх. Дуже багато статей попадалося мені в журналах з філософських питань релігії і релігійної віри. Коли читаю, завжди згадую наші з татом дискусії. Нерідко думаю, що був я в них вельми запальний, але нерідко зелений. Особливо тепер, коли під тим кутом зору оглядаюся на минуле нашого народу. Взагалі, признаюся широ, що мені не по собі стає, коли подумаю, ким би я був, якби не тюрма. І хоч як буває прикро, я завжди признаюся, що я радий, радий випадкові, який привів мене сюди, закрив у чотири стіни і сказав: передумай все, не спішиш, зваж, будь спокійним, а не загонистим (Оля не знає цього слова, поясніть їй). Ось те й роблю, що читаю, думаю, деколи веду письмову полеміку з начальством. Так і час біжить. Не оглянувся, а вже рік. Швидко Великдень. Вітаю Вас зі святом Воскресіння! Бажаю Вам такої ж віри і надії, як була в Христа. Знаю, що невесело пройде це свято. Але воно ще один крок, який наближає нашу зустріч. Цілую і обнімаю Вас. Христос Воскрес!

П. С. [*P. S. Через брак латинського шрифту вживається слов'янська азбука.*] Якщо встигнете, напишіть, коли Великдень або вишліть телеграму, бо тут ні в кого спитати.

Вітайте зі святами наших найближчих рідних.

ВОЛОДИМИР, 5. v. 1/19/68 р.

...Минулий місяць був для мене не урожайний. Я не тільки не отримав півмільйона листів, а навіть чвертки.

Дається взнаки і весняний настрій, в голову б'є п'янке повітря і викликає стан легкої втоми. В таку пору гарно в парку посидіти, а не копіти над листами. Розумію це, бо і сам щоденно одну годину п'ю сонячне проміння. Вже кілька днів роздягався до пояса і загоряв. Всі такі білі, аж до мертвотини. Кажуть старожили, що тут загоріти чомусь неможливо, хоч по ідеї сонця повинно б вистачати. Щодня година — не так то й мало. Очевидно, справа в чомусь іншому.

Пишеш, що думаєш навіть тоді, коли не пишеш. Я теж думаю перманентно, але з писанням не ототожнюю. В нас тут два погляди на речі, як у фінському анекдоті. Називається він «Два погляди». Точить чоловік бритву зранку і безбожно свариться. Не витерпіла врешті дружина і питає, чого він такий сердитий.

— Та ось, гострю бритву весь ранок, а поголитись не можу. Тупа, як ... — І вжив таке порівняння, аж вуха в'януть.

— А я сьогодні на світанку чистила нею картоплю, різала цибулю, і зовсім гостра була. В чому справа?

Фіни дотепний народ, трохи грубуватий. У парламенті можуть користуватися ще й такими анекдотами. Ось тобі один парламентський анекдот «Поступливість».

На горбочку (вибачай фінам за вульгарність, а мені тим паче, але даю Тобі його, щоб збагнула їх дух) над шосейною дорогою працює жінка в коротесенькій спідниці і в червоних трусах. Один шофер задивився і розбив машину. Зауважив це поліцейський, підійшов до неї і прямо по-фінськи говорить, в чому справа — «Слухай, Аліса, через твої труси шофер розбив машину».

— Я жінка не вперта, якщо так — я можу їх скинути.

За цією зверхньою грубуватістю криється чесна відвертість і почуття власної гідності. Вони вміють і люблять сміятися зі своїх слабостей. (Ти це любиш).

Я був вкрай здивований, коли довідався, що сатиричні герої роману «Сім братів» піонера фінської літератури Алексіса Ківі (ківі — камінь) прикрашають назви всіх вулиць одного містечка. Уявляєш, що вулиці названі іменами Плюшкіна, Собакевича, Ноздрьова. Та при слов'янській боязні насмішки (а що скаже донна Європа!) це виключено. А вони сміються зі своєї скупості, брехливості і т. д. Є село Лайхія, мешканці якого славляться тим, що вони найскупіші. І не соромляться цього, а хваляться, що вони з Лайхії — села скупердяїв.

Ще один анекдот. Ловить рибу на березі річки рибалка. Підійшов другий.

— Ну, як ловиться риба?

— Просто чудо. Наловив цілий центнер зранку; не знаю, як відправити її додому.

— А ви знаєте, що я власник цього берега?

— А ви знаєте, що я в окрузі найбільший брехун?

І так безліч. Я зараз захоплююся нарисами про землю Суомі Фіша, мав можливість з перших рук почути багато цікавого, а що найважливіше — почитати нарешті незрівнянну «Калевалу». Не знаючи «Калевали» — не пізнаєш людей Суомі, не пізнавши Суомі — не збагнеш «Калевали». Отже, маю деяке уявлення про три північні народи: ірландців, ісландців і фінів.

Є в них щось, що різнить їх від центральноєвропейських і американських народів. Недавно я прочитав одну цікаву статтю Ірини Дубської в «Иностранной литературе» про американців. Основний лейтмотив — почуття самотності американця. Замкнутість у своєму маленькому побуті і почуття приреченості. Авторка пояснює це соціальним устроєм і культивуванням психології індивідуалізму. Але ж такий індивідуалізм властивий північним народам, особливо Англії, а симптомів кризи не зауважуємо. Справа, очевидно, не в індивідуалізмі, а у відсутності минулого, створених народом традицій мистецьких, моральних, побутових.

Буває так, що в нестримному гоні вперед ідеали вичерпують себе, частково реалізувавшись, а частково збліднувши. Настає замішання, втрачається сенс буття, поглиблюється моральна криза. І ось тоді, коли попереду немає нічого, покоління кидає погляд назад (з цього завжди починається відродження — «Калевала», збірники Максимовича і Срезневського і т. д.), шукаючи там розради і духовної наснаги для нового стрибка вперед. Багате минуле очищає від бруду буденщини людську душу, наповнює її новими ідеалами і народ знову осяює смисл буття. А коли немає такого минулого або коли не вироблена в народі потреба в спілкуванні з ним?

Десь в якійсь статті я читав, що американська молодь захоплюється розписуванням українських писанок. Нема свого — ідуть за позичками до комірників (розпитай у тата, що значить те слово!). Набагато краще почуваються жінки українських

емігрантів, ніж корінні американки. Вони вільний час використовують на вишивки, ткацтво, різний декор, організовують мистецькі виставки, а американки хіба що годують пуделів вітамінізованою м'ясною пастою і збирають гроші до фонду бідних.

Хіба може хворіти на ізоляцію українець, коли приходять колядки, щедрівки, гаївки? (Правда, я тут не беру до уваги такого феномену, коли ти самотній серед друзів, сумний коли смієшся, чуєш спрагу в басейні чистої води). Скристалізувавшись в такі форми взаємин настільки ввійшли в кров народу, що стали його суттю, а отже суттю стали десятки форм поетичного спілкування між людьми.

І тому я захоплююся ідеєю Гончара (не читав і досі), що збagnув роль храму в душі людини. Колись Ти писала про бідність народів, що не мають традицій під впливом «влади». А я думаю, що відсутність їх чи наявність визначає потенціальні можливості їх зростання. З таким багажем не страшні ніякі муки зростання, якими важкими вони не були б. «Я маю те, що не вмирає», казала Мавка. Так може сказати народ, який має минуле.

До речі, до походу в минуле закликає Глазунов (ст. «Иду к тебе», «Молода гвардія», 1966 р.). Джерело свого народу кличе шукати на Володимирщині, Ярославщині, захоплюється Рубльовим і коренастим мужиком з сокирою в руках, який підкорив Сибір. Думаю, що ця теза правильна.

Не індивідуалізм, а відсутність об'єднуючого минулого причина кризи багатьох, куди можна втекти, коли душа пуста, а завтра вкрите густим туманом невідомості.

Пригадалася цитата, хоч і далека паралель. Після втечі з фашистського концтабору один француз писав у своєї книзі: «Мені було набагато легше, ніж німцям, бо я знав: десь далеко є кусочок землі, куди я можу втекти, де гітлеризм ненависний, де мені допоможе кожний зустрічний у моїх замислах; а німці знали, що їм тікати нікуди, що їх давить дитя, ними виплекане, і спромогтися на краще вони не можуть!».

6.V. /1968/

Сьогодні не моя черга на чорнило, і тому кінчатиму олівцем. Спеціально затримав писання з надією на кореспонденцію, але отримав мій лемко Іван Кандиба, а я — фігу з маком.

Як бачиш, я людина непосидюща і товчуся, як Марко по пеклі. 13.IV був зайнятий виключно влаштуванням свого житла (*Переведення до іншої камери. — Ред.*), мав поганий настрій, а 12.IV мені повідомили, що заарештована Твоя квітнева телеграма, бо в ній були якісь умовності. З листа бачу, що в ній ішла мова про ліки і вітамін В-15. Добиватимусь повернення.

Тепер висилатиму Тобі листа 10. V. Не знаю навіть, чи отримаєш його до виїзду на побачення. У попередньому листі (очевидно, не отримала його, бо телеграми нема) я писав, щоб приїхав і тато. А тепер виходить, що не можна, чи ви не можете разом приїздити. Не знаю причини, і тому нічого з того приводу не пишу.

...Питаєш, як почуваюся. Коли сідаю за листа — завжди чудово. Настає якесь пожвавлення, підйом духа, тоді хочеться не тільки писати листа, але і всяка інша робота спориться...

7.V.

...А на новому місці мені не везе. Загубив грошову квитанцію і ось три тижні добиваюся дублікату, та безрезультатно. Без квитанції не можу користуватися закупками в кіоску. Написав одну скаргу, пишу другу. Бачу, що справа затягується, тому постарайся виділити зі своїх відпускних 5 крб. Я міг би ще в квітні послати тобі телеграму, але за рахунок листа. А мені листа стало жаль. Краще підожду цих півтора місяці. Тому Великдень був скромний, але багатьох своїх зібрав.

Чи чула, як ми з Іваном /Кандибою/ вітали Тебе на шутку? Я по-нашому: шутка б'є, я не б'ю, від нині за тиждень — Великдень. А Іван по-лемківськи: «Вербовня заявля — за тидень Великдень». Дуже мені лемківське до вподоби і «вербовня» і «тидень». А Тобі?

А коло нас тепло. Уже три дні загоряю, виправ зимові шкарпетки і відклав до наступної зими. Потрохи собі читаю. Здивував мене Іваничук частиною «Мальвів» в 4 номері «Вітчизни». Написана набагато густіше, розумніше, глибше; зумів донести запах віків. Не знаю, як розгортатиметься сюжет, як закінчить її, але почав добре. І вже зовсім гарненьке «Горохове чудо» /Бориса/ Харчука в № 3 та 4 «Вітчизни». Як прибереш час — прочитай. Може, я так компенсував собі цією повістю відсутність Оксанки, але навіть сьогодні згадую прислані окремі картинки. Так мені тужно стало за Оксанкою, за Тобою, за сімейним те-

плом. Якось зі сторони глянув на свій побут і кілька днів морщив ніс при одному вигляді своєї великої миски.

Отак і продибав половину терміну. Тепер піде легше — кожен день ближче до зустрічі, а там і до свободи. Адже не можуть невинні сидіти хтозна скільки? Чи ти протилежної думки?

Пишеш, що можеш бути такою спартанкою. А Ти спитала, чи хочу я такої спартанки? І чи маєш Ти право бути тільки такою, як Ти собі плануєш, чи, може, такою, як планує Тебе собі чоловік? Ось де заковика! А я більше люблю таку трішки розгублену, трішки таку, яка і хоче, і трішечки не хоче бути спартанкою, і таку, яка зараз оце мені пише чудові (більше і менше продумані) листи, яка зараз мовчить і вдруге вибачається, що не пише. Але то «ніц». Аби головне було!

Не вважай мене таким всезнайком, бо червонію. І цьому мені «допомагали» ті, що були з Тобою на концерті два роки тому. Хай їм гірка редька і сотня чортів у печінку.

А щодо слова «нема», то воно не випадає з «високого» стилю, бо мало воно значення — мовчазна. Невже Ти все так безнадійно забула?

Щодо Сарояна. Я звернув увагу не тому, що вважаю це фотографічною картиною. Хай вона собі буде видумана від початку до кінця, але варта, щоб включити її в свою систему виховання... Не нехтуй дрібницями і не думай, що в дитини все легко стирається. Воно може колись зринутися в час трагічних ситуацій і бути дуже небажаною краплею. Краще виходь з позицій, що нічого не приходить даром. Воно так насправді є, на це говорить наш досвід і це підтверджує наука.

О, тільки що отримав листівку від Мирослави /Зваричевської/. Пише, що займається всепрощенням, тому вирішила написати мені (ха!). А я думав, що напередодні поїздки до родбудинку вона дозволяла собі всяке і тому написала. Я сміявся, трохи бурчав, бо таких святкових вітань не приймаю вже давно. Вітай її щиро зі збільшенням сім'ї і скажи: я таки жалію, що вона не склала компанії Славі на короткотермінові курси. *(Ідеться про ув'язнення Ярослави Менкуш на 2,5 р., скорочене касаційним судом до 1 р., і Мирослави Зваричевської на 8 місяців. — Ред.)* Очевидно, цього їй замало.

...Чудово Ти зробила, що вислала мені Вінграновського. Яка то справді поетична поезія. Щось думаю — ніхто не в силі

зрівняти з його колісковою. Він глибоко національний поет і всі модерністичні нашарування пропускає через густе сито національної свідомості. Якщо Тобі захочеться і весняне сонце та п'яні запахи зелені до кінця не розслаблять твоїх м'язів, прислай мені частіше кусочки поезій із інших поетів — Антонича, нової збірки Драча, бо потребу в цьому чую велику, а періодика постачає вельми слабеньку віршовану продукцію.

Щиро шкодував журналів «Дукля» і газет. Я нічого не отримав і тут буду з'ясовувати, куди вони поділися. Більше не шли їх і добивайся відсилки чи видачі висланих. Ага, про Фрейда. На перший Ти робила запит? Обов'язково зроби, бо пропаде.

Хочу Тебе похвалити за Твої міркування про панцир, щит, шолом — розумно і, що найважливіше, — правдиво. Завжди, коли торкаєшся теоретичних питань, бачу, як ґрунтовно, чисто і оригінально судиш, і тоді огортає мене легкий сум, що так Ти і не спробувала своїх сил в літературознавчій чи мистецтвознавчій практиці. Але то вже повернення до тематики дворічної давності.

А ось за засмічування мови всякими словечками ставитиму в куток на гречку. Що це за мода? А ще твій Максимцьо любить подібні вибрики — обом дістанеться. Снилася мені, що були ми разом в бібліотеці, Льолин теж снівся. Як там вони? (*Іван Світличний і його дружина Леоніда. — Ред.*)

...Вітай Андрія (*Андрій Козак, артист, декламував на Шевченківських вчорах заборонені твори. — Ред.*) за його успіхи у відновленні батьківського колективу, скажи йому, що своє табу знімаю, бо було воно кинуте напівжартом і продиктоване умовами.

І ще одна дрібниця — не дрібниця — Славків гобелен. Дивлюсь в «Ленінській молоді» — і очам не вірю. Та він виглядає зовсім симпатично. Чому Ти мені не писала нічого? Де він висить? Як Ти його оцінюєш, як оцінює сам Славко? Що він тепер робить? (*Ідеться про дипломну роботу Ярослава Мацелюха «Данило Галицький». — Ред.*)

А я цей місяць в захопленні. Кажуть, здатність захоплюватись — ознака молодості, свіжості почуттів і т. д. Ринула на мене лавина етнологічних матеріалів. Цікава стаття про звичаї у «Вопросах истории», нариси про ірландців («Новый мир» № 1 — раджу прочитати), там же стаття про американську інтелігенцію, в «Иностранной литературе» уривок з книги чеш-

ки Ірини Дубської про Америку, книга Фіша про Фінляндію «Встреча в Суоми» і пречудові «Три путешествия» голландця Я. Стрейса про Росію 60-70 рр. 17 ст. На додаток ще дві статті у польському журналі «Рух філософічни» і накінець «Критика ідейних основ» Євдокименка — книга вельми цікава. Тепер черга за Тобою мені трохи позаздрити.

Разом з накопиченням матеріалу перевіряються попередні гіпотези. Пригадую, як несміло я писав для психологічної характеристики народного характеру. А тепер знаю, що це плідна дорога, що нею пішов західнонімецький соціолог Корнелій Бернінг, видавши книгу «Фом «Абштаммункс нашуріс» цум Зухтварт. Вокабуляр дес націоналсоціалісмус» [*Через брак латинського шрифту вживається слов'янська азбука.*] («Від «довказовості походження» до захисту пристрастей. Словничок націонал-соціалізму»), в якому на основі аналізу 550 найбільш вживаних нацистських фраз, лозунгів, слів намалювала чудовий психологічний портрет нацистського цинізму, демагогії і т. д., накреслила процес творення партійного жаргону. Своєрідність мислення вимагає своєї мови, мова, найчастіше вживані гасла формували відповідний спосіб бачення світу». Ось де родзинка!

Мова, її структура, лексика формують духовне обличчя людей — крім всього іншого вже сама мова ставить певні рамки, в яких виліплюється той чи інший етнологічний тип. Каже Гердер, що мова — збірник людських думок («айн лягербурх дес меншліден Ферштадес» [*Через брак латинського шрифту вживається слов'янська азбука.*]). То чи не до мови слід звертатися, коли хочеш збагнути дух епохи, народу і т. д.? Наприклад, діловий, конкретний спосіб мислення фінів фіксується у їх словнику. Там відсутні або рідко вживаються абстрактні поняття. Немає поняття сосна, а є поняття стара сосна — хонка, сосна середнього віку — петля і молода сосна — мянто; немає поняття зброя, а є ранкова зброя — еха, вечірня зброя — йой.

Конкретність мислення — ознака його менталітету. В одному з популярних їхніх романів колишній офіцер питається солдата після війни, як він ставився до його патріотичних промов і закликів віддати життя за вітчизну. Цей відповідь: «Я сміявся з цього. Для мене вітчизна — ото дві молоденькі сосни і шматок поля. Вони мені сняться, про них я весь час думав на фронті, за них я готовий вмерти».

Це тільки лексика. Я звернув увагу на словотвір, бо вважаю, що саме форми словотворів фіксують динаміку мислення, специфіку розуміння понятійних явищ, а також рівень емоційного ставлення до них. (Розкуси це, бо то вважаю маленьким своїм теоретичним надбанням). Ось і приклад у нашій мові: гарний — гарненький — гарнесенький — гарнюсінький — навіть гарнесесенький. Ані німецька, ані англійська, ні фінська, ні естонська, та навіть і російська (остання має такі форми, але у вжитку вони рідше) не має чогось подібного, самі форми словотвору впливають з нашого менталітету — поетичного, емоційного, трохи сентиментального і ще якогось там. Справа не у висновках, з ними не варто спішити, а в пошуках методики.

Недавно я повторяв німецьку граматику, починаючи з п'ятого класу, і зустрівся з таким явищем. У німців можна запитати «Бест ду ін ді шулс» — в нас це питання можна поставити в щонайменше трьох видах, словом — вільний порядок слів. Німці повністю формалізували структуру речення, перетворивши її в штамп. Кожен новий порядок слів у нас емоційно видозмінює речення. Вони це втратили, зате добились точності. Чи не тут слід шукати поетизму нашої і раціоналізму німецької? Кажуть, саме тому Гегель важко перекладається на деякі мови — через їх нефілософічність. І коли в попередньому листі я писав Іванові про переклад Гегеля на українську мову, то мав на увазі, що такий переклад був би першим серйозним екзаменом на філософічність нашої мови, бо ще й досі відчуваю штучність російських термінів «самая самость» і т. д.

Пишу все це Тобі, але не сказав найголовнішого — стану розгубленості і подавленості. Бачу, що все це тягне мене в лінгвістичні хащі, яких я не люблю і не знаю. Колись дуже хотів Ковалик зробити з мене мовознавця, але я не пішов до нього аспірантом, а тепер, очевидно, пізно. Наша надія, що є мовознавчі роботи порівняльного характеру. Та й тут, вивчаючи мови, я звертатиму на це увагу. А як Ти думаєш? Не знаю, чи вийде з цього щось, але вже бачу, що роздуми над проблемою поглибили моє розуміння мистецтва нашого і заставили глянути на нього з іншої сторони.

А тим часом заховався в ісландців, фінів, ірландців. Мають багато такого, що мене захоплює, і особливо в Твоєму дусі: почуття власного достоїнства, розуміння ваги народних традицій і потреби в спілкуванні з ними. Вони свято шанують те, що

ними надбано раніше. Ось картинка. Заходить мандрівник на хутір — ніяких ознак живої людини. Переступає поріг і бачить: вогонь погас під кухнею, все розкидане в дикому безпорядку, а селянка читає родинну сагу «Про ньялу». У шкільному підручнику є фраза «кожен рік я перечитую сагу «Про ньялу». Про любов ірландців до своїх саг я писав (так і не добився від Тебе відгуку про той кусок саги, який вислав ще восени. Невже він справив на Тебе таке ніяке враження?).

У фінів на «Калевалі» виховується вся нація. Починаючи з колиски, коли співає уривки мама, продовжуючи в школі, де значну частину вчать напам'ять, а потім в зрілому віці — щоб збагнути суть фінського менталітету.

У 1849 році вийшла друком «Калевала» — і всі кинулися до неї, як до першоджерела. Основоположник фінської літератури Алексіс Ківі пише трагедію «Куллерво», піонер фінського живопису Р. Якман пише картину «Пісня Вайне Йойнена» (герой «Калевали»), скульптор Шестранд — скульптуру «Смерть Куллерво» і т. д. Фабрики, вулиці, театри, школи носять імена героїв «Калевали» чи просто «Калевала». Лікар Лепрот, що записав «Калевалу», вважається найзнаменитішою фігурою, йому побудували пам'ятник, як і тим руноланлаї (співці рун), в яких «Калевала» записувалась. І чи дивно тепер, що сім століть асиміляції не надщербили їх. А хто в нас знає записувачів дум чи кобзарів, хто в школі вчить їх напам'ять і культивує серед молоді? А є що культивувати. Думаю, література 19 ст. даремно тікала від традиціоналізму, виробивши фальшивий погляд на нього, як про щось рутинне і назадницьке. Ніби потреби часу обов'язково мусили виключати те, що так тяжко нажито і збережено в минулому. Ху! Вже десь восьма година, затупилися всі олівці (а їх у мене п'ять — і за місяць списую). У голові аж дзвенить. Мій фін каже: «Что вы так долго пишеш?» — «Письмо!» — «Скільки б ви не писали, жена никогда не скажет, что достаточно. Ведь у женщин отсутствует чувство меры во всем». Я сміюся. А знаєш, як заточую олівці? — Обпалюю їх сірником, а потім графіт точку до цементової підлоги. З якої ситуації не вийде людина...

8.V. /1968/

Щось останнім часом не пишеш про успіхи Оксанки в арифметиці. Чи є якісь зміни. Хотілося б мені знати, як Ти відзна-

чиш її День народження. Купи їй щось від мене. Подобається мені її поведінка в «Дитячому світі». Це те, чого я прагнув.

А чи не говорить реакція на цирк про пересичення того малого м'ячика враженнями? Дивись, яке вередливе. Пригадую, малим я їздив з татом до Львова. Здається, це було в 1936 році. Я стільки науявляв про велике місто з почутого, що Львів справив на мене сіре враження. А потім образи уяви дуже псували враження від реальних картин.

...Дуже радий, що накінець почали записувати Оксанку на магнітофон. Мені на цьому дуже залежить. І якщо хтось з вас захоче зробити мені щось приємне — нехай зайвий раз запише Оксанку. Я хочу колись за магнітофоном пережити все те, що мені безпідставно відібрано. І тому хочу мати Оксанчину фонотеку найповнішою.

А тепер телеграфно: радий, що бачила Верьовку, а ще більше, що так довго затримався у Львові.

Щодо невибагливості — теж ні в їжі, ні в одязі, ні в житлі не був вибагливий, але ніколи не відкидав можливості кращого.

...Хто ця високопоставлена особа, для якої робиш суконку? Не дочка вуйка, що став дідом?

Гарно, що скрізь чуєш тепло добрих людей. А є люди, які цього не чули і не чують, тому ще важчою для них стає розлука.

У минулому листі писав Тобі, що 2 тижні зустрічався з Зенком Красівським. Була в нього дружина.

Ага! Якщо зупинятимешся в Києві, зайди у той проклятий «Союздрук» і запитай їх, чому мені не вислано «Вітчизни» № 1, жодного номера «Жовтня» і ні одного номера «Вопросов психологии». А якщо не зупинятимешся, то напиши їм, я теж це зроблю.

Ще раз дякуй друзям за журнали. Хотів писнути другому Івану, але не знаю долі попереднього листа, тому затримуюся. Якщо будеш в столиці, вітай Ларису і її мужа.

Вітай батьків, братів, сестер, мамцю з донею, Галину, Славу. Поздоров від мене Андрія з одруженням і скажи, що тепер я за свою дружину спокійний (жартую), киянам — Іванам, Галі, Євгену, Надії, Льолі та й іншим найщиріші вітання. Вітай Данила, Галю і Миколу, Іру та Ігоря і т. д. *(Мати й донька — Марія і Ганна Садовські, Галина Захар'яевич, Галина і Ярослава Менкуш, Андрій Козак, Іван Дзюба та Іван Світличний, Галина Севрук, Єв-*

ген Сверстюк, Надія Світлична, Леоніда Світлична, Данило Шумук, Галина і Микола Петренки, Ірина та Ігор Калинці. — Ред.).

Дала Ти мені такий детальний опис концертів, ніби я побував у Львові.

Сміявся з того «рухавкі». Ти на вигадки зух.

Бюлетень здоров'я: почуваю себе непогано. Чому мені не говорили про гідрофільність у Львові? — Не знаю. Чому такий діагноз тут? — Теж невідомо. Тут лікар рекомендувала менше пити води. Щодо тиску — явище тимчасове.

Десь сьогодні готуєш посилку і жаль, якщо покладеш вітаміни та ще й багато (не видають).

Листи за квітень:

15.IV. — № 3, 4, 5 за березень

30.IV. — № за квітень

23.IV. — фототелеграма.

ОКСАНОЧКО МОЯ ЧУДОВА!

Цьомаю тебе в День твого народження. Колись тобі мамуся розповість, як в той день ти відвернула від тата лихо. А вдру-ге не змогла. Хочу, щоб ти росла швиденько, кріпла і швидко написала мені листа сама. Твій рецепт татові допоміг і я вже зовсім здоровий. А що тепер малюєш? Чому не висилаєш мені своїх рисуночків?

А на День народження висилаю тобі цю картинку з отаким коротесеньким поясненням.

СІРА ПТАШКА І ПТАШЕНЯТА

У густому-прегустому лісі, на високому дубі звила собі гніздечко сіра пташка, поклала туди п'ятеро маленьких строкатих в цяточку яєчок та й сіла відпочивати.

Не знає, скільки відпочивала, аж чує: стук-стук-стук. То в одному, то в другому яєчку хтось стукає, ніби маленьким молоточком об стіну збаняти. Здивувалася пташка, встала з теплих яєчок, які нагрілися від її пір'ячка. Раптом в одному яєчку, що лежало в самісінькій середині гніздечка, щось стукнуло голосніше, шкарлупка луснула надвоє, з неї появилася пташеня і запищало — пі-пі-пі, що по-пташиному означало — мамусю! Крильця в нього маленькі, ніжки слабенькі, пір'ячко куце, тільки ротик великий та ще з жовтими заїдами.

— А ти, непослушне, чому розбило свою хатку? — питає сіра матуся.

— Пі-пі, — запищало пташеня, — бо там темно і гаряче. Ось я і вискочило.

— І ми теж, і ми теж, — запищали інші пташенята і вилупилися з шкарлупок. Так у гніздечку появилoся п'ятеро жовторотих пташенят. Вони весь час пікали і просили їсти. Не знала пташка спокою. Щоденно носила їм черв'ячків, мушок, вони все це поїдали, тому росли швиденько. Не минуло й місяця, як вони махали крильцями, підскакували в гніздечку і розглядалися навкруги.

— Що це таке гарне вгорі? — спитало одне пташеня матері.

— Це голубе небо, — відповіла вона.

— А що це таке блищить внизу?

— То озеро, звідки ношу вам чисту водичку.

— Ми хочемо в небо, — пищали одні, — ми хочемо до озера, — пищали інші.

А пташка-матуся заспокоювала їх.

— Ось підростете, окріпнуть ваші крильця, тоді й полетите.

Тепер ще більше клопоту стало пташці-матусі. Годуй цю малечу, пильнуй, щоб з гніздечка не випало. Клопочеться пташка весь день, аж серденько болить. А тут ще десь над гніздом прошуміла велика сіра тінь, та така велика, що аж сонце заступила.

— Що це? — пищать пташенята.

— То шуліка, наш лютий ворог. Запам'ятайте той шум. Тільки міцні крильця та гостре око врятує вас від його кривих пазурів. Пильнуйте! — так матуся вчила пташенят. Кожен ранок, як тільки вигляне сонце, пташенята прокидалися, махали крильцями, вчилися літати, а матуся від радості заливалася дзвінким співом.

Виросли пташенята.

Одного разу повернулася пташка до гнізда з повним ротом мушок та черв'ячків для своїх діток — а гніздо пусте. Глядь — а вони скачуть по гілках. Хотіла заманити до гнізда — та несила. Пташенята знялися і полетіли. Їх кликало синє небо, прозоре озеро і білий гірський туман.

А матуся залишилася сама. Поглядає туди, де зникли її діточки, і жде. Жде і думає про них, чи не застав зненацька їх злий шуліка, чи не кинула на гострі скелі сердита буря. Хвилюється і жде.

А пташенята, закохані в голубе небо, в сині гори, не повертається. А чи повернуться? А матуся ждатиме їх до кінця днів своїх...

ВОЛОДИМИР, 26. VI. 1968р.

НАЙДОРОЖЧІ МОЇ!

Ви вже знаєте, чому так пізно пишу цього листа. По суті, це третій лист, якого ви можете отримати. Але ж знаєте, де я знаходжуся, тому будьте терпеливі. Дуже швидко вчиться терпеливості навіть Оксанка.

...Ну ось і побачились! Оля, майже без змін, тільки якась втомлена. Зате тато змінився до невпізнання. Не вірив я, що так може поправитися. Відмолодів, за два роки колір волосся майже не змінився. Словом, молодець. І коли я читав квітневого листа (я його отримав 21 червня лише — йшов більше 2-х місяців), то не вірилося, що тато чогось не може. Я його завжди вважав і вважаю молодим. А коли думаю, що скоро мені 40 — сміюся. Більше 28 собі ніколи не даю. Отак і біжить час «зима — літо, зима — літо».

Та найбільше здивувала мене Оксанка. Школярка — і кінець! Подобається вона мені. Смілива, не розгублюється, знає своє діло, а на обставини зовсім не звертає уваги. Так обвила мене рученятами, як обценьками. В серці щось аж тьохнуло.

Пише тато, що трохи вперта. Це не біда. Вважаю, що не варто і навіть шкідливо займатися енергійним перевихованням. Таке перевиховання найчастіше приносить шкоду. При нормальних домашніх взаєминах ці гострі кути трохи зітруться і згодом все буде як треба.

Колись я писав Олі про роман Сар'яна «Сумна історія». Там мені дуже подобались взаємини батьків і дітей. Їх трактують і як дорослих, і як дітей. Виключна щирість, що впливає з природності поведінки і справжньої поваги до дитячих думок і почуттів. Пише мені Оля, що мама прочитала. Я хотів би, щоб ви подумали більше саме над аспектом дитячих взаємин. Мабуть, буде вам трохи сумно без неї, але я теж за те, щоб віддати Оксанку до садка, щоб вона щоденно була з мамою. Не знаю, як там вийде, але поспробувати треба.

Вам же спочатку нових вражень буде багато. Повернеться Богдан, одружиться Микольцьо. А там і ввійде в норму.

Дорогі мої! Говорив тато (та й писав), що мамине лікування йде поволі. Я знаю, що в подібних обставинах бути моралізаторм, тільки повчати і нічого не допомогти — то нема гіршого. Але про один аспект таки хочу сказати декілька слів. Мама ніколи не берегла свого здоров'я. Спати 4–5 годин — то була звичайна справа, працювати до упаду — теж. Але настає час, коли бажання, а радше звички — ті самі, а сили вже не ті. Отоді починаються неприємності. Важко примиритися з думкою, що чогось не можеш. Щось досягаєш рукою — паморочиться голова і падаєш. Піднімаєш — не можеш піднести. Я хотів би, щоб мама це зрозуміла. Пише мені Оля, що на Великодні Свята мама була дуже втомлена. Прошу вас, зрозумійте, що вік вже не той, навчіться спочатку думати про своє здоров'я, а вже потім про все інше. Бо що варта вся та робота, коли нема здоров'я? І так зробили ви те, що не кожному під силу. Виростили трьох синів, дали їм вищу освіту. Багато таких сімей знайдете у Кніселі? Пора трохи відпочити від того марафонського бігу. А ще й в додаток — всі ці переживання, що випали на вашу долю. Тому всяке надмірне перенапруження фізичне може дати несподівано неприємні результати. Тож бережіться там.

Олю! Тільки що отримав Твого листа з Києва. Радий, що доїхали в порядку і без особливих пригод. Перебільшуєш собі щодо мого напруження і хвилювання надмірного. Моє хвилювання пов'язане тільки з вашим приїздом, з намаганням чогось не забути, все побачити, почути. Напружуєшся, як струна. Але ніяка струна не в силі за цих двадцять хвилин переграти все те, що планувалося. В результаті сумбурне враження та й більш нічого. Але чудово й те. У мій тісний, оточений мурами світ, ввірвалося таке враження, що годі з чимось його порівняти. Якщо зустрінемося через рік, врахуємо помилки. Я тепер знаю. Менше думай, що сказати (і так нічого не скажеш), а використовуй цих 30 хв., щоб налюбуватися, надивитися, нарадітися — просто охопити найповніше враження. Ти вже знаєш коло моїх запитань, тому заздалегідь продумай відповідь. Та досить про це.

Варто Тебе теж добре висварити... Тапочки я просив шкіряні не випадково. Цемент з'їдає підшву, тут міг би підбити, а так за два місяці вони розлетяться.

Твій постійний адвокат і сипматик Іван /Кандиба/ сварить мене на всі заставки, переконує, що я безпідставно накидаюся на Тебе, але ж він не знає Тебе, Твоєї анархічної, розхристаної душі, яку треба чесати міцним алюмінієвим гребінцем. Ось стоїть над душею і примушує написати, що він має рацію. Ой, бережись! Про Оксанку. Не смій викручувати руки її впертості. Твоє втручання в її характер мусить бути обережним. Якщо зламаєш раптово впертість, чи хоч щось залишиться? Я колись думав, що перевиховання всесильне. Тепер думаю інакше. Повертаю цю впертість на корисну справу.

...Писала Ти, що хочеш покинути педагогічну роботу. Якщо за станом здоров'я — не роздумуй. Проте добре розміркуй і врахуй теж переваги, які дає тобі педагогічна робота (задоволення — писав Микольцо, що йому дуже подобались Твої уроки, відпустки і т. д.)...

ВОЛОДИМИР, 10-11. VIII. 1/19/68р.

Найдорожчі всі мої! Пишу вам спільного листа, минулого разу мені повернуто все, а відіслано лише одну картку для Олі... Було сказано, що я маю право писати лише одного листа, а не декілька листів в одному конверті (*далі затушовано цензором*).

Але не про це я хотів. Хоч із запізненням, щиро вітаю маму з Днем народження, бажаю мамі здоров'я, погідного настрою і багато років життя. Вітаю всіх вас з Микольцевим одруженням, в першу чергу маму і тата, вітаю вас з Богдановим поверненням до рідної хати, до вас, на рідну землю. Надіюся, що мій лист якраз підоспіє до цього торжества.

Цей рік поворотний в нашій сім'ї. Почалася ціла черга приємних подій. Не виключена можливість, що і я не забарюся. Адже це в якійсь мірі зв'язане з Павловим настроєм. Коли роблю оптимістичні прогнози, завжди згадую татів приїзд з млина з Мевни чи Виспи і його запевнення. Тоді усміхаюся. Колись мені писала Оля, що лиш тато вміє так надіятися. Кілька разів снівся мені тато, а одного разу ми зустрілися десь у читальні і тато каже мені: «А я не думав, що ти повернешся 1 листопада». Ну ось бачите, який обнадіючий сон!

Я вже затужив за вашими листами. Після побачення я отримав квітневий лист; за червень, липень, серпень не було нічого.

Щодо мене, то я себе почуваю незле. Серце поболує в міру, нирки теж. Вже кілька місяців не було загострення і я вже давно не кидав занять через хворобу. Правда, коли сиджу кілька годин за столом, тоді серце болить нестерпно. Та з перервами можна без шкоди працювати на день 6 — 8 годин! **(Закреслено 3 рядки тушшю, можна відчитати: зараз коло нас осіння холоднеча, всі перехворіли грипою, але мене знову обминуло. — Далі нічого не розібрати).**

Хочу кілька слів /перемовитися/ з Богданом.

Вітаю, дорогий брате! Хочу собі уявити твоє самопочуття, коли ступив на рідну землю, а тим більше до рідної хати. Щиро радий і ніби мені самому менше тут чопити.

Дуже хотів би отримати від тебе якнайшвидше листа. Я передавав тобі вітання, але ця людина важко хвора і навряд чи не забуде. Твої враження від дому, нашої родини, Львова, знайомих, друзів? Хотів би трохи дізнатися про твої заняття, що робиш, що встиг зробити, який підсумок трирічного періоду, чи задоволений зробленим. Скільки я не добиваюся з дому і від Олі про тебе якоїсь детальної характеристики — безрезультатно. Дуже хотів би, щоб у нас зав'язалося листування, як то було колись у п'ятдесятих роках, і взагалі почути від тебе слово. Я почуваю гостру потребу в обміні думками і часто повертаюся до наших бродячих дискусій по всіх вулицях Львова. Була в цьому, очевидно, потреба в нас обох. І хоч різні вони були за настроєвістю, та в тих розмовах я завжди мав велике задоволення. Чув, що і тобі вони потрібні.

Багато води спливе, поки зустрінемося, за спиною такий солідний досвід. Яка то буде зустріч? Отож вітаю, дорогий мій! Обіймаю і цілую тебе на рідній землі, в рідній хаті. Знаю, яка то радість дома. Ту радість поділяю і я.

Коли пройде тобі сп'яніння від зустрічей, розмов, напиши мені про все це. Пиши, яке враження справила на тебе Оксанка і Оля, чи дуже змінилися. Які в тебе плани і які можливості...

Олюсю моя! Цей місяць (липень) був вельми урожайний на листи, листівки, фотографії і телеграми. На диво швидко приходили листи. Лише з київських фотографій я побачив, як виросла Оксанка. Дивлюся і не вірю, що голівка до пояса сягає Тобі.

Дуже радий, що знайшовся нарешті один вуйко, який записав її імпровізації на магнітофон. Та то справжнє диво. Не

знаю, чи збереже вона це на все життя, але користь від цього бачу вже сьогодні в її поетичному баченні світу.

Обережно роздмухуйте це, вміло підбирай їй літературу. Я колись Тобі писав про свої погляди на дорослу поезію для дітей. У свій час думав скласти для неї антологію з Олеса, Шевченка, Лесі, Франка. Але тепер справа полегшується: виходить тритомна антологія дитячої літератури. Обов'язково купи її. Як писала «Ленінська молодь», антологія має бути ілюстрована найкращими художниками. Ага! Тут же згадує, що проходить підписка на 40-томне видання «Українських пісень та дум». Дізнайся, які умови, на який період розраховане видання і, якщо можеш, — теж підпиши. Про це говорив Ф. Шевченко (історик) у Польщі. Але це між іншим.

Про Оксанку. Коли робите записи її на магнітофон, то старайтеся, щоб це проходило в природних умовах, щоб дитина не перетворювалася в такого собі естрадного артиста, який на «замовлення» може і «імпровізувати», і сміятися. Я не хотів би, щоб у неї розвивалася сверблячка до «показухи», не хотів би, щоб нею будь-хто хвалився в її присутності, словом, щоб не робилося нічого такого, що порушувало б її поетичний світ і внутрішню потребу замінювало маленькою амбіцією, роботою «напоказ». Розумієш мене?!.. Із цих Твоїх уривків бачу, що вона на правильному шляху. Отже, завдання невелике — не збити її з цього, а всіляко заохочувати.

Дуже мені подобається її вміння бавитися на самоті, перевтілюватись у кілька ролей — це виробляє лабільність всієї душі.

Дуже добре, що живе вона в такому постійному контакті з татком. Психологи вважають, що в дошкільному віці п'ятирічна відсутність когось з батьків виробляє в дитини такий психологічний страх, який називається бар'єром відчуженості, якого не можна ніколи /подолати/ і який дуже перешкоджає дитині сприймати зауваження батька, проявляється настороженість і т. д. Може, це трохи відсуне отой бар'єр в Оксанки.

Як тільки влаштуєш її в садочок, напиши мені, як вона акліматизується, чи можеш собі дати з нею раду. Адже після обіду Ти не зможеш нікуди рушитись.

Щодо мене — то я зараз працюю досить інтенсивно. Перерв через хворобу майже немає. Спішити — не спішу, бо не вмію спішити, та й дикий опір чинить мені слово... При моєму

критицизмі до себе важко що-небудь довести до такого кінця, щоб вважати його досконалим. Але маю радість від праці і від усвідомлення, що даром часу не витрачаю.

Радів, читаючи теплу статтю Овсійчука про виставку Музики (*Володимир Овсійчук, відомий мистецтвознавець, Ярослава Музика, художниця, політв'язень 40 — 50-х рр. — Ред.*), про вихід в світ книги /Сергія/ Плачинди «Неопалима купина». Ось і кінець...

ВОЛОДИМИР, 9-10 вересня 1968 р.

Всього два тижні було тут так тепло, що ми загоряли на прогулянці. Кожен день не менше 25-28°. І раптом різко впала температура. Позавчора ще ходили на прогулянці босі, а сьогодні температура +7, тягнемо на себе все, що можна, аж до рушників, і ждемо зимову форму. Пишу оце і в пальцях олівець не держиться. Почалася осінь. Четверта осінь в неволі. Чи відчуваю за спиною тягар цих років? Здається, ні. Тільки серце трохи здало. І якщо порівнюю з минулими роками, бачу зрушення в гіршу сторону. Ось і все.

Здавалося б, все по-старому, а коли гляну на знімку і побачу Тебе з Оксанкою, таким тендітним високим пагінцем, завжди ловлю себе на запитанні — хто це? По знімках бачу плин часу та по поглибленні і розширенні діапазону Оксаничаних афоризмів. І Твоє німе запитання — скільки ще? — що вирвалось десь з глибини. Як щось недоречне, але сумовите і болюче, і теж мені каже, що відміряно часу шматок з наших найкращих днів. Ні, я не докоряю долі і не хочу, щоб вона була іншою, я не втомився чеканням, бо це не чекання, а напружене життя, в якому біль розлуки чіткіше карбує дні і місяці, а свідомість тонше оцінює вартість часу.

Твій четвертий серпневий лист приніс мені стільки радості... І хоч перебільшуєш собі про майстерні мої руки, але то так якимось, що я сам готовий в це вірити. До всяких ручних робіт я чув нехіль... Справді, я любив орати, косити, будувати, щось таке масштабне, розмашисте, але прецезійні речі, як мовлять галичани, були мені чужі. І ось бачиш! Не знаю, чи розповідав Тобі цей Поліщук (якого називаєш аскетом за намагання відмежуватися від усього гріховного, що є такою істиною як те, що

я був єпископом), скільки то я намучився з тим наперстком, як ми вдвох щиро сміялися, коли ти висловила сумнів в моєму авторстві... (*«Поліщук» — Данило Шумук. — Ред.*)

Ще раз повертаюся до четвертого серпневого листа. Хочу повідомити тобі, що по порядку отримання він сотий!.. Скільки ще попереду? Хай ці три роки промигнуть для тебе як три тижні. Дуже мені подобалася ця східна легенда.

А я тут не встигаю оглянутися, як мигають місяці серед своїх планів, бо завжди щось не встигаю. І рахую час від листа до листа (чи листів). Не сиджу даром, може, став повільніший, та жоден день не пропадає марно. За два місяці зумів вивчити повністю граматику фінську та 1000 слів. Хотів зробити для Тебе несподіванку, але мушу звернутися за проханням: як тільки отримаєш листа, зараз же піди на пошту та випиши мені на два останні місяці «Советский Союз» російською і фінською мовами. Якщо це замінить мені словник, то я хотів би у цей рік довести до кінця ту мову. Працюю над мовою півдня до обіду, а прогулянку використовую на тренування розмовної мови. Якщо ці журнали мені прийдуть, то в грудні чи в січні я напишу Тобі, щоб підписати кілька номерів на наступний рік. Заздалегідь не випишуй.

Не знаю, що там була за історія з «Жовтнем». Я його перечитав і він мені вкрай не сподобався. Може, то історія з тим, що не поміщено? А Роману /Іваничуку/ скажи, що на людях цілувати мою дружину ще дозволяю, але тільки на людях, бо інакше горе йому буде. Добре?

Переходжу на чорнило... Хотів би кілька слів про Оксанку. Чудові всі фотографії, і я переглядав їх десятки разів. Найбільше Оксанка подобається мені отам, де знайшла лісові дзвіночки, і сама в парку — то мажорний настрій, а там біля вуйкової хати на асфальті зовсім інша, панське таке дівча, а на лісовій стежці — зовсім доросла. Ота фотографія і схиляє мене завжди на роздуми про час. Гарно мама її одягає.

Я думаю, що Богдан перебільшує. Останній аналіз одеського діалогу лише переконує, що мислення її розвинуте достатньо. А ці ігри у вчительку, маму Мімову є доказом легкого встановлення причинно-наслідкових зв'язків. Цю роботу можна продовжувати при розборі казок, підштовхувати її до роздумів запитаннями: а чому він так зробив? а куди-то пішов? і т. д.; на вироблення емоційних позицій — хто тобі

більше подобається, чому вона погана чи гарна?; для розвитку прогностичного мислення аналіз маленьких картинок і для діагностики людських настроїв — чому він усміхнувся? чому він розсердився? чому нахмурився? чому махнув рукою? і т. д.

Я був захоплений нею, коли вона встановлювала рівень вини (і ти винна, і я винна) — граничне чуття справедливості. І тут же, до слова, її чистоплотність вчить маму чистоти. Чистуля маленька! То вже бабусина заслуга. Дівчинці це вкрай необхідно.

...Така моя думка про мислительну її діяльність. Її вміння самій бавитися годинами, зайняти себе — говорить про багатство внутрішнього світу, самовистачальність, що необхідне до віри і впевненості в собі. Я цього дуже хотів і тому протестував у минулі роки проти дитячого садка, який розпорошує увагу, виробляє потяг до зовнішніх, а не внутрішніх імпульсів у поведінці та мисленні. Уяву має багату. Потяг до словесних композицій небуденний. Може, маємо справу з майбутньою поетесою.

Маю до Тебе цілу копу доручень. По-перше, не знаю, як буде з журналами, але я виписувати сам нічого не буду, щоб даремно не дублювати номерів, як було досі. Із того, що маю, хотів би повністю виключити «Львівську правду», «Ленінську молодь», польський історичний журнал, натомість включити «Международная экономика и международные отношения» та «Життя Варшави», а також «Українська мова та література в школі».

Якщо Тобі буде незручно диктувати умови, то випишеш мені названу тут періодику сама. Далі. Як би там не було, але українські і російські історичні журнали, українські і російські літературні газети, «Вопросы психологии», «Философские науки», «Вопросы философии» треба виписати. Додай до того українську етнографію. Можеш зробити це за рахунок українських художніх журналів.

По-друге, прошу Тебе вислати посилку 15 листопада (не переплутай тільки місяці). Зроби так, як я Тебе прошу: візьми два целофанових мішечки, поклади туди 5 кг меду, добре зав'яжи, обший матеріалом і висилай. Крім меду нічого більше. Зараз не думаю про шлунок, а більше про серце. Хочу його трохи підкувати. Кажуть тут лікарі, що найкращий гірський мед.

...Боліло Івана /Кандиби/ серце, і він медом помітно поправив. А в мене буває так, що вранці годі руку над головою підняти. Знаю, що клопоту Тобі прибавиться, але роблю те з конеч-

ної потреби. Радий, що Богдан отримав посилку, але тут навряд чи вийде. Іван отримав бандероль, та поклали йому до валізки.

По-третє. Питаєш, якого б я листа хотів. Та я писав Тобі це — листа, який давав би мені найповнішу уяву про Тебе — Твої думки, настрої, заняття, оточення, культурні взаємини. А в цих рядках я знайду все, що мені потрібне. Хочу Тобі нагадати ще одне прохання (любиш, як Тобі повторювати їх!): листування — діалог. Коли щось питаю, не роздумуй із своєї каланчі, наскільки воно мені потрібне, а старайся дати відповідь. Називаєш мене нетерпеливим, але я місяцями жду на відповідь і не отримую. Деколи мені нагадуєш, що в наступному листі буде, і так присихає.

Коли ведемо дискусію, не відхиляйся від теми, як минулого разу, коли ми дискутували про шкільний роман. Я тобі кинув докір не випадково, маючи на це солідні підстави. Цього року я хотів би розпочати дискусію про минулорічну збірку Антонича [*Левна домовленість.*], а Ти у відповідь пишеш мені про методику та психологію і всякі голубині справи. Дуже прошу Тебе написати мені, як я повинен Тебе просити, щоб Ти виконувала моє прохання за першим разом. Щоб я не підносив голосу... І не сварив Тебе та не називав язикатою [*Щось там було спало на вудку цензорові.*]. Отож, домовимося востаннє: мої прохання виконувати тільки так, як я Тебе прошу. А коли вже не можеш так (бунтує Твоя натура проти встановлених мною рамок настільки, що не в силі мого бунту побороти), краще відмовся від виконання. Гаразд? Якщо хочеш зробити мені приємність, виконуй моє прохання без власних редакцій. Стосується це вперше і в основному до діалогу у листуванні та до дискусій (*затушовано густо сім рядків цензурою.*)

Пишеш, що я Тебе сварю за те, що вперше чуєш. Бо Ти неухажна або забудькувата. Все, що мені було треба, я писав у березневому листі і просив не тільки маму, але й Оксанку, але яка мама, така й доня. Ні?

... Отже, вимагаю від Тебе чіткості, як від швейцарського годинника. Чи під силу це Тобі? Тільки не морщи носа і не криви губ... Роблю цю невдячну роботу настанов і вимог, треба їх колись зробити, коли маєш таких капризних дівчат. Мама точно, як Оксанка. Віддає гроші не тоді, коли її просять, а коли сама захоче (пригадався мені випадок з Оксанкою у Стримбі).

По-четверте, зовсім не хочеться про одеський інцидент... Хто тут винен. Я відповів би словами Оксанки (і ти винна, і я винен). *(Мабуть, ідеться про табірний конфлікт зі Святославом Караванським. — Ред.)*

Дивує мене, що виступаєш суддею, як Феміда з зав'язаними очима. Те, що я Тобі кинув, було лише часточкою, а не причиною конфлікту. Твої передбачення теж не попали в ціль, бо був з ним не тільки Іван, а ми вдвох, і обидва винесли це враження і одну думку. Що можна вимагати від людини, яка з піною на устах кричить: «Я зіпсував вам репутацію в лагері, зроблю це і тут», пише нині кляузи начальству на колег, чим порушує давно встановлений етикет? Мене це не вражає, бо дав собі характеристику сам. Вражає мене тільки Твоє ставлення до цього інциденту, Твоє ігнорування моєї думки, позиції. І якби Твоє ставлення до цього було інакше, я б зовсім нічого не мав проти поїздки...

Я не хочу тут писати про все те сміття, але ця людина зробила собі принципом: мілкі, дрібні підлості покриваються більшими чеснотами. Уста ці мілкі та рясні, що за тим людини не видно. Знаю, що життя покриває душу іржею, але робить це воно всюди і на вулицях Львова, навіть на печі. Закликаєш мене до жалю, прощення і потуранця слабостям. Я згоден потурати слабостям, але не зміїним принципам. Кожен Твій лист чи телеграма має іншу оцінку: то Ти пишеш, що великі люди (але не про великих це) не позбавлені слабостей, то закликаєш до всепрощення слабих, то знову пишеш про огиду до них. Чую між рядками, що пом'якшуєш собі заперечення, що стримуєш себе, щоб не вибухнути, але хіба мені від цього легше? Мурличу собі під ніс пісеньку: «будь моим сторонником в самому трудном спорі».

І мстиве ж воно. Ніяк не може забути мого захисту тезки від його нападок. Ось з чого почалось. Тепер він і Б., і тетка та К° обливає. Я ж надалі притримуюсь своєї позиції: не дозволяю собі ніяких випадів, розмов поза очі, навіть Іванові /Кандибі/ не говорив, поки той сам не переконався. Єдина Ти, якій намагався доказати свою правоту, бо на цьому мені залежить...

Твої міркування про друзів і недрузів частково приймаю практично. Той принцип реалізую завжди і не причиню йому ніякої шкоди не тому, що я Христос, а тому, що це нижче моєї гідності. Він же з однієї сторони піною бризкає, а з другої жертвою терору себе показує. Крапка. До цього питання і до

питань такого роду більше повертатися не буду, піднімати їх в листах не буду. Краще вже про етнопсихологію, ніж розбирати всі ці справи.

Маю до Тебе прохання: коли дискутуватимеш, не пом'якшуй своєї позиції. В Тебе це пом'якшення виходить штучно. І ще: чому Ти так думаєш, що десяток людей можуть необ'єктивно, не-світло, а пристрасно оцінити когось, а Ти, не знаючи обставин по суті справи, осмілюєшся виносити судження, та ще й дорікати у вузькості поглядів? Чому проповідуєш принцип Кіплінга до всіх ставитись однаково, а на ділі його порушуєш? Ще одна крапка.

Кореспонденція:

Серпень: 23. VIII — лист від 31 липня, фототелеграма від 3. VIII (йшла три тижні).

27. VIII — лист № 1 і № 3 за серпень, фотографії.

29. VIII — телеграма.

1.IX — лист № 4 (в ньому знимки), чудова аплікація.

Листа № 2 чомусь нема.

Дорогі мої Мамо, Тату і Богдане, Дарко і Микольцю! (*Дарка — дружина Миколи Гориня. — Ред.*)

Татів лист схвилював мене до глибини душі. Так він драматично сприймає наше перебування в неволі, що нехотячи сльози очі заступають. Але ж бо то перебільшення. Тато ж по природі оптиміст і реаліст. Адже не хто, а він сам любив повторювати — живий про живе думає. Я вас розумію, як батьків, але ж не можна зупинити життя одного сина тільки тому, що другий опинився в скрутному положенні. Я думав, що ви все-таки відзначите Микольцеве весілля в себе вдома. То добре, що мені ще 3 роки сидіти, а якби 10-15, то що, він повинен ждати? Та ні ж бо! Правда, я думав, що з розпискою можна було б підоджати на Богдана. Але, очевидно, були якісь інші мотиви, які мені не відомі. По татових словах чую, що це так. Тепер мені на душі спокійно.

Вітай, брате мій, табірнику! Я ждав вістки від тебе з дороги. Можливо, лист ще в дорозі. Але ж можна б телеграму послати. Що ти не догадався? Я просив одного від'їжджаючого, щоб ти телеграфував мені з дороги, але він, очевидно, забув, бо це людина психічно хвора, період просвітлення в нього не витримує навіть місяця.

Приїхав Ти в цікавий період. Навіть тут дні так насичені інформацією і справді історично вагомі, що уявляю собі, що там. Дуже багато і цікаво писали про це «Литературная газета».

Дивує мене, чому так блідо відгукнулися про ці події київські літератори. Не бачив ні одного солідного імені серед промовців, а про львівську зовсім не чути. Невже ж пробудилося почуття громадського обов'язку і власної гідності? Щось подібне на те, що наймоднішою соціальною верствою стає студентство. Адже не випадково студенти київського університету удостоїлися честі відвідин самого. (*Мова про виступ Петра Шелеста в КДУ у вересні 1968 р. — Ред.*)

Що скажеш про новий роман Іваничука «Мальви»? Думаю, що з усіх його речей він найкращий, найчесніший, найрозумніший, хоч за густотою думок, та далекий від його новел. Як Твоє враження від естетичної концепції Гароді? Зараз про це пише вся російська періодика, та й український якийсь журнал торкався його тлумачень естетичних категорій.

Взагалі, хотів би обмінятися з Тобою думками з цілого ряду питань. Але перші свої листи присвяти своїм враженням, бо свіже око підмітить завжди більше. Як Тебе зустрів Львів-офіційний і Львів-дружній, як Твоє самопочуття? Я зараз почуваю себе гірше, ніж раніше. Чомусь серйозно почало турбувати серце. Важко мені сидіти за писанням кілька годин. Тому пишу стоячи, поклавши зошит на верхні нари. Але, думаю, що це явище тимчасове.

Щось запізнюється Микольцьо з Дарцею запросити мене на весілля, а залишилося всього 4 дні.

Ще раз вітаю всіх вас з великою радістю — Богдановим поверненням, Микольцевим одруженням, бажаю гарно повеселитися на весіллі. З вами буду і я. Обнімаю і цілую вас усіх.

ВОЛОДИМИР, 8-9 грудня 1968 р.

Найдорожчі мої! Пишу вам сьогодні колективного листа, бо дуже мені хочеться вислати новорічні листівки. Може, вони не справлять на вас особливого враження, але для мене це свято, зберігав їх цілий рік, пов'язана з ними не одна історія. Тому лист цей буде трохи коротшим.

Почуваю себе непогано. Перестало мучити серце. Поболює собі так злегка, як водиться.

Отримав 22 листопада посилку, а в грудні дуже багато фотографій: від Микольця 10 штук, 12 від Олі. Це допомогло мені тро-

хи відтворити атмосферу весілля і побути разом з вами в рідних місцях. З листами останнім часом трохи гірше. Не віриться, що крім Олі всі мовчали. Очевидно, знову настав період повальної затримки кореспонденції. Лише на побаченні з'ясуємо, що до чого, і тут прийдеться якось зарадити лихові. Правда, не знаю, коли збираєтесь приїхати. У свій час я просив повідомити за-далегідь, але так воно і повисло в повітрі. Була в мене промайнула така думка, щоб відрадити вас від поїздки осінньої, але якось не наважився нав'язувати своєї думки.

А в мене все по-старому. Так же мчать дні. Не встигаю оглянутись, як минає місяць. Планував закінчити роботу з «Психології викладання літератури в школі», але зараз знову маю можливість продовжити опрацювання «Історії» Соловйова.

Тому закинув усе, а засів за читання і випискування. Чую велику потребу в документальному знанні історії, а Соловйов саме такий. І хоч його тенденція царистська і шовіністична, мене в першу чергу цікавлять багаті джерела. Недавно прочитав один том Ключевського. Словом, історія і ще раз історія. З мовами зробив перерву, жду на журнал «Советский Союз», щоб продовжити вивчати фінську мову. По-німецьки нічого не читаю, хіба переглядаю час від часу німецьку газету, котру отримує Михайло /Масютко/.

Весь вечірній час зайнятий у мене польською мовою: вчу двох краян по-польськи, перед новим роком триматиму екзамени. Отже, тепер напружена робота. За три місяці мої студенти повністю оволоділи технікою читання. І на одну сторінку газетного тексту припадає не більше 2 десятків невідомих слів.

Звичайно, уважно слідкую за літературною періодикою, але з самої періодики важко відтворити пульс літературного процесу на Україні. Бачу, як появляються нові імена літературних критиків, прозаїків, але хто вони — не знаю. Цікавий Анатолій Шевченко, молодий прозаїк Яворівський. Він не львів'янин? Написав вдумливу і пристрасну рецензію на «Мальви» Іваничукові. Думаю, що як для журналу, то чудова річ. Одні ростуть, інші опускаються. Все тривожніше стежу за львівським кореспондентом «Літературної України» (*Микола Петренко. — Ред.*). Що з ним, куди він прямує? Чи то так непоправно зіпсувала кореспондентська книжка? Я вважаю, що настає час особистої відповідальності кожного творця і журналіста за його позицію

і кожне опубліковане слово. Не обставини повинні формувати принципи поведінки, а ти мусиш приходити до обставин зі своїми принципами. Як це чудово збагнула Ліна /Костенко/: «Ще не було епохи для поетів». А вони завжди ж чекають оправдання в епосі, проявляючи безпринципність.

Недавно я читав статтю Широкого про Тургенєва. Теж не знаю, що це за людина, але стаття розумна, багатопланова, з дуже розумним етнологічним підходом до справи («Дніпро», № 11).

Щодо мистецької інформації в листах, то вона майже повністю викреслюється. І хіба з 2 незакреслених слів можна здогадатись, про що йдеться. Та й усе. Дуже радий за Люду і Алу. (*Людмила Семикіна та Алла Горська 12.11. 1968 р. були виключені зі Спілки художників України, Галина Севрук — з кандидатів. Вони виступили на зборах з принциповими заявами. — Ред.*). Я переконаний, що художник, який не може відстояти себе, не здатний відстояти (тим більше) своїх творчих принципів. Здається, у Ейнштейна є така думка, що творчі успіхи залежать від величчю характеру значно більшою мірою, ніж це прийнято вважати.

Ага! У «Новом мире» я прочитав рецензію на книгу американського філософа Данема «Герої і єретики». Якщо зможете її дістати, обов'язково купіть або хоч прочитайте. Там історія прогресу розглядається як історія боротьби з єретиками. «Чи можна видумати більше зло для держави, — вигукував Спіноза, — ніж те, що чесних людей, як злодіїв, відправляють на виховання тільки тому, що вони інакше думають, і не вміють лукавити!».

Час іде, а проблеми залишаються такими ж, як і 1300 років тому. Парадокси на кожному кроці. Колишнього львівського професора Недбайла з юрфаку нагородили в ООН за відстоювання прав людини, як представника УРСР, а я не можу домогтися хоча б більш-менш нормального листування і українсько-російського словника «Книга — поштою». Отака праця, роздуми, читання. Тут вже добрих півтора місяця стоїть зима. Сніг випав ще в жовтні, потім розтав, а весь листопад сніговий. Морози слабенькі, тому непогано. Поступово пристосовуємось до зимових умов. Правда, то не той конформізм, про який так багато пишуть на Заході, але мовчать у нас. Для нашого покоління конформізм є чимось таким природним, що його навіть не зауважують. Так добре почав міркувати Ільницький у статті «Література і сучасність», але коли почав говорити про конкрет-

ну нашу сучасність, він незчувся, як випалив давно завчену фразу, що в нас нема умов для песимізму. Ось тобі й міркування. Пригадується мені вірш «Вставати», на який так накинувся /Василь/ Козаченко. Очевидно, ох йому дуже не хочеться, щоб нарешті всі встали та пробудилися з зимової сплячки.

Найдорожчі мої! Я з радістю читав ті місця з листів, в яких пишеться про дивний світ Оксанчиної уяви. Гарно робиш, Олю, що ведеш з нею такі розмови. Маю на увазі бесіду про квіти, росу і сонечко. Добре в Тебе виходить. Наскільки можу відчутти, попадаєш якраз у ту її настроєвість, яку вона так любить. І Богдан молодець. Я маю на увазі читання її казки Нечуя-Левицького. Чи знаю її? Та мені здається, що у Левицького це найкраща або, принаймні, одна з найкращих речей за пластикою і музикою. Зараз відчуваю велику потребу у нашій класиці. Лише тут відкрив для себе Лесю Українку. Колись для мене Леся була лише в «Лісовій пісні». Все інше я вважав штучним, надуманим для нашого народу, а її інтелектуалізм, волюнтаризм як гущі природи нашого народу. Тепер впиваюсь її «Вілою-посестрою», «Осінньою казкою».

Але про Оксанку. Мене дивує, Олю, що Ти продовжуєш старі помилки. Маю на увазі той інцидент, коли вона заплакала від Твого сміху. Я тут говоритиму чисто теоретично, загально-відомо. Коли дитина йде до Тебе з чимось, а Ти це висміюєш, то на другий раз вона з тим не прийде. І так мама започатковує процес відчуження. Біда не в тому, що вона чогось не знала: знаємо дуже багато, тільки ті знання тримаються на свята, а в щоденній поведінці — як прийдеться. Знаєш той цікавий епізод Маркса з дочкою? Якщо забула чи я раніше не писав, то запитай, я розкажу. Але краще не відкладати. Одного разу зайшла до нього в кабінет дочка і призналася, що вона вирішила втікати з дому від мами і подорожувати по океанах та інших континентах. Батько не висміяв її, не нагримав, а сказав, що ідея чудова, тільки до такої подорожі слід підготуватися. Він склав їй список літератури, яку вона повинна вивчити, навички, які засвоїти. Це була така велика програма, що поки дочка її прочитала, ідея сама відпала, як молочний зуб, легко і непомітно. Лише цей приклад завжди захоплював своїм тактом, увагою до духовного світу дитини, її зацікавлень і мрій.

Тепер такий час, що в неї покликання мінятиметься часто. Але кожна роль, яку вона собі облюбує, повинна їй щось дати в

пізнанні світу, речей, людей, ідей. А тому всіляко поглиблюйте її зацікавлення професійною грою, ставте запитання в руслі її роздумів, звертайте увагу на те, на що не звернула уваги. А найголовніше увінчувати все моральними принципами. Мені подобається, як вона впевнено бавиться, як міркує, а що найголовніше — як співає. Ну, і ще більше радію, що виконала моє прохання, хоч пізно, але гарно. Ростає гарна доня.

Картаєш себе за те, що нічого не робиш. Очевидно, це картання стало вже другою Твоєю натурою. Не настільки воно пекуче, щоб взятись за якусь роботу творчу, але не таке слабе, щоб загаснути. Думаю, що Ти не належиш до числа тих, які можуть себе примусити насильно зайнятися чимось, пережити той момент неприємного почуття насильства, щоб потім мати задоволення від радості створеного. Ти любиш робити під настрій, як деякі роботи, навіть роздуми над методикою і так званий природний експеримент у класі не завжди цікавий. Я б Тобі радив хоч раз присісти, щось зробити, щоб побачити, чи психологічно Тобі це дуже потрібно. Думаю, що навіть при тій зайнятості Ти можеш собі щось запланувати на зиму з мистецтва чи хоч би з тієї ж методики викладання в початкових класах або малювання в 5-6 класах.

Головне — мати кілька свіжих ідей, а матеріал в школі накопичити дуже легко.

...Можеш взяти щось з суміжних питань психології і методики. Я б радив, якби Ти опрацювала таку тему як «Психологія засвоєння поетичного образу в початкових класах». Я б колись цими матеріалами скористався. Методику дослідження можу запропонувати. Можеш взяти щось з психології поведінки (здається, Тебе це більше цікавить). Словом, можеш взятись за щось з тих питань, якщо думаєш назавжди прив'язатися до школи. Але я думав, що Ти успішно могла б писати роботи з українського народного мистецтва. Я знаю, що часу обмаль, але тут справа не в тому. Я зачепив те питання тільки тому, що Ти його підняла. А думаю про це часто.

Але ось уже рік мене цікавить проблема «творець — споживач» з погляду інженерної психології як дві ланки одного процесу, як замкнуте коло, по якому циркулює певна інформація, і про ті розладнання, до яких приводить розрив цього кола. Болюче той розрив переживали такі велетні, як Гете, Моцарт і інші.

В нас він опустошив літературу, викопавши величезний яр недовір'я між творцем і споживачем. Що міркуєте з приводу цього?

Але вже загорілася лампочка. Я стою біля свого ліжка, яке служить мені столом, і пишу. Тепер треба все прибрати під стіл, стелити і лягати, бо он відкрив «кормушку» і кричить: «Что, не слышали, что отбой? Ложитесь спать! Со стола и скамеек все убрать! Чьи это носки на батарее?» — Ось уже півтора року, як той рефрен повторюється кожного вечора, дуже часто приправлений міцним слівцем.

9.XII. /1968/

Доброго ранку, найдорожчі мої! Вже десь біля 9 год., а я тільки розташувався за своїм столом, бо ранок чергував: замітав, мив умивальник, витирав усе, що можна витерти. **(Закреслено 18 рядків).**

За останній час я навіть поправився. Так усі стверджують, бо себе не бачу. Але в тому заслуга Левкових /Лук'яненкових/ припасів, які вже скінчились давно. Він теж змінився до невпізнання — поправився у Києві, зараз набирає старої норми.

Браття мої найдорожчі! Що ж ви так затяжно мовчите? Вп'яте питаю, як закінчив навчання, де працює Микольцьо, і хоч би що! Все, що тут питаєш, не пуста формальність. І відповідь хотілося б отримати в наступному листі. Дуже добре розумію, що у вас свої клопоти, я зовсім не претендую на яку особливу увагу, але є десь та межа, за якою всяка поведінка є нетактом і несмаком. При тій бідності вражень з-за мурів кожен лист — подія. І його не може замінити ніяка періодика, ні книга. Кожен вечір в один час клацає «кормушка»: хто б що не робив, всі піднімають голову і повертають обличчя до дверей. Я не раз слідкував за виразом обличчя того півтора десятка людей. Це треба самому пережити. **(Закреслено тушію 25 рядків).**

А тепер маленький куточок для загадок Оксанці. Донюсю моя люба! Відгадала мої жовтневі загадки? Ось тобі ще в'язаночка.

Відгадай.

1. Куций хвостик, довгі вушка, в сіро-білому кожушку,
На капусту ласий дуже. А нема — ну і байдуже.

Погризе кори з дерев, ніби звір цей і не лев.

Хто ж він?

2. Річки всі у скло закула, землю пухом обгорнула,
Квіток і сліду нема... Знаєш, хто це? То ...

У кожусі круглий рік — не скидає,
Хоч у спеку градопіт обливає.
Спить всю зиму безпробудно,
Розбудити його трудно.
Хто це?

1969 рік |

7-9.11.69.

...Перечитую 3 Твої січневі листи. Прийшли всі разом...

І ще мені дуже тішить, що Тобі подобається філософія «абсурду». Я нею жив ще до того, як познайомився. Вона мені близька глибокою розробкою природи людських почуттів, моралі. І якщо хтось може закинути екзистенціалістам брак стосунків концепції світобудови як у Гегеля, то в розробці філософії і моралі людини вони справді небуденні...

Я вже писав Тобі, чому не вислав листа 10 січня. З 1 січня по 14 чув себе дуже погано: тріщала голова, не міг її нахилити вниз, була важка, як чавунна куля. Спочатку думав, що просто не виспався, бо довго не міг заснути, але на 2-й, 3-й день — те саме. Думка була повністю паралізована, рука водила олівцем, а думка плелася поволі, як ліниві воли. Тепер, прочитавши опис гонконгського грипу, думаю, що це він.

Зараз почуваю себе відносно непогано. Серце болить ненав'язливо, нирки зовсім заспокоїлися, голова — в унісон серцю, тиск став кращий (*11 рядків арифметичного зошита в клітку закреслено цензурою*). Настрій зараз гарний, спокійний, діловий, незважаючи на всі складності співіснування.

Почала приходити преса. Вже отримав перші номери «Дніпра», «Вітчизни» і «Вопросов психологии». Щоденно йдуть всі виписані газети, і «Наше слово» теж.

Увесь місяць сидів над сьомою книгою Соловйова. Це період руїни. Хоч він пожирає в мене левову долю часу, але я не шкодую. Кожна книга 650 — 700 стор., а я на день читаю не більше 40 — 50 стор. Потім кілька днів роблю собі виписки. Цей том багатий на історіософічні міркування про долю російського народу, його звичаї і характер. Коли я читав статтю про Тургенєва, то дуже радів з підходу автора, але наважуюсь заперечувати Франкову цитату. Орієнтація на Захід не причина, а результат роздвоєнос-

ті. Ще Іван IV любив розважитися дуже оригінально і спочатку лазив на дзвіницю, дзвонив, потім відправляв у церкві замість священика і бив такі гіркі поклони, що до крові розбивав лоба собі, а за обідом читав повчання отців церкви своїй п'яній братії. Що робив монарх після обіду? Дрімав або йшов мучити свої жертви у підземелля. Все це якось вкладалося в його голову і не разило контрастами. Ні, не в тому слід шукати роздвоєння душі. Франко зауважив цікаве явище та не дослідив його генези.

До речі, вірші Євтушенка справді гарні, але це те саме явище: після розпутного життя натягнув на себе вираз каяття не для того, щоб остаточно розірвати з минулим. Це внутрішня потреба каяття, щоб потім знову купатися в болоті.

Здивував мене Озерний.*[Мається на увазі чутки про те, що Михайло Озерний став якимось сектантом-віруючим.]* Дуже мало було потрібно людині, щоб змінити шкіру. Він і там шукав компромісу, там, де його знайти було неможливо, щоб не забруднити одягу. А весь той потяг до релігії дуже цікавий. Справа не тільки в людській потребі, скільки у вичерпності філософії прагматизму, холодного розрахунку, арифметичної моралі, як сказав би Екзюпері. Як Ти чудово зробила, що вибрала саме такі цитати. Вони мені не зустрічалися, але з тими міркуваннями я зустрічався у К'еркегора, його знамените положення «або-або». Якщо більшість знімає з себе моральну відповідальність тільки тому, що вона більшість, то тут зникає проблема моралі, а з'являється голий розрахунок. Я б Тобі навів безліч цікавих уривків, але завжди трясуся над тим куском паперу, бо думаю, що скажу щось, що дасть Тобі краще уявлення про моє буття...

О, тільки що отримав вітання з Оксанчиними іменинами. Якщо не буде січневого листа, то варто переписати її загадки. От ніяк не потраплять до неї.

Уявляю собі, як там весело було. Вітай щасливу Олену і Славка (*Олена Антонів і В'ячеслав Чорновіл, півторарічний термін ув'язнення якого закінчився 3.02.1969. — Ред.*). Мені теж отут перемахнуло півтора, а ще через півтора Ти можеш цілком певно готуватися до зустрічі зі своїм чоловіком. Бо ж знаєш мій рахунок: рік сьогоднішній і рік приїзду «не в счет». Отже залишився 1970 — один рік.

Ще одна новина. Вдруге відкрилась кормушка і наглядачка каже: «Гориньов, как имя? — фототелеграмма». Тепер маю більш-менш повну картину вашої вечоринки.

Бачу, що так піде лист на вигуки та охи. Але справді почався період звільнень. Другий Панас /Заливаха/. А там вже ми.

За січень прочитав всього дві художні речі: новий роман Андріяшика «Дніпро». Побачивши цитати з франкового «Мойсея», думав, що він витриманий дусі «Прологу». Аж то ніби другий план, а на першому плані чарівний гуцульський край, чисто раціональна свідомість, поезія вівчарства, трагедія боротьби, пісня кохання — все це переплетене у дивному і складному візерунку. Два рівні свідомості. Перше живе у кожному порусі думки, у кожній деталі побуту, другий, як чорна мелодія, яка не покидає тебе, як далекий відгомін трембіти, він — та мета, до якої йдуть, але не дійшли герої роману. А над усім трагедія гуцульського села, яке було повністю знищене трьома навалами поневолювачів. Проте у ньому нема того глибокого підтексту, який так ціниться в першому.

Друга річ — п'єса Едварда Олбі «Все в саду» в 1 номері «Іностранный літератури». Тяжке враження від трагедії, яка виникла на ґрунті слабких світоглядних підвалин. Але не буду про це. Хай йому грець.

З радістю читав про Оксану. Справді вона дуже кмітлива, не по роках розсудлива, ніжна, як квітка. Є в тих репліках щось від мавпування (маю на увазі репліку «щоб він не сердився» на Богданове слово «чорти»). Тільки в кого це вона скопіювала таку конформістську реакцію? Ну, а в тому як захищає Тебе — характеристика вас обох. Я дуже радий, що вона вміє думати про інших і не так легко піддається навіюванню. Раніше я мав уявлення, що росте плаксиве і капризне дитинча, а тепер бачу, що це не так. Тривожить лише мене її нервозність. Я колись писав Тобі, що недоношені діти, крім всіх інших причин, нервозніші, і треба бути дуже обережним у виборі засобів виховання. Вони гостріше сприймають усе, схильні до меланхолії. Її меланхолія у тому жалі на найменшу несправедливість (бо сама так вона розцінює репліки, на які відповідає жалісливим плачем) і слабкою концентрацією уваги.

Коли сильній грубій натурі потрібно кіл тесати над головою, щоб її образити, то тонко організованій натурі, а тим паче невротичу, досить мімічного руху обличчя. Я вважаю, що єдина допомога в цьому — то сталий режим дня, досить міцний порядок і дозування емоцій. Менше емоційних зливів і бур, мен-

ше пещення і чутливості. То не значить обмежити природну материнську ніжність. Вся справа в подачі. Я хотів би, щоб Ти чула відповідальність і завжди її бачила 18-річною. Може, то не змінить поведінки, але наповнить кожний крок саме відповідальністю і розвіє ту безтурботність, при якій на дитину погляд як на ляльку і втіху. Я думаю, що дома можуть її навчити певного порядку, дисципліни (а то вже лікує меланхолію), але не дадуть атмосфери спокою. Ти можеш створити ту атмосферу, але, порушити порядок, заведеш анархію. Ось Тобі плюси і мінуси. Бачу з її уваги до чистоти, що можна прищепити дітям до п'яти років. А коли в сім'ї взаємини гарні, принципи дитина вивчає не зі слів, а зі вчинків, засвоює несвідомо, повторюючи дії і вчинки тих, до кого чує найніжніші почуття, то проблема роздвоєння знімається ще в дитинстві. Я колись радив Тобі поговорити з добрим невропатологом про Оксану. Може, якраз він дасть цінну пораду. Не відкладай цього, щоб потім не дорікала собі. Очевидно Ти дивишся на подібні думки як на «маження сцентей глови». [*Через брак латинського шрифту жививається слов'янська азбука.*] Це такі справи, який відкладати не можна. Мені здається, що в неї до арешту нервозність не проявляла себе. Думаю, що вплинули на неї ці події і той настрій, який панував дома. Я надіюсь, що потяг до імпровізації згодом вилетіться у творчості якогось виду. Якщо б це було так, то її вади могли б стати козирами. Тому штовхай їх по лінії удосконалення своїх імпровізацій, логічної, психологічної мотивації, пропонувай варіанти, заводь дискусії з приводу тих варіантів. Словом, відносись до її імпровізацій як до творчості з усією серйозністю і вимогливістю. Включай її у свою роботу, коли щось малюєш — радься у неї, вчи її любити і смакувати слово, музику, вірша. Все це через порівняння, бо іншого шляху не існує. Якщо не вийде з неї творець, то принаймні вона з ранніх років знатиме, що у слові фраза гарного, поганого матиме завжди декілька варіантів для висловлення думки. Знову відсікаю Тобі можливість нападу: я не за те, щоб грубо втручатися у її світ, я тільки хочу перенести той принцип заглиблення в речі і спостереження нюансів, про який писав Тобі, коли говорив про гриби, листочки і т. д. От чим відрізняється знавець від верхогляда: перший бачить не тільки зверху, чує потребу колупатися глибше, другий бачить тільки зверху

і задовольняється ним, не чуючи ніякої потреби у глибшому знанні. Розвивай у неї цю потребу глибинного художнього пізнання світу. Колись говорив мені Євген /Сверстюк/, що його п'ятирічний син розуміє Шевченка, коли ми заговорилися щось про сприймання художньої літератури. І тепер я бачу по Оксанці, що це можливо, коли батьки безперервно заохочують дітей до пошуків, а діти бачать і відчують глибоке, серйозне ставлення до їх шукань. Я не випадково завів про це балачку. Можливість висловитись, вилити душу на папері знімає левову долю напруження і жалю (знаєш це за Фрейдом). А Гете писав, що вбивши Вертера, сам врятувався від самогубства. Я весь час думаю про неї і бачу її дорослою, проектуючи з 6-річної площини на 20-річну. Я хотів би, щоб зараз зробити все від нас можливе, щоб полегшити їй долю. А там буде ще всього, як у кожного з нас.

Коли я все це пишу, то зовсім не випускаю з виду всього того, що Ти робиш чудового, що підказує Тобі Твій досвід і материнський інстинкт. Я захоплююся Твоею незвичайною вигадливістю в ключі дитячої фантазії. І де то Ти набрала всіх тих знань про всяких шведських персонажів? Чи видумуєш, чи тепер читаєш? Я завжди ставлю себе на Твоє місце і думаю, що чувся б повним ідіотом. Здалека добре теоретизувати. Може, це теоретизування наштовхне Тебе на певні роздуми.

5.II. «Літературна газета» помістила цілу сторінку «Мать и дитя». Є цікава стаття англійського психіатра Декона Боулки «Доверять инстинкту» в руслі статті Заззо і різко критична стаття німкені Зіни Вальден. Позиція її дивна не тому, що з роздратуванням пише про кайдани, які накладають діти на сім'ю. Прочитай. Я б переслав Тобі вирізки, якби можна було. А минулорічну сторінку про сім'ю прочитала? Яка Твоя думка? Я хотів би порушити не одну проблему про взаємини у сім'ї, авторитет батьків, принципи і діти.

Пишеш про гарну Миколину повість, а я не можу ніяк забути його поганих кореспонденцій до «Літературки». (Микола Петренко. — Ред.)

Не знаю, як зробить Калнишевського Роман /Іваничук/. Там важко буде провести загальноприйняту тенденцію обнімання. А яка без того історія XVIII ст.? При нагоді вітай їх. З окремих реплік чую, що Р. ходить гоголем після «Мальви». Але і в них

чується скутість творчої уяви певними канонами, оглядання на задні колеса. Зробити добру річ можна тільки тоді, коли вільно віддаси себе в обійми фантазії і ніякі перестороги не відвертатимуть твоєї уваги. Не думаю, щоб він був готовий зняти табу на певні думки, оцінки і, перш за все, саму страшну правду життя, в якій Калнишевський був епілогом тієї п'єси, яку започаткував Тимофіїв батько. Писати про це — то писати трагедію народу, а не тільки одного героя. Але Бог з ним.

Згадав про шарпетки. Вони — чудо! І спати в них зовсім не гірше, ніж під тією ковдрою, яку Ти задумала після доброї чарки вина, яке Ти приготувала (чи може то було лише добре бажання?) І рукавиці теж чудові. А порошок зубний я прийняв за якісь вітаміни, бо він був у папері. Пообіцяв колегам, що їх почастую, а коли попробував сам... Був сміх і розчарування. Вік живи, вік учись.

Не прислала Ти мені квитанції на «Советский Союз» фінською мовою. Якщо не виписала, то не виписуй, бо без словника і без сторонньої допомоги нічого не вийде, а вона кінчається. Про словник не може бути й мови. Хтось прислав мені дві книги «Народне мистецтво» І. Петрицького, їх мені тут не віддали. Я б дуже хотів виписати собі українсько-російський словник, але пробити тут цієї справи не можемо.

Художнику мій дорогий! (*Лист Ярославу Мацелюху, братові Ольги. — Ред.*) Твій лист як клекіт вулканічної маси під товщею землі. Не знаєш, коли вона вирветься на волю, але чуєш її велетенську стихійну силу. Ставиш собі такі скажені вимоги, що від них можна хіба лопнути, а не реалізувати їх. Я щиро радію, що, знишуючи себе, не втрачаєш віри в те, що щось зробиш. Перед моїми очима весь час стоїть Клод із «Творчості» Золя, коли думаю про Тебе. Такі характери зрушують всіх з насиджених місць, примушують шукати, але часто самі малоплодовиті. Не самоспалюйся! Тож найкращий засіб побачити зростання при порівнянні того, що є і що було. Маєш такий потужний заряд почуття, що якщо б хоч частина з них попала на полотно, вийшло б щось справді добре.

«Письмо — это человек» — кажуть тут росіяни, тому хочу мати змогу постійно слідкувати за Твоїм зростанням, настроєм, здоров'ям і планами. І єдина можливість — листи, ото ж пиши.

Брате мій, козаче! (*Лист братові Богданові Гориню. — Ред.*)

Не пишеш сам, тато обмовиться про тебе лише одним реченням, Оля кине репліку, але це зовсім не замінює твоїх листів, знаю, що ходиш поки-що без роботи і добре розумію твоє почуття і настрої. Але не маю ніякого уявлення про те, чим займаєшся, над чим думаєш. Ці самі питання я ставив у січневому листі. Напиши мені свою фотографію свого робочого дня. Я тепер вже не можу сидіти за роботою, скільки маю часу. Кілька годин безперервної праці викликають головні болі. І тому, щоб весь час не доводити до цього, мушу робити важкі перерви. Не знаю, чи звернув ти увагу на нову галузь психологічної науки — психоінтелектуалістику. Вона досліджує активізацію творчої думки в процесі спілкування з колом зацікавлених людей, т. з. процесом феномен психоінтелектуальної генерації. Думаю, що в плані психології творчості тебе це повинно зацікавити. Якщо нічого не попадалось, то зверни увагу на збірник доповідей інституту кібернетики Грузинської АН, присвячений повністю цим питанням...

Найдорожчий мій! Завтра День твого народження. Дай Боже, щоб цей рік приніс Тобі радість, щастя і наснагу в творчій праці. Бо тільки в ділах ми. Хай він буде набагато плодovitішим, ніж минулий. А ще бажаю Тобі щасливо влаштувати особисті справи. Цілую і обнімаю Тебе міцно.

6.III. /1969/

Цей лист буде вельми короткий (завтра треба його здати обов'язково, повідомили мене про це лише сьогодні). *[Все, що в дужках, закреслено цензором. Можна розібрати.]* Для людини, що дуже бідна на будь-які некнижні враження, всякі зміни — подія, яку треба пережити. От і вчора я переживав багатий на події день. Ввечері не міг писати... Хлопці включили радіо — передавали лекцію-концерт про Берліоза. Спочатку опирався музичним чарам, але так розумно і людяно була побудована лекція, що врешті я здався. Стільки оптимізму при всьому драматизмі його життя, що врешті я почав з певною симпатією ставитися до оптимізму, бо колись вважав його неглибоким і поверховим настроєм. Пригадався мені його «Реквієм», про який давно колись *Закреслено цензором 9 рядків*.

Бачу, що забрала Ти Оксанку до Львова. Старайся не настановами, всією своєю поведінкою, духом взаємин з іншими

виробити в дитині все те, що ми у людині цінимо якнайбільше. Оксанка входить у моє життя поступово, але все глибше, стає моєю часточкою. Я стежу за тим почуттям і дивуюся, у мене таке уявлення, що тепер я її люблю устократ більше ніж тоді, коли носив на руках і бавив. Довго бився над думкою, як бути батькам: чи залишатися самим собою, чи створювати спеціальні ідеальні взаємини задля дитини? У першому випадку дитина матиме і світло, і тіні, і добре, і погане у поведінці батьків, у другому випадку тіні можна згладити, але зате можна викликати момент штучності, робленості, та й весь час тримати себе не зовсім приємна річ. Я знайшов третій варіант — просто треба ставати кращим. Кажуть — діти облагороджують навіть безнадійних батьків...

В міру того, як читаю Ваші листи, а в них характеристики Оксанки, все більше дивує мене так тонко зіткана душа дитини. І тривожуся: важко їй буде в житті. Тут потрібне не ніжне мереживо нервів, а міцні, залізні. Мусимо щось зарадити, щоб все-таки скріпила свою нервову систему. Як Ти це робиш, напиши мені детально.

...А листів нема і не знаю, що Ти там робиш і як живеш. Останній лист був 4.ІІ. Всі мовчите. Дуже важко Вам уявити, як тут потрібен лист **що не табір. Ви навіть уявити не можете, скільки несподіванок, гострих психологічних проблем створює камерне життя, що порівняно з ними ізоляція, неволя — ніщо. Не перебільшую — ніщо!** [Все, що в дужках, закреслено цензурою.]

Але у кожного свої турботи. І вимагати навіть у найрідніших надто багато — значить виглядати дивним, надоїдливым, та навіть викликати роздратування.

Маю до Тебе одне прохання. Незалежно від того, що хто пише мені про себе, заведи мені у своїх листах постійний розділ: коротка інформація про наших батьків. Я досі не знаю, як мамине здоров'я, виписалася мама з лікарні чи ні. І кожний свій день починаю: а як там вона. І серце болить, потратила здоров'я на нас, а на старість, крім клопоту та й гризоти, нема нічого. Як з Оксанчиною операцією? Дало це щось? Як почуває себе **безробітний** (Слово «безробітний» закреслено цензурою) Богдан та всі інші. Правда, від Микольця і Славка (Микола Горинь і Ярослав Мацелюх. — Ред.) я листа отримав. Написав їм відповіді, а також татові Павлові. З тим листом була ціла морока, повертали його назад. Мабуть знову прийде пізно...

У цьому році я отримав 2 бандеролі («Книга-поштою», але їх мені не видано. Хто Тобі сказав, що становище з книгами змінилося? Тих книг, висланих бандеролями, зібралось кілька десятків, і я не знаю, що з ними зробити! При всяких переїздах це спричинює неможливі труднощі, а здати їх частину до місцевої бібліотеки не так просто. Але це справа майбутнього. Якось воно бе, казали наші кнісельчани, коли... — Не розібрати, бо все це, що в дужках, закреслено цензурою)

Тебе, мабуть, цікавить моє здоров'я? Ого ж слухай: почуваю себе краще наперекір всім чортам. Серце болить тільки «для годиться». Грипа більше не чіпається: зима була тут сувора і на одному рівні, за винятком кількох днів, весь січень і три чверті лютого мороз спускався до -25 , -33° . Часто у Володимирі температура була нижча на $5-10^{\circ}$, ніж у Москві. Ось уже 2 тижні, як стало тепліше, ранком -15 , -20° , а вдень -6 , -8° . То неважливий фактор: лягаючи спати, скидаю свої чудо-панчохи. Думаю, що наступна зима буде для мене кращою, бо то буде остання Володимирська зима...

Черкни кілька слів тому київському «Союздруку»: за минулий рік я не стримав таких журналів: «Жовтень» №№ 8, 10, 11, 12, («Рух філософічний» № 3, 4, «Квартальник історичний» № 3, 4, окремих номерів «Вітчизни», «Вопросы истории» і т. д. Я підготував матеріал до суду, але ніяк не можу добитися затвердження адміністрацією необхідних довідок. З нових журналів я не отримую «Советский Союз» фінською мовою. Очевидно, тепер, коли нема консультанта, мені їх видадуть, але то вже це все виїденого яйця не вартє. Отакі дрібні неприємності повинні зробити те, чого в силі були доконати кардинальні неприємності. Свята наївність! Та я можу сидіти без жодного журналу, можу повністю отупіти від розумової бездіяльності, але я ніколи не проситиму милості від владомощців. Камінь товкатиму, цеглу носитиму на будівництві коперативного будинку, ящика, відмовлюся від усіх честолюбивих задумів з більшою охотою, ніж тут від деякої пайки хліба, якщо цього вимагатимуть обставини. Не тими категоріями мислять. — *Все в дужках закреслене цензором*).

Зараз сиджу і читаю Ключевського. Поволі, без поспіху стежу за тим, як оформлюється в 15–16 ст. душа великого народу та які промені кидає у сьогоднішній день. Стають цікавими журнали, а тому забирають дуже багато часу.

Якщо ще в продажу «Герои и еретики», переклад з англійської — купи собі, матимеш не менше задоволення, ніж від Екзюпері. Я читав кілька рецензій на цю книгу в «Литературной» і «Новом мире».

Людський поступ як історія вічних бунтарів-еретиків, їхня доля, взаємини з масою, методи боротьби владомощців з ними в різні епохи і в різних народів, до речі, завжди і всюди однакові.

Отак і пройшов день. З охотою послухав би, як почував себе Славко з Оленою, Валентин та інші. Вітай їх при нагоді. (*В'ячеслав Чорновіл, Олена Антонів, Валентин Мороз. Останній мав звільнитися у вересні 1969 р. — Ред.*)

Знову прислала мені листівку Галя /Севрук/ і знову таку ж жалісливу, ніби я тут нічого не роблю, тільки стогну. Вже у квітні напишу їй, а поки що дякуй при нагоді за щиру пам'ять і добрі побажання.

Люди живуть всюди і кожен має те, без чого почував би себе неспокійно. Хто, окрім Тебе, представив їй мої настрої у такому мінорному світлі? Така ж нотка у листівці Євгена /Сверстюка/.

Вітай львівську братію, ще раз поздоровляй Мирославу з Яринкою та писни кілька слів, скільки місяців цій панні, вітай Любу, що збирається писати, і скажи, що 69 рік прийшов, а її прогнози щось не спішать збутися. Маю право дискваліфікувати її как мага, що й зроблю (*Мирослава Зваричевська і її дочка; Люба Максимів. — Ред.*).

Найдорожчі мої!.. Чи отримали попереднього листа? Тут я позбавлений можливості нормального листування, хоч маю на нього належне право. — *Що в дужках — викреслено цензором.*

...Залишається ще одна зима. (Ось і кінець тій компанії, на яку стільки надії покладав вертокруть. [Круть — кагебіст у Володимирській тюрмі]) Можна все зламати силою, але ніякі корпуси і бомби не в силі подолати однієї людини, якщо цього вона не захоче сама. Правда, є ще безліч методів вразити його самолюбство, але то вже не так важливо...

Дуже хотів би я зустрітися з Богданом. Пройшло 2 роки. Не знаю, як в нього складуться обставини.

33 роки — вік месіанський, багато я думав у ті дні. І все-таки мені здається, що те трирічне інтермеццо дало багато не тільки в плані пізнання людей, а ще більше у ставленні до них. Було дуже багато огульного, спрощеного. Я чую, що не тільки мені, але й В/алентиніві Морозу/ це дало певної користі...

Прошу звернути увагу на нову адресу: г. Владимир, ГСП, учреждение Од-1/ ст.2.

Володимир, 26. III. 1969 р.

Тільки що поснідав і приготувався до перегляду нових журналів, як прийшов Твій останній лютневий лист. Завжди видають нам листи ввечері, а то чомусь зранку.

...Мама мене болить: я давно бачив, що вона працює в крайньому напруженні, віддається всьому з самопожертвою. Випало на її долю не один рік господарювати самій, а то значить, що треба було тягнути і чоловічу роботу. Та й мені дісталось в дитинстві. Коли діти ходили до школи, то я через день. Один день до лісу за дровами, другий день до школи. А бувало так, що 2-3 дні підряд залишався. Ввечері хлопці у волейбол грають, а я не можу ні рукою, ні ногою рушити, бо весь день находився за плугом. Було відчуття потреби і жалю до всього світу на свою долю: дуже хотів вчитися, а часу не було. Всі оті п'ятірки не задовольняли мене, бо я знав, що треба знати і що я знаю.

Усі ми були у великій напрузі, сім'я наша не знала байдкування. Але здоров'я було підірване, що випало на її долю.

Поки була молодість, здоров'я, мама не відчувала жалю, не думала, що дома щось не так. Прийшла хвороба — і самій захотілось того тепла, самопожертви, яку вона так щедро ділила між нами.

Тепер потрібна увага. Увага до маминого здоров'я, до її міркувань, звичаїв і т. д. Повага до неї як до особистості.

Я колись був такий і вважав, що переродити душі своїх учителів і заставити їх дивитися на свій обов'язок моїми очима. Але я вже про це писав, як вперше зустрівся з людськими проблемами в особі вчителя. Я не можу похвалитися словами Лесі Українки: «Сам я вільний і ніколи не зламав чужої волі». Я ламав, ламав круто, утверджував свій дух вперто, бо вважав, що один я схопив істину за хвіст. А тепер бачу в тих Лесиних словах цілу філософію, особливо етику і педагогіку.

Поважати — не значить у всьому погоджуватись. Можна заперечувати поважаючи, люблячи, а можна заперечувати зневажаючи, показуючи безглуздість заперечуваного.

Поважати людину — значить поважати її спосіб думання, її спосіб життя.

А тепер про себе. Почуваю себе не зле. Все в міру, нічого не докучає понад норми. Серце поболоє собі, не дає спати на лівому боці, довго сидіти за столом. Я йду йому назустріч: не сплю на лівому боці, за столом сиджу рідко, більше на ліжку або стоячи читаю. Нирки зовсім стали послушні. Після того, як написав тобі листа, хворів на грип, але не дуже. Найбільше пережив втрату можливості вивчати фінську мову. Ніби мені щось від серця відірвали, з чим я зжився і полюбив. Але треба звикатися зі втратами.

З 1.IV знову приступаю до читання німецьких книжок. Взяв собі збірку класичної поезії. Починаючи з 18 ст. Думав, що буде важко читати, бо мова стародавня, але труднощів не чув, коли перелистував. Ще цей рік почитаю німецькі тексти, а вже з нового року візьмуся за щось нове, як знову якась біда не перекреслить плани.

Зараз піднімають в пресі проблеми перекладів. Але в більшості йдеться про художні переклади. Ніхто не говорить про переклади філософської, психологічної, технічної літератури. За 20 років (!), відколи я почав цікавитися психологією, немає жодного перекладу на українську мову психологічної літератури. Є інститут психології, але ж нема перекладів Вундта, Ріббо, П'яже, Фрейда та й сучасної психології, особливо соціальної. А Кант, а Гегель!

Поляки видають спеціальний інформативний журнал «Рух філзофiчний», а в нас ніякого нема. Скільки то всього треба, щоб бути на рівні з іншими народами. Але то все похідне.

Обов'язково купи монографію Гуслистого «Українці», переглянь її і скажи коротенько, як вона побудована. Вийшов російсько-український словник. Обов'язково придбай. Взагалі всі словники купуй: синонімічний, ідіоматичний. Потім їх не буде, а можуть колись придатися.

Я тут собі виписав чудовий журнал «Советская этнография». В першому номері є стаття білоруса Сідова про етнічну своєрідність східних слов'ян. Він твердить, що білоруси виникли внаслідок змішування слов'ян з балтами, росіяни — слов'яни з угро-фінами, що білоруська мова виникла ще в домонгольський період. А тому відпадає версія про єдину руську мову в XI-XII ст. То сміливий поворот в етнографічній науці. Його важко узгодити зі старими концепціями.

Зараз засів за журнали особливо філософські. Є дуже багато цікавого. У філософії явне зрушення і тенденція багатьох статей науково розв'язати питання. Минулого року «Філософские науки» помістили декілька статей про філософські проблеми мови. Отак і живу.

Я вже писав Тобі, що бандеролі мені не видали. Все в почутті мрії. Якби то був один журнал, може б і видали, а цілу копицю книжок — хто видасть. Добиваюся дозволу на російсько-український словник. Без дозволу слати не варто.

Але над усе — Оксанка. Стільки радості принесли мені її акварелі! Гарні! І аплікація теж, хоч придибала до мене лише половина, і я тільки здогадуюсь, що це ялинка. Весь час звучить її слово «тату». По її хороводах бачу краще її духовний світ...

Мої загадки мені зовсім не подобаються, але коли головний читач навіть вчить їх напам'ять, то вони досягнули мети, бо встановили контакт з тим малятком.

Колись розповім Тобі, чому я завжди згадую Ігореві слова про Мацелюшку [*«Скрипченко читав про брата, Мацелюшка язиката — говорила, що могла»*]. Ахнеш. І тепер згадую. Але хіба нас переродиш. Та й для чого? (*Ігор Калинець і Микола Старовойт написали гумористичну поему на випускний вечір 1961 року про своїх однокурсників Юрка Скрипченка, Ольгу Мацелюх (Горинь) та інших, як вони захищали дипломні роботи. — Ред.*)

Стежу уважно за літературним процесом. Детально перечитував критичну дискусію в «Літературці». Ще раз переконуюсь, що проблема характеру митця — основна проблема літератури. Радів за роман Романів, вітай його, а також Олену, Славка та й інших. При нагоді ніколи не забувай вітати мамцю і доню. Та й Миколу (гарна його кореспонденція про Вітрука) і Галю, і їх малят. (*Тут згадані Роман Іваничук, Олена Антонів, В'ячеслав Чорновіл, Марія і Ганна Садовські, Микола, Галина, Любомир і Оленка Петренки. — Ред.*)

А тепер загадки Оксані.

1.

Сонце світить, та не гріє,

Вранці ще мороз жаліє.

На осонці у ліску

Килим квіток на горбку.

Не злякались хурделиці,

Що січе їм ніжні лица.

Знаєш, хто оті сміливці?

Може, пишні чорнобривці?

2.

Дзьоб у нього вогняний,
Крила воронії,
Сам високий і стрункий,
Шия сніжно-біла.

Ходить пишно по полях,
Ловить змій, мишей і жаб.
Не співає — калатає,
Може знаєш, хто то є?

3.

Вийшли в поле сіячі,
А над головою
Пташка заливається
Піснею дзвінкою.

То на мить приникне в небі,
То стрілою — до землі.
І у свіжу ріллю сіє
Золоті свої пісні.

Дуже вийшли вони довгі і псевдопоетичні. Бився, бився над лаконізмом, але десь той лаконізм втік і я не міг його зловити.

Володимир, 1-2.v. 1/19/69 р.

Найдорожчі мої!

З Олиної телеграми я дізнався, що всі дома здорові. На душі стало мені трохи легше. Весь час безбожно мучили мене сни важкі і погані, прямо чи посередньо зв'язані з маминою хворобою. Але нарешті все в порядку.

Добре, що пройшла ця зима. Була вона нелегка для Вас, але й для мене теж. Ще донедавна не розумів слів «важко переживав», а тепер відчув на собі, що за ним криється, коли їх вимовляють хворі люди. Зараз у мене справи пійшли на краще. Здається, краще стало з тиском, щорідше болить голова, ось уже тиждень, як майже не турбує мене серце. Правда, відчувається весняне ослаблення, але це природне явище, що далі млявості, сонливості і часткової апатії не йде.

Весна прийшла до нас якось несподівано. Ще на початку квітня лежав сніг, був мороз, а в середині — зовсім тепло. Ми скинули з себе бушлати, в яких навіть обідали раніше. Хоч кволий, але кращий настрої. Та вдержати його тут нелегко. Довго чортихався, коли розвалилася у мене справа з вивченням фінської мови. Я покладав на неї серйозні надії як тепер, так і в майбутньому. Але тут вітер завжди піском в очі, навіть у най-

менших дрібницях. Зараз продовжую щодня 2-3 години читати по-німецьки. Колись було таке враження, що читати без словника — велике блаженство, вершина знання іноземної мови. І я прикладав немало зусиль, щоб подолати цей бар'єр. А тепер виник новий бар'єр — знання духу німецької мови, спосіб їх мислення, як в таких випадках може подумати чи сказати німець і який настрій передають ті чи інші слова. Словом, кінця цьому нема. Пробуючи перекладати, я відчув, як слабо знаю рідну мову. І тому тільки мрію про те, як би отримати російсько-український словник та словник українських ідіом. Можливо, на побачення можна привезти та тут домовитись, щоб передали.

З тієї літератури, що я отримав бандеролями, нічого мені не видали. Тому, по суті, з того, що мене зараз цікавить і над чим би я хотів працювати, під рукою нема. Задовольняюся книгами, що мають якесь десятирядне відношення до моїх зацікавлень. З великим трудом дістаю Соловйова і читаю уважно, дає він мені багато до роздумів не стільки в історичному, скільки психологічному плані. Так і проходить час. Завжди ловлю себе на тому, що охота сповільнити втечу дня. Останнім часом хворів у мене шлунок трохи. Я лікував його постом, непогані результати.

...Радію з Оксаниних успіхів. Знаю, що в цьому в першу чергу Ваша заслуга. Поздоровляю всіх з маленьким Оксанчиним ювілеєм. Якщо так піде далі, то виросте з неї цікава дівчинка. Треба бути тільки обережним, щоб не розвалити того духовного світу, яким вона живе сьогодні. Не надто нав'язувати їй свою ініціативу, не перетворювати її ігр у обов'язкові заняття, а старатися делікатно лише підтримувати її.

Пишу про це в кожному листі, бо це єдине, чим можу брати участь у її вихованні. А доля її мене хвилює. Татові та мамі не треба про те говорити. Кожну її репліку, яку подає тато чи Оля, перечитую багато разів, бо за нею бачу живу Оксану...

А зараз Оксанка версифікує, вже мамі по пояс, я ж бачу її такою ж грудочкою, як і тоді, біля саду. Той рівень, якого вона досягнула, говорить сам за себе. Ти мене постійно дивуєш своєю фантазією, материнською кмітливістю. Всі ці розмови в образному казковому ключі мене не раз захоплюють. Маю таке враження, що я не міг би так вдало стилізувати під дитяче мислення і мову.

У минулому листі я пропонував прочитати «Зустріч на пагорбку» Анни Філіпп з 3 номера «Всесвіту». Це стосувалося і

Тебе. Якщо не знайшла хвилини вільної, зроби це. Там всього на дві години читання. Але матимеш море задоволення. Мене захопили ті етичні принципи, які покладені в основу взаємин матері і дочки. Повага до дитини як до людини, повага до її вчинків і почуттів. В дитини (теж дівчинка) появляється перший несвідомий потяг до хлопчаків. Мама не сміється з цього, не гримає на дитину, словом, не заганяє тих перших проблем у підсвідомість, а дає їм природний розвиток. Отже, не робить з цього патологічної фрейдівської проблеми. Вона багато дозволяє дитині, але не тратить над нею духовного контролю. Весь час заохочує дитину самостійністю. Тактовна, не вривається в дитячу душу насильно, але весь час старається розгадати, що в тій душі проходить. Ота повага до дитячої гідності мене дивує вже вдруге. В нас так часто буває, коли на серйозне запитання дитини, що для дорослих звучить комічно, відповідають таким собі поблажливим смішком, коли і виду не треба подати, що це комічно, а відповіді так же серйозно, як тебе питають. Усмішка у відповідь може дитину образити або штовхнути на легковажне ставлення до своїх роздумів чи сумніву щодо своїх розумових здібностей. Дуже симпатична там мама, думаю, що це автобіографічна річ. До речі, ото моя відповідь цією повістю на позицію цієї німкені Вальден.

Там у повісті ніякої штучності, показухи, дитина не лялька, якою граються, і не циркова істота, яку показують і якою хваляться. Багато з цієї повісті бачу вже в Оксани.

Мені страшно подобалося, коли Оксана говорила: і баба — молодець, і стрий — молодець. В тому самому ключі бачу її зустріч Тебе 8 березня. Словом, проглядає та елементарна людяність, за яку боявся, поки росте вона одиначкою. Знову лист перетворюється на дидактику. І пригадався мені минулорічний випадок, вирішив я написати листа про Оксанчине виховання, геть все, що думаю. Писав 2 дні підряд. Списав цілий зошит. Коли перечитав, то виявилось, що це не лист, а безмірно скучний повчальний трактат. Я посміявся з цього і відклав. Десь він там у мене валяється. Сьогодні обриваю на тому. Але признаюся, що коли пишу про Оксанку, що і як треба, то якось ніби сам дома знаходжуся.

Останнім часом пишеш мені тільки про світло, але зовсім не даєш тіньових сторін її поведінки і вашої практики. А я хочу мати повну картину. Зовсім не згадуєш, як справа з її не-

рвозністю. Може, пішло на покращення. Дуже хотів би почути ствердну відповідь на питання.

А тепер про час і листи. З останнього листа бачу, що крутишся, як муха в окропі. Жаль мені, що за час нашої розлуки не зможеш зробити собі те, що колись планувала. Дала Тобі держава таку можливість, а Ти її поховала у всяких клопотах. Ні? Хоч бери і продовжуй термін, бо кінець он уже видно. Та я вже знаю, скільки то часу забирають листи. І хоч допомагаєш собі вагонними листами, все одно 4 листи в місяць — навантаження велике. Я ж Тобі радив скороти кількість. І хто Тобі сказав, що лист обов'язково писати на 8 — 10 стор. в кожную клітку. Хоч біда невелика. Бо пишучих у нас багато, а громадян обмаль. Якби стільки громадян, як планів скільки і колоспільчанської братії. Знову читав кумову (*Микола Петренко. — Ред.*) кореспонденцію в літературці. Страшно несмачна.

Маєш одну рису, що не береш собі до серця близько своїх нереалізованих планів. Кажуть психологи, якщо хочеш бути неврастеніком, бери на себе більше, ніж можеш, живи так, ніби ти на скачках і тебе ось-ось обскачать, старайся всюди бути перший і т.д.

Проте я вважаю, що в школі Ти могла б робити цікаві речі з тими малюками і писати цікаві статті з педагогіки чи методики, використовуючи хоча би психологічну літературу, яка є дома. Тепер відроджують дослідження тестами. Я б розробив систему тестів чи скористався наявними для кожного предмету, зокрема, для перевірки уяви, критичного мислення, спостережливості, уваги і на базі цих матеріалів побудував навчання як засіб розвитку духовного світу дитини, її психіки.

Основна мета в школі не навчити фактів, а удосконалити душу дитини за допомогою цих фактів. Тоді доповідь буде не психологічні моменти, а психологічні основи. Проте мені цікаво все-таки, що і як Ти робила в цій доповіді. Присвяти цьому колись окремого листа.

(Питаєш мене, як я користуюся інженерною психологією. Та мені не видали жодної книги з того півтора десятка бандеролей, які я тут одержав. Всі лежать мертвим капіталом на складі. Прийдецься забирати додому, а частину я постараюся здати у місцеву бібліотеку, хоч це не так просто. — *Все закреслено, вдалося відчитати.*)

Якщо приїдеш на побачення, захопи з собою словник українських ідіом та російсько-український словник. Може, вдасть-

ся Тобі домовитись з адміністрацією. А інакше ні, забереш назад. Дуже мені потрібні ті словники.

Їх звичайно, не дозволили дати.

Брате мій, дорогий! Я отримав твого березневого листа, після 4-місячної перерви. Його мінорний тон, стриманість у висловленнях може викликати найрізноманітніші міркування. Я розумію твоє незадоволення тим, що кожен день приходиться витрачати добрий шматок часу на пусту і безплідну працю. Але вважаю, що це явище недовготривале. В кожного з нас свої клопоти. Якби тільки зануритися в них, можна крім цього, нічого не бачити. Твоє посилення на настроєвистість я сприйняв як своєрідне оправдання мовчанки. Оправдань може бути безліч. Ти добре знаєш, що не тоді пишуть, коли є час чи настрої писати, а коли є щось інше, що ми називаємо спонукою. Я дивлюсь на лист не як на науковий трактат чи інформаційний бюлетень, який повинен дати мені якусь пізнавальну користь. Для мене лист — в першу чергу рівень взаємин. Є люди, від яких ти хочеш отримувати листи, є люди, від яких листи не обов'язкові. І, може, добре робиш, що не пишеш, коли не пишеться. Заохочений тобою, я надіявся на тривку і постійну розмову. До речі, ти не відповів на жодне з моїх питань, які я поставив у попередніх листах. Не цікавить тебе періодика і потяг до новин? Звичайно, краще читати Спінозу чи повість Гжицького «Кара». Літературних новин достатньо з однієї поїздки до Львова. Але ж в листуванні враховують партнера. Чи не так? Чи ти хотів би скроїти світ по-своєму?

Я далекий від думки, що у твоєму житті лише один мінор. Очевидно, більше радісного. Навіть тут ми собі щодень жартуємо, хоч нерви у кожного з різних причин натягнуті до краю. Жартуємо з експериментів над своїм здоров'ям, з радіопередач, жартуємо тоді, коли Левко /Лук'яненко/ тримається за живіт, а я за серце.

Здається вийшов лист не зовсім такий, як планував. Так буває з людьми настрою. В них часто побічні чи глибинні імпульси легко уводять їх в сторону від задуманого. Кажуть, що серйозним людям не личить проявляти почуття. Отож, будемо серйозними.

Дуже добре, що маєш над чим думати. Мені приємно, що приділяєш увагу Оксанці. Маю тільки одне прохання: не зловживай волонтаристськими методами. Це легше і простіше. Добивайся бажаного іншими способами. Волонтаризм добре дресує, виховує послушних, а то не особливо добра чеснота в наш

час. Я хочу, щоб вона росла вільною з глибоким почуттям власної гідності. Не попадався тобі на очі «На річках вавілонських»:

Я хилитись привик до дитячих літ
І всміхаться до тих, хто паплюжить мій рід.

От і я не хотів би розвивати в неї таку звичку.

Я думав, що ти присилатимеш мені записи Оксанчиних міркувань, поведінки, зрозумієш мене, як батька, хоч сам ще цього не переживав. Але з цього, очевидно, нічого не вийде. Хай буде так, як є.

Якщо матимеш нагоду побачити Галю /Севрук/ чи писатимеш їй, передавай їй найщиріше вітання. Дякуй за листівки і перекажи, що при першій нагоді я напишу їй великого листа. Очевидно, це буде лише в таборі.

4-9.VII.1969

Сів за писання цього листа з гарячою головою, бо цілий ранок доказував Левкові /Лук'яненку/ велич Пікассової «Гернікі», поки нарешті він не відмовився від твердження «не розумію». А почалося з того, що він зараз читає «За ким сумує дзвін» Хемінгуея, якого я почав читати раніше. Не є це роман якихось глибоких філософських узагальнень, але цікаво психологічно намальовані типи на тлі громадської війни в Іспанії. Іде війна і людяність ніби відходить в тінь. Але коли на тлі загального озвіріння появляється вона, все-таки тоді сприймаєш її якимось чіткіше. Війна і проблеми моралі. Словом, прочитай. Є там вкрай зовнішньо неприваблива жінка Пілар, але яка в неї душа! Багато дав мені цей роман для роздумів і ще раз переконав у минушості дрібниць. Може, близькі мені герої тим, що знають чи вловлюють свою долю наперед, але це їм не заважає виконати обов'язки, жити нормально кожен мить, але до самого кінця без шуму, паніки, істерики. Це завжди мене захоплювало.

...Всі Твої ювілейні листи я отримав. І чудові кримські троянди теж. Гарно мені було з ними. В такі дні якимось особливо гостро чуєш потребу в увазі близьких і найближчих Тобі людей. Навіть тут я влаштував маленький банкет. Ще було кілька кісточок цукру, три дні збирав тюльку, мав ложку рибачого жиру і зубок часнику від Левка. Зробив чай і «шпроти в маслі». Цим ми початувалися втрьох (*Третій тоді був Іван Кандиба. — Ред.*)

та згадували, як Ви нас там згадуєте. Бажали собі взаємного земного раю, був день бідний на банкетний стіл, та багатий на гумор. Тому не думай, що в нас тут якийсь мінор.

Мінору немає зараз. А коли бачиш його в листах, він скоріше викликаний самим процесом писання листа. В той час стою до Вас ближче, якимось болячіше відчуваю біль розлуки. І в рядки проривається туга. Я люблю цю тугу. Вона мені рідна, бо народилася від бажання бути з Вами. Часто буває так, що сідаю писати листа з явним наміром пожартувати, а тільки покладу на папір кілька речень, як десь з'являється мінор.

Є в тому і від нашого чисто Горинівського намагання драматизувати події, щоб цим підкреслити виключність свого положення. Бачу це в листах Микольця і Богдана, і коли порівнюю з своїми, то як 2 краплі води. Так і хочеться довести, що вже виключнішого становища, як у тебе, нема. Я Богдану пишу про Спінозу, він мені про Соловйова. А обидва потребуємо крихту розуміння та співчуття. І часто пишемо не те, що слід. Коли я це зрозумів, мені стало дуже легко. Бо вважаю, що подолана ще одна маленька слабкість...

Дуже рідко я частую Тебе такими самохарактеристиками. І коли щось пишу викривальне, то вже не болісно так, бо усвідомлюючи залишаю слабкість поза собою. Отже, прав був Гороскоп, коли писав про вічну зміну. Але мені це подобається. І той напрямок, в якому вона проходить, — ще більше. Колись я Тобі говорив, що лише тоді почуваю себе в формі, коли спина вгинається від всяких тягарів і клопотів. Тоді руки в мене не опускаються. І тому зараз я зовсім не почуваю себе нещасним. І я дуже хотів, щоб такою була Ти. Нічого не повинно порушити звичного ритму нашого життя.

...Оглядаюся назад — аж то, по суті, сьомий наш липень. І так мало разом. А відчуття протилежне, ніби час розлуки зовсім мізерний. І було б чудово, щоб так було завжди, поки доля нам не присудила розлуку. І щоб наш корабель таки не розтовкло тим чортовим шквалом.

Дуже подобались мені Твої міркування про «Сумну історію». Такі вони цікаві і свіжі. А етнопсихологічні спостереження просто захоплюють. Та Тобі тільки займатися етнопсихологією... Правда, щодо виховання не зовсім згідний. Дитяча природа завжди бере своє. Атмосфера шанування людської гідності неза-

лежно від віку ніколи не скувала б дитячої природи. Дивися, як Оксанка сама домагається справедливості, уваги, свого голосу в усьому. На цьому можеш будувати свідому дисципліну...

Ще кілька слів про Оксанину боязливість. Страх не можна вигнати насильством. В Оксанки це зв'язане з живою і багатою фантазією, а тому складніше. Це не страх тупої затурканої дитини. То страх фантазера, що боїться того, що собі науявляв. Тому його можна вибивати лише тим, що його породило. Розповідай її казки, легенди про боротьбу дівчаток її віку зі страхом та як вони перемагають його. Тільки так можна чогось досягти. Насильством тільки викличеш глибокий невроз.

За етнологічні виписки дякую. Такого матеріалу в мене небагато. Я вже давно з'ясував для себе основні категорії етнології і етнопсихології. Маю більш-менш чітке уявлення, чого треба і де треба шукати. Аби тільки скоріше додому. Може б щось можна зробити. На сьогодні бачу два основні джерела дослідження: мова і психологія геніальних обранців народу як найвипукліший прояв його психології. Нічого не пишеш про книгу Гуслистого «Українці». Була вона в продажу?

8-10.VII.1969

Чую, що хвилюєшся. Тебе стурбував мій вигляд. І я вже жалію, що так необережно виставив на Ваш огляд свої костюми...

Але хіба варто дивуватися? Та й турбуватися надто — ні! «На цих харчах не порозумнішаєш» — не без задоволення сказав мені один з тих, хто в нас потягнув сімдесят карбованців. [*Працівники КДБ під час обшуку на квартирі Гориня, який провадив Малихін і Батищев, було взято 70 крб. Заяви усні і письмові не дали результатів.*] Він щиро дивувався, що в мене є енергія і снага себе відстоювати. Отже, можуть бути різні погляди на фізичний і душевний стан людини в залежності від цього, якою хочеш її бачити.

Психологічно почуваю себе незле. Настрій рівний і спокійний. І в цьому відношенні навряд чи був він у мене будь-коли. Вже знаєш, як мені важить знати і усвідомлювати, що у мене за спиною все в порядку, що найдорожчі мені люди розуміють і думають про мене. Може, те знання спонукало тебе написати мені «Молитву» Екзюпері. Але думається, що то більше несвідомо, ніж наперед запланована акція...

Цей тиждень дуже багатий на цікаві матеріали в періодиці. Читав Дмитрову [Павличко] статтю в «Літературці». Брудно, недостойно чесною людиною, фальшиво, бридко... Бере на себе місію встановити собі подібних як ідейних і принципових людей. Тисячолик Янус! Він штучно видавлює з себе емоції, щоб не видаватись байдужим, він корчить з себе ідейну людину, щоб приховати внутрішню пустоту. Порівнюю його манеру з Любомировим [Дмитренко] опусом і бачу, що навіть цей останній при хамській позиції старався зберегти хоча б вигляд порядності. Проходить помітна поляризація в середовищі т. з. творчої інтелігенції. Те, що ще кілька років /тому/ можна було трактувати і так і сяк, сьогодні виразно розмежується на «так» і «ні». Пригадуєш наш відпочинок останній? Прогулянки в Кара-Даг? Сьогодні така компанія вже немислима (*Середина серпня 1965 року. Там були Михайло та Ольга Горині, Богдана і Дмитро Павличко, Іван Драч, Роман Іваничук, Михайло Масютко. — Ред.*). А це значить, що на місці не стоїмо. Краще вже збожеволіти від транквілізаторів, як це роблять американські довговолосі хіппі, ніж збожеволіти від запопадливого цілування чужих пантофель. Я багато думаю над типом подібних людей. В психологічному плані це дуже цікавий тип. Матеріал є, знання, розуміння речей, матеріальних принципів і є повне їх ігнорування. Більше того, ці люди хочуть купатися по-свинськи в багнюці і вимагають уваги і поваги до себе. І чим більше кричить про чужу аморальність, тим більше стають тваринами самі. Ти зауважила, як було в нашій поезії. Тоді, коли поети втратили рештки своєї волі, тоді найбільше кричали про свою безкомпромісність: «Душі моєї не купити вам... Стою, мов скеля, не порушний» (*П. Тичина. — Ред.*). А в нього, нещасного, зі зламаним хребтом вже нічого було купувати, бо він душу свою продав разом з талантом. Або: «Ми кров'ю матері не вмієм торгувати» (*М. Рильський. — Ред.*). То вже його напарник. Чортові лжепророки. Тепер пішла манера каютись. І я думав, що той кручений Дмитро /павличко/ щиро розкався у «Молитві». Але хай їм всім грець. Читав Романів (*Іваничук. — Ред.*) репортаж зі Соловків. Щиро скажу, що ніяк не вірю, щоб цей роман був добрий. В цій статті таке плутано-брехливе розуміння понять — Батьківщина, зміна революційних поколінь і передача естафети — що важко надіятися на щось добре. Я не знаю, що

спільного мали між собою соловецький в'язень з дворянськими синками Сенатської площі. Якщо в тому філософія роману, то хай йому грець.

Оксанка приголомшила мене своїм зростом. Справді росте, як вербичка. Маю перед собою дорослу дівчинку і не вірю, що я маю до неї якесь відношення.

Те, про що я писав раніше, побачив на цей раз. Внутрішньо вона відсахувалася від мене. Я чув, яке напруження було в руках, коли я взяв її. Ніби вона щось затиснула в кулачках і не хотіла віддати. А через секунду мускулята розслаблюються. То діє свідомість: то тато. Вона, бідна, уже зараз свідомо керує своїми несвідомими імпульсами. То відчуженість. І нічого не зробиш. Нічим не зарадиш. Ваш культ тата дома цьому мало зарадить. Важко буде з нею колись знайти спільну мову. Навряд чи вона перебуде той стан відчуженості будь-коли. Жаль. Чи Ти розумієш, що це мене болить? Для нас обох це болітиме довго в кращому випадку. На віддалі — ні, але разом — так. Якось вона дуже мізерненька, тендітна. Як би то хоч трохи її поправити.

Як би Ти могла і дуже хотіла чимось зайнятися, то я штовхнув би Тебе на розробку тем в етнологічно-порівняльному плані. Це було б цікаво і для мене. Зараз інтерес до проблеми народності мистецтва і національної специфіки зріс. Мало не кожний номер «Літературної газети» вміщує щось на цю тему. Недавно була велика стаття Озерова про виставку стародавнього російського мистецтва в Москві. Здається, у 47 номері «Нового мира» присвячена цьому стаття Лівшиця. Одні кинули гасло повернулись до джерел російського національного Духа, і багато його в писаннях Авакума (розкольник); інші проблеми національної специфіки розчиняють в сучасній фразеології. Те, що зараз обговорюється на сторінках літературних журналів, протягом 2 років дискутувалися на сторінках журналу «Вопросы истории». Правда, там за рамки схоластичних балачок не вийшли. Кожен старався показати своє вміння краще інтерпретувати розуміння питань «нація», «національний характер», висловлених раніше. Над тими людьми тяжить звичка інтерпретаторів, популяризаторів чужих думок. Це спадок, тяжкий спадок, залишений нащадкам «преподобним» Йосафатом. Хай тепер його смакують. Того Козлова я теж читав і він справив на мене таке ж враження, як на Тебе. Якби хтось хотів прослідку-

вати спосіб мислення цих людей, то на превелике здивування відкрив би для себе звичайнісінький учнівський алогізм. Найцікавіший з них професор Кун, з Ленінградського університету. В минулому році він надрукував статтю «Национальный характер — миф или реальность?» в журналі «Иностранная литература». Його позиція трохи інакша. Ось що він пише:

«Така позиція відкидає чисто етнічні ідеї та ідеали, заперечує наявність чисто етнічного духа. Якщо ідеї загальнолюдські, то національна форма їх прояву. У такому чіткому розмежуванні етнічного і інтернаціонального в мистецтві ми вбачаємо той мертвий догматичний, механічний підхід до слави, проти якого так воюють поборники діалектичного методу. Я ж виходжу з того, що нація як етнічна спільнота має свої інтереси, ідеали, ідеї, які спільні для всіх членів даної нації, незалежно від класової її приналежності. Класові інтереси, ідеали, ідеї знаходяться в такому відношенні до національних, як класи до нації, тобто як частина до цілого. Між класами нації існує деяка відмінність, що проявляється в побуті, манері поведінки, певних ідеях, але ці відмінності не виходять поза межі національного характеру, який проявляє себе в специфічно національному куті бачення і осмислення світу в групуванні речей і явищ світу, в створенні ідеальної її структури за допомогою понять і термінів, тобто національної мови, своєрідному емоціональному ставленні до відомої тріади і природи інших народів, і самого себе. Дослідження сучасних лінгвопсихологів дають багатющий матеріал щодо специфічно національного осмислення людьми реального світу і його відображення в мові. Національний характер це не щось раз назавжди дане, він постійно в русі, постійно розвивається, але цей розвиток проходить у відповідному руслі, передаючи з покоління в покоління специфічну динамічну структуру, котра вирізняється від інших динамічних структур. Цілий ряд факторів забезпечують певну стабільність цієї динамічної структури. До них ми відносимо постійні канали інформації, котрі визначають напрям розвитку національного характеру. Це, по-перше, біологічний канал, через який передається спадковий досвід етнічної спільноти, що виявляється в будові тіла, нервової системи, особливостях темпераменту. По-друге — соціально-історичний канал, через який нове покоління народу засвоює історичний досвід нації, її

матеріальну і духовну культуру, що теж є своєрідними моделями національного характеру, тільки передаються не біологічним каналом. По-третє — власна інформація кожного покоління, яку воно здобуває у взаєминах з природою, іншими народами і між собою та яку пропускає через призму біологічного і соціального історичного досвіду всієї нації.

Біологічна і соціально історична інформація кожного покоління народу кристалізується в свідомості його і стає своєрідною ланкою, що зв'язує воедино десятки поколінь однієї етнічної цільності і однакоvim розумінням найсуттєвіших проблем буття, стає своєрідним еталоном оцінки будь-якої інформації. Але нові умови життя нації вносять певні поправки до еталонів контролю попередніх поколінь, адаптують досвід, набутий біологічним і соціально-історичним каналами, відповідно до нових умов. Так здійснюється двоєдиний процес впливу минулого досвіду на пізнання і практичну діяльність наступних поколінь та поправок нових обставин до еталонів, вироблених національним духом на протязі століть».

Не є це позиція, яка б мене зовсім задовольнила, але знаходжу в ній деякі думки, що відповідають моїм власним. Раз вже взявся цитувати, то наведу ще одну думку з того ж автора «Щодо національного характеру, то погляди розходяться. Одні твердять, що національного характеру зовсім не існує, не існує якоїсь значущої межі психологічної між представниками різних національних рис, але ставлять їх на II місце після класових за глибиною та стійкістю. Між італійськими та фінськими робітниками, твердять вони, більше спільного, ніж між італійськими робітниками та капіталістами. Щоправда, коли психологи наводять астрономічні, фізичні і психологічні особливості представників різних націй, то прихильники прошаркової психології обмежуються здебільшого запереченням цих відмінностей або посиленням на недостатню чіткість їх прояву.

На їхню думку, назвати польський народ хоробрим ще не значить виділити його цією рисою з сім'ї інших народів, бо в такій же мірі хоробрий шведський чи іспанський народ. Тут якраз головна помилка противників етнопсихології. Ми можемо перелічити десятки характерологічних рис, що властиві чи не всім народам світу. Але це ще не означає їх психологічної тожності. З таким же успіхом ми наведемо безліч даних анатомії

людини, що спільні для всіх народів, але це зовсім не виключає їх приналежності до різних антропологічних типів. І ця приналежність визначається не наявністю чи відсутністю якогось органу їх, а є своєрідним відтінком, конфігурацією його: в одних ніс прямий, в інших з горбинкою, в третіх приплюснутий і т. д. Така ж сама картина з характерологічними рисами. Хоробрість властива багатьом народам, але в одних вона бундюча, в інших хитра, в третіх — романтично-піднесена; в одних спокійна, в інших запальна. Хоробрий іспанець і швед, але яка психологічно різна ця хоробрість. Отже, специфіку етнічних характерів слід шукати у відтінках рис, а також формі їх прояву. І тоді ми знайдемо дуже багато спільного між італійським робітником-інтелігентом і капіталістом незрівнянно більше, ніж між італійським і фінським інтелігентом. Ми не виключаємо прошаркової відмінності в межах нації, але вона не має ні біологічної, ні психофізіологічної, ні культурно-історичної основи, а тому не йде ні в яке порівняння зі стійким етнічним характером».

Велика то стаття, не хочу переповідати змісту. Але навіть з цих уривків можеш судити про напрям думок, теоретичний рівень, логіку і досконалість викладу.

Не хвилюйся і не переживай. Краще радій, що маєш живо-го чоловіка, що він все-таки непоганий хлопець і є дуже багато шансів, що він колись повернеться до Тебе і знаходитиме затишок не десь збоку, як Екзюпері, а таки в себе вдома і тим він відрізняється від інших, і хоче та вимагає, щоб такою була його дружина, що десь там хвилюється. А від того хвилювання він стає ще кращим і всемогутнішим. Бо коли його роз'їдають сумніви, то він тоді не в формі...

Я зараз у формі, то мені це легко. Коли мене прасує, тоді я пружинію і йду так, якби на спині було корець жита. Радію найменшим радощам, стараюся взяти з цих скупих вражень якнайбільше світлого.

Нові зміни, нові люди вдихають нові враження. Як я стужив був за сонцем! Ти це розумієш? Мабуть, ні. Я не бачив його п'ять місяців навіть на прогулянці. А тепер купаюся в ньому, підставляю під нього груди.

Недавно була в нас комісія. Мені дали третю групу, отже придатний до легкої фізичної праці. Як тобі подобається? Мені не особливо. Тиск 140/90, значить трохи покращився, серце по-старому болить собі, нирки в порядку — ось що найважливіше.

З листопада праця обов'язкова, бо хто не працюватиме, той буде переведений за суворий режим, але я ще не вирішив, що зроблю. Я ж не для заробітку приїхав сюди...

Недавно я відправив заяву в найвищу міжнародну організацію через Верховну Раду УРСР, в якій поставив питання, яких не міг терпіти. Буквально через три дні я вже розмовляв, і в розмові співробітник торкався не прямо змісту заяви. А зараз принаймні я позбувся цієї проклятої пивниці, в якій аж кістки стають м'якші.

...Хочу просити Тебе одну річ і аж мені соромно. Широ кажу! Чи не могла б Ти купити 2 кг шоколаду отакого, як Ти колись прислала, і до 25 вересня віднести Степанові? (*Брат Івана Кандиби, який мав їхати на побачення. — Ред.*). Якщо це не дорожче 5–6 крб. кг, то зроби це. Ми б хотіли підкріпитися після цього чортівськи виснажливого животіння. Знаю, що Твоя поїздка на море з мамою Тебе геть заборгувала. Але теж знаю, що Ти образилася б, якби я тільки через те не написав. З таким змішаним почуттям прошу Тебе. Швидко в нас піде на лад. Десь через 2-3 тижні буде нова картопля (а свіжа картопля краща, ніж сушена, чи не так?), капуста і т. д. Якщо не зумієш дістати шоколаду, то повідомиш про це Степана. Хай він чимось іншим заповнить посилку. Недавно Zenko /Красівський/ отримав посилку з Праги. От якби здогадалася Ірина щось підкинути. Йому не відіслали тільки тому назад, що адреса була не чітко (зворотня) написана, і не знали, куди відсилати.

Подумаєш собі, тут Оксанка рідко їсть шоколад, а її тато пред'являє якісь забаганки. Завжди тішиш себе надією, що трохи підтримаєш оте охляле тіло.

Тепер про періодіку. Я хотів би трохи зменшити її кількість. Але коли уявляю собі, що опинюся без ряду журналів, то стає не по собі. Отже, що я надумав: «Философские науки», «Вопросы философии», «Філософська думка», «Вопросы психологии», «Українська мова і література в школі», «Советская этнография», «Наука та суспільство», «Знання та праця», «Вітчизна», «Дніпро», «Жовтень», «Всесвіт», «Новый мир», «Литературная газета», «Літературна Україна», «Жице літерацьке», «Наше слово», «Нове життя», «Дукля», «Дружно вперед». Все це при найсприятливіших умовах. І якщо не можна, то достатньо половину або четверту частину.

Левко /Лук'яненко/ був би не проти отримувати всі філософські журнали («Философские науки», «Вопросы философии», «Філософська думка»), «Советское государство и право», «Жице літерацьке», «Дукля», «Літературну Україну».

Зенка /Красівського/ цікавлять журнали «Дніпро», «Вітчизна», «Жовтень», «Донбас».

Ага! На німецькій мові на квартал мені журнал «Новое время». Якби можна виписати в Польщі польські газети і журнали, то вони приходили б систематично і без перешкод. Іван /Кандиба/ отримує польські газети, виписані в Польщі. Тут я не проти отримувати «Студія фільозофічни», «Пшегльонд фільозофічни».

Про Івана не пишу. Він же в березні йде вже і відмовився виписувати будь-які журнали.

Здається, всі делікатні справи. Ляже то страшним тягарем на Твої плечата. Нележке наше щастя. Але інакшого я не хочу.

Найдорожчі мої!... Вляглося враження від побачення і знову все стало на свої місця. Зараз мені на душі спокійно, бо знаю, що дома все в порядку.

Не пише мені Оля нічого, чи отримали Ви мого листа та саморобну листівку з Маминим і Татовим сорокаріччям... Дай Боже, щоб Ваші очі побачили те, задля чого Ви жили, виховували дітей і перенесли стільки клопоту. Цілую і обнімаю маму з її Днем народження. Надіюся, що буде ще достатньо часу, щоб ми зібралися разом на Мамин і Татин День народження.

Велика віра переборює великі труднощі. Людина може перенести в стократ більше, ніж передбачає сама. Вона живуча. Була б сила Духа. А тіло переборє ще й не таке...

Пишете Ви, чи не потрібно мені вислати теплу білизну, та я віддав Олі ту, що мав у валізі. Власної білизни тут носити не можна. Ото що ви бачили на мені під час побачення, то вся моя одежа, та ще бушлат на додачу. Бережуся дуже від простуди, бо кожен грип все болючіше вражає моє серце. Але тут не завжди від мене все залежить. Минулу зиму я пережив нелегко. Взагалі цей рік препаскудний... Не думайте, що тільки я тут так виглядаю. Я ще в числі краших. В Левка одні моці. Але здоров'я ще трохи тримається. Його вистане надовго. На наступний рік в цей час [*Кінчаться 3 роки тюрми — переїде в табір.*] свіжого повітря буде достатньо.

Зараз знайомлюся з дискусією про народність, форму і зміст мистецтва. Дещо писав про те Олі. Ліфшиць дискутує з Нови-

ченком. Ось, що він пише: «Л. Новиченко запитує, де ж місце загальнолюдському в національному в мистецтві. На нашу думку, воно невіддільне від національного, не має спеціально виділеного матеріального носія. Розмежування національного і загальнолюдського і розподіл їх між змістом і формою мистецтва догматичне, механічне, не враховує специфіки взаємозв'язку конкретного, часткового і загального. Індивід, етнічна спільнота, людство як поняття відображають конкретне, часткове, загальне. Ще Гегель переконливо довів, що загальне проявляє себе тільки в частковому і конкретному, що загальне не має якоїсь окремої форми прояву. Поняття «цей Петро відображає конкретне, але одночасно несе в собі елементи національного і загальнолюдського. Всі його вчинки, міркування, почуття в першу чергу індивідуальні, потім національні і загальнолюдські. Інакше, як через Петра, Миколу, Олега, національне не може себе проявити. Немає інших форм прояву інтернаціонального. Чітке розмежування національного і інтернаціонального, співвідношення їх до основних елементів мистецтва форми і змісту, крім помилок, в розуміння конкретного і загального виявляє механічний підхід до розгляду і змісту мистецтва. В такому трактуванні форма виступає як зовнішня байдужа змістові сутність. Але насправді співвідношення форми і змісту в мистецтві має дещо складніший, динамічніший характер. Форма не тільки зовнішнє, зверхнє. Посудина змісту. Вона активно впливає на зміст, ставить до нього свої вимоги, зв'язує окремі його елементи і навіть переходить в нього. Недаром Арістотель повторяв, що зміст починається з форми і окремо вони існують лише в уяві дослідника. В свою чергу ідея, задум цілком підпорядковує собі форму, творить її на свій кшталп. Ідейний зміст кращих творів сучасної літератури національний, але в той же час він в якійсь мірі інтернаціональний, бо ідея зображення національних духовних вартостей є конкретизацією загальнолюдської ідеї боротьби за збереження духовних вартостей людства. Немає абстрактних вселюдських ідей. Творити вселюдське — значить творити національне. Геніальні витвори людського духа мають тому якусь вагу, що розкривають перед світом національну специфіку вселюдського. В мистецтві діє закон обережної пропорції: чим більше індивідуалізована ідея, тим повніше і переконливіше розкриває вона загальне. Космо-

політичні образи не стали улюбленими героями людства. Народи світу звертаються до творчості Шевченка чи Олеся, щоб збагнути душу українця, перечитують Достоевського і Толстого, щоб проникнути в таємниці душі робітника, читають «Калевалу», коли шукають джерела фінського менталітету. І пізнаючи українця, росіянина, фіна, вони якоюсь мірою пізнають себе, знаходять в цьому національному загальнолюдське.

Такі загальні положення Ліфшиця. Цікавий конкретний аналіз літературних творів, його войовнича позиція проти тих, хто літературознавчу проблему використовує в корисливих політичних цілях, і далі: «Таке наше розуміння елементів національного і інтернаціонального в мистецтві. Для нас інтернаціональне проявляється в національному і через нього, як у формі, так і в змісті мистецтва. Завдання літературознавця літературної критики — розробити принципи і методику дослідження національної специфіки літературного процесу, співвіднести результати художнього освоєння етичного характеру з його науковим дослідженням. Ступінь розкриття етичного характеру в творі повинен бути одним з критеріїв його оцінки. Досвід кращих європейських критиків показує нам, як часто вони звертаються до етнопсихології, бо саме вона нерідко була основним ключем, який допомагав розгадати таємниці художньої творчості багатьох письменників. Щоб збагнути внутрішню роздвоєність Тургенєва, Франко аналізує психологію російської аристократії, заглиблення в психологію української жінки допомагає Костомарову показати геніальність шевченкових творів про жінку, свого «Лорда Бікенсфілда» Брандес починав з аналізу психології і філософії єврейського народу. Сьогодні до літературної критики ставлять вимоги, щоб вона була естетичною і психологічною, я додав би — і обов'язково етнологічною. Тільки тоді вона вийде з зони застою, мертвеччини думки і почуттів, без якого немислимий її успішний розвиток. [*Форма вислову власних думок, яких цензура могла не пропустити.*]

Цитую тобі, Богдане, так багато, бо знаю, що не маєш часу переглядати періодику.

Цікаво було б, що ти думаєш про ці питання і чи влаштовує тебе така інтерпретація цієї сьогодні вже схоластичної проблеми.

Якщо отримаєш листа, напиши мені, як доїхали. Чи ти мав можливість оглянути Володимир? Хотів я тобі порадити з'їзди-

ти до Суздаля. Навряд чи в житті тобі ще раз прийдеться приїхати сюди, а все-таки цікаво б познайомитися з мистецтвом і архітектурою центру государства російського. Їхали прямо додому чи десь зупинялися?

При нагоді вітайте чудових киян.

Володимир, 9–10 вересня 1969 р.

...Цілий тиждень писав Тобі листа, такого довгого, як бойків світ. Але вчора прийшла телеграма і вона була причиною того, що я переписав його зі значним скороченням. Мені вже здалося, що серпневий лист поглинула чортова Лета і тому у вересневому повторив дещо з того, що писав у попередньому, і хоч переписувати не завжди є настрої (та й чи можна дослівно щось переписати: завжди зменшиш!), я надіюсь, що встигну сьогодні це зробити. Зараз 6.15. Ти ще, мабуть, бачиш солодкі сни, а я вже поклав собі на ноги подушку, зверху шахматну дошку та й узявся за писання. Ніяк не йде переписування, бо нові думки снуються в голові. Почуваю зараз себе так, як молоді господарі після празника: за шумом і співами прийшла тиша і пустота, які навіть трохи пригнічують. Вчора вперше за весь час переселився на нижче місце, що звільнилося.

...Вітаю Тебе з нашим вереснем та ще нашим жовтнем. Зичу Тобі многая літ, справжнього щастя та благородної мужності. Ніякого роздратування, ніяких жалів! Хай лисиці зубами гризуть нас, а в нас — лиш кремінь. Зичу Тобі цього, бо цього зичу собі. Може і в тій небуденності вища міра людяності? Я хочу, щоб Ти була такою людяною, небуденною...

...та в цьому світі ніщо не проходить непоміченим. А особливо в тюрмі, де за рік навіть найтупіша людина стає в стократ сильнішим психологом, ніж на волі непосредня особистість.

Я тут живу, але ж я щодня тут будую себе, обтрушуючи всякі дрібні слабості. Скапує моє здоров'я, але я сам собі подобаюся все більше. При моєму критицизмі до себе це щось значить. Мені потрібно всієї впевненості в собі, бо тільки з нею чую себе спокійно. І Ти утверджуй її...

Маю можливість багато спостерігати над людською природою. Тут вловлюєш кожен рух, погляд, тут нічого не скриється,

дуже легко може проявити себе зворотня сторона людини. Якщо дець проявить себе нелюдське, то, мабуть, саме тут місце.

На очах бачиш, як один безперервно деградує семимильними кроками, а інший, навпаки, все більше світиться. І як тут важить хоч крапелька того лицарського, благородного духу і хоч би крапля зневаги та байдужості до власних шкурницьких інтересів. Говорю тобі, Олятко, так загально, але за тим конкретне дуже повчальне. Тут важко і дуже легко. Легко тут завоювати людську прихильність найменшим жестом: людині холодно, бо вона під вікном, а тобі тепліше, бо ти біля дверей. Віддай йому якусь теплу річ і ти побачиш, як у нього засвітяться очі. Бо тут — то велике багатство, то запорука від грипу: який точить, як черв'як. Але несвідомий рух, бо ти хочеш взяти кращий шматок риби (ніби є кращі) і бачиш, як гасне теплота в очах, бо ти проявив слабкість.

Слабкість тут не люблять, великодушність у пошані. І ще хоч би крапля теплоти і розуміння. Здається, вкрай неможлива людина отруює собі життя і тим, хто коло нього, але досить дати йому краплю теплоти і розуміння старання збагнути його настрій і віднести до нього зі співчуттям та вислухати його, як людина на очах міняється, дець пропадає той драстичний настрій і вона розкривається з тієї кращої сторони. Тут людяність рідко буває неоплаченою. Людей дратує, коли ти хочеш від них уваги, і тоді замість неї отримуєш одні прикросці, але вони розкривають себе, коли ти даруєш свою увагу. Словом, хочеш чогось — сам мусиш на те спромогтися.

Все таке просте, але до цього приходиш через такі складні перипетії і кожну крупинку людинознавчої істини оплачуєш дуже дорогою ціною. Все те, що раніше сиділо в голові як чисто теоретичний мотлох, сьогодні обросло отією практикою. Входиш до камери тільки — і вже без помилок знаєш, як складуться взаємини, де намітяться конфліктні ситуації. А яку роль грає проблема повітряного простору, настрою і людських взаємин! Яка дивна і гранично точна залежність! Як впливає монотонія і що значать свіжі враження. Словом, здається, тут можна спродити щось в душі Камю, якби тільки був той Божий дар слова. Недавно читав нову його статтю «Падение» в «Новом мире» № 5 за 1969 рік. Знаєш, таке копірвання в темних сторонах людської душі... Я вже пережив той стан, коли думав

про людей у такому плані. І на кожному кроці бачу такі прояви благородства, що якось тебе окрилює. Я звик там, у великій зоні, бачити найчастіше такий рівень взаємин, коли тебе обдаровують надлишком, але дуже рідко, коли жертвують необхідним. Тут же однією ногою переступив у той світ небуття, але про це ні слова, про себе найменше, про інших — все.

Дивлюсь через душі своїх побратимів і краще бачу Твою, краще розумію Тебе, Твої слабості і чесноти, твої репліки і сумніви...

...Колись повчали старі порадники: кохай дружину, довіряй їй, але оберігай від обставин, у яких би вона могла спіткнутися. Ха! Хе! Але ж бо ці порадники не передбачили, що існують тюрми, які зводять чоловіче оберігання до мінімуму. То як же Тебе оберігати?.. Пише одна жінка: інші йдуть до кіна вдвох, а я одна. Він тримає її пальто, а я одягаюсь одна, і все самотньо — чи в Тебе теж такі порівняння? Повертаються наші колеги, зменшується коло самотніх жінок. Боляче тобі? Ми тут радіємо, колись хтось повертається до рідної хати. А Тобі як? Як би я хотів, щоб усі ті переживання звести до мінімуму!

...Ми мусимо бути між собою гранично щирі. Ми можемо навіть конфліктувати, але конфлікти ці, що прагнуть зробити наші взаємини кращими, — благо перед коректною байдужістю. І тому не може перешкодити ніщо, навіть тюрма. Я цим хочу підкреслити, що і тепер Ти вільна у виборі. Бо все те, що я можу Тобі запропонувати, — в мені, а для світу — нічого, окрім клопоту і невизначеного майбутнього. Таку лицарську відкриту розмову я розумію, але тієї другої мови, навіть натяку на неї, мови байдужості і невірності — ніколи! Я знаю, що Тобі буде трохи гірко читати ці рядки, але моя гордість водить моєю рукою. Я не хочу, щоб моя неволя зв'язувала Тобі руки, як би це важко не було. Бо вартий хіба смерті і осикового кола на гробі той мужчина, котрий живе на подачках жалю. Бо так йому й треба, коли не може захистити своєї гідності. Бо гідність чоловіка — то честь всієї сім'ї. І коли дружина не береже цієї гідності — то рубає дерево, на якому сидить вся сім'я. Це не відноситься до нас, але це моя думка, і я хочу, щоб Ти її знала. Дуже багато думаю над долею сім'ї, коли читаю сотні тих матеріалів, що друкуються зараз у пресі.

А може все це простіше, і я під впливом Твого довгого мовчання? Сьогодні вже 22 вересня. Нам повідомили, що листи

здають тепер 17 вересня, а я затримався, бо ждав чергового Тво-го листа. За цей час змінилася обстановка, я знов згинався під тягарем своїх книг, поки не влаштувався на весняному місці. Як кажуть, в трійці Бог пробуває. [*Натяк на те, що їх три: Зиновій Красівський, Левко Лук'яненко.*] Але Бог не допускає мета-морфоз, перестановок, а тут все можливе...

Якби Ти знала, як я зголоднів за листами! Це ж вперше за 4 роки, коли за місяць — два листи. Уявляєш? Придумав Тобі десятки оправдань, а щось гризе і...

...Невже то настав той час, коли листи приходитимуть все рідше, щоб потім десь зовсім обірватись? Чи допускаю я це? Деколи майне така думка. Але мені від неї боляче. Хоч розумію, яке то життя, і готовий до будь-яких випробувань...

Час зализує все. Ну ось. І ще, і ще говорив би про те, щоб виговоритися, заглушити перший поштовх болю. І все це, що я наговорив, таки викликане отим щоденним очікуванням. Завтра вже відправляю його, бо 5 жовтня напишу другого. Адже на новому місці я писатиму листи 5 — 7 кожного місяця, як раніше.

І ще хочу тягнути цей мінор. Баную за листами. Баную за Тобою. Бо листи для мене — то Ти, то це віконце, через яке я бачу Тебе, і клаптик Львівського хмарного неба, яке мені привідкриваєш у листах.

А взагалі настрої у мене погідний. Добре собі усвідомляю, що люди вмирають, а скільки так живе. І якщо є щось варте в людині — то її «Я», її гідність. І оберігаючи свою гідність оберегаєш гідність сім'ї і спільноти. І нема, не може бути нічого, задля чого можна було б поступитися нею. І все ото лахміття, що думає, ніби без їх шкрябанини щось там не може жити — брехня. Бо ще ніколи не бракували у нас гнучкошиєнків — і талановитих і бездарних. Бракувало гідності.

Чи не пора переходити на інше? Може зараз я так вже не писав би, коли розвантажив набряклу душу, але залишити при собі цих думок не хочу. Знаєш, чим більше тут живу, чим важче мені, чим більше болить серце і туманиться голова, тим все більше обтрушую луску раніших слабостей. Чую себе в формі. І від того мені дуже добре...

Отримав Оксанчине вітання з нашим 1–15 вересня, а від Оксанчиної мами — ні. Не знаєш, чому вона так утримується? Дякую Вам обом. Видно, з наші весілля мусять відповідати

3 періодам нашого життя. Другий вже кінчається. І не віриш, що так швидко, що вже всього 10 місяців до лагери. І болюче переживаю нашу розлуку, і чомусь так невблаганно швидко біжить час. Цікаво, як там Валентин та Рая? (*Валентин Мороз звільнився у вересні 1969 р. — Ред.*). А тут нам один гусь морочив голову, що він затримався. До речі, у Твоїй телеграмі бракувало 3 слів, і я здогадувався, що там ішлося про Валентина. Ми надіялися, що він нам черкне фототелеграму. Але, мабуть, велика зона так владно хапає у свої руки людину, що той тюремний світ стає якийсь далекий і, може, не існуючий. Чи так колись і зі мною буде? Ніяк не вірю! Мені здається, я з дороги вислав би колегам звістку, знаючи, як вони ждуть.

Я тепер трохи відпочиваю від Соловйова і взявся за художню літературу. Уважно прочитав (перечитував) Уйтмена у перекладі Чуковського. Не те слово — вивчив. Читав декілька раз і так він мене полонив, що я вирішив записати свої враження. Колись, як приїду, то прочитаєш собі. Знову попалася книга нарисів Цвейга (як Ти пишеш Цвайга) про Бальзака, Діккенса, Достоевського. Чудовий Цвейг. Кожного романіста розглядає як дитину свого народу і часу. Найзагальніші риси їх творчості визначаються психологічними феноменами нації. Моральна прискіпливість Діккенса — пуризмом англійців, видатний талант — відсутністю фантазії у його земляків, двоїстість Достоевського двоїстістю натури його народу. Все, що характеризує націю, поглиблює характеристику Достоевського, все, що характеризує Достоевського, поглиблює характеристику народу. Єдність психології народу і художника показана феноменально.

До речі, російська «Литературная газета» знову вмістила статтю про національні особливості літератури, в якій підданий критиці «Новий мир» і Голмаєв (*Мабуть, Гумільов. — Ред.*). Якщо Тобі ще не надоїли цитати, то я можу Тобі кусок процитувати.

«Офіційна соціологія виходить з того, що тотожність соціальних умов класів різних націй формують класову психологію і класовий характер. З цим можна б погодитися, якщо би соц. умови були єдиним фактором, що визначає своєрідність характеру спільноти. Але ж наука не заперечує наявності антропологічно відмінних типів навіть таких близьких народів, як українців і білорусів, психологія доводить спадковість деяких психофізіологічних задатків. Отже, другий фактор не врахова-

ний соціологією — це комплекс анатоμο-фізіологічних особливостей, що є своєрідною лінзою, через яку проходить соціальна інформація, даючи своєрідні візерунки в душі народу. В етнопсихології не прийнято називати національними особливостями характеру етнічної спільноти. Сучасна наука вперто і постійно підточує філософські основи, на які спирається теорія психологічної ідентифікації етнічних спільнот.

Ми торкнулися стійкості етнічної спільноти як системи, бо добре собі усвідомлюємо, що доля національного мистецтва нерозривно зв'язана з долею нації, а політика в національного мистецтва впливає з національної політики в цілому і тому дуже часто науковий пошук в дискусії піднімається пропагандою корисливих політичних гасел. Л. Новиченко запитує: де ж місце загальнолюдському, інтернаціональному в мистецтві. На нашу думку, воно невіддільне від національного і нема якогось окремого носія» і т. д. (див. стор. 218-220).

...Погляд на мистецький твір як на органічну єдність форми і змісту включає приписування одному з них національних, а другому інтернаціональних елементів. Форма мистецтва національна, але несе в собі елементи інтернаціонального. Художнє мислення національне, оскільки воно відбиває національний спосіб групування явищ, має свої моделі утворення поетичних образів, але воно в той же час загальнолюдське, бо підпорядковується загальнолюдським законам мислення, користується загальнолюдськими мислительними формами, має в своїй основі загальнолюдський принцип народження думки-порівняння».

Пришли мені Богданову монографію, як буде можливість...

Напиши мені, хоч дещо про Валентина. А як Олена зі Славком? (*Монографія Ярослава Мацелюха «Проблеми генетичної трансформації»*; Валентин Мороз, Олена Антонів, В'ячеслав Чорновіл. — Ред.)

Володимир, 15–16 грудня, 1969 р.

...Написала Ти, що 30 листопада переписеш мені Уйтмена чи Драча і я жду з дня на день, хоч би повинен знати давно, що значить обіцянки моєї Олі. А я забуваю. Забуваю про все, коли тримаю в руках Твого листа... І навіть переживаю за Тебе, коли

Тобі не пишеться. Що ж Ти, бідолахо, скажеш на виправдання? Бо втретє причини може й не бути. В листопаді виручив Тебе ремонт, Ти його за вуха притягнула, а що в грудні? Смішно мені, бо згадався анекдот: ось слухай (*Закреслено анекдот*).

Отже, що буде завтра? Досі нема від Тебе телеграми, і я не знаю, чи отримала Ти мого листа. Мабуть, ні. Писав я листа Тобі, Мирославі, Татові і Мамі та Микольцеві! Не знаю, чи повторювати тепер, чи ждати, може, ще отримаєш.

Чи слідкувала Ти в листопаді-грудні за дискусією в російській «Літературці» про сім'ю? Там знову появилось кілька цікавих статей. Дуже жаль, що не можу Тобі подати назв, бо хлопці порвали мені ті вирізки. Словом, проглянь за половину листопада по 10 грудня і знайдеш. Є там багато такого, що може привернути Твою увагу. Бачу, теж думаєш про те, коли спостерігаєш за іншими. Я приходжу до висновку, що не може так залишатися, як було колись, але треба щось залишати з того, що було колись. Бо чоловік у сім'ї мусить таки бути чоловік, а дружина — дружиною. І добре Ти пишеш, що Тобі не подобається, як мужчина миє посуд, бо є в хаті інша робота, яку може він робити, і то робота його профілю. Десь ту межу треба зберегти. Бо без тієї межі все летить шкереберть. І ще треба менше ділити клопоти. Більше самопожертви і менше розрахунку та підрахунку, хто скільки зробив чи випроменив тепла. Словом, все це чиста теорія, бо практика — то мистецтво, а не наука. Знати, як зробити сім'ю (не шкрябає Тебе це слово?), ще не значить — її зробити, бо для того треба мати відповідний талант...

А Ти пишеш II сигнальна система! Завжди усміхаюся, коли в інтимні міркування Ти вводиш науковий термін і він там звучить таким дисонансом, як гудок пожежного авто у вишуканому оркестрі. Тепер отримую Твої листи через 5 — 7 днів. Останній від 27 листопада прийшов 2 грудня. Але таке маю враження, що він неповний, бо не було в нього традиційного прощання. І хоч я знаю Твою розсіяність, то все-таки не допускаю, що Ти могла посіяти призначений мені прощальний поцілунок. Був він на одній картці. Але я повертаюся до попереднього листа...

...Писав про всі ці справи, тому що хотів з'ясувати причину Твого мовчання, таку різку та ще протягом такого довгого періоду. В чому справа? — питав себе. Де шукати пояснень? Нічого не буває без причин. Які вони?

І добре, що Ти так все це сприйняла, що Ти в мене така чудова. Бо серед того приземленого світу непостійності — це чи не найблагородніша чеснота. І ще була одна причина, яка штовхнула мене це написати. Але хіба колись скажу Тобі на вухо.

А чому Ти нічого не написала мені про Олену /Антонів/ і Славка /Чорновола/? Я отримав від неї телеграму з Мостиськ. Чому вона там?..

Не повторюю запитань, поставлених у попередньому листі. Може, отримаєш? Про мале Олененя теж. Як воно у балетній студії? Як з ним справляєшся? Знаєш, про що я подумав? Про її взаємини з нами. Жаль, що мені раніше не прийшла ця думка. Я вважаю, що було б набагато краще, якби вона кликала нас на «Ви»! То не просто формальність. Я б хотів, щоб її взаємини розвивалися саме в руслі на «Ви», в чому було б трохи патріархальності, того глибокого, побожного, коли хочеш пошанівку. І збереження старої нашої традиції, яку почали занехаювати ще в польські часи. В колективі є звертання на «Ти», але так це «Ти» передається через третю особу однини — «хай тато зробить те-то». У північних сусідів «Ти» без всякої третьої особи, приправлене матом, виражає певний рівень ставлення до батьків, а також характер моралі і культури. У нас споконвіку було «Ви», лише в останнє п'ятдесятиліття під впливом поляків почало заводитись «Ти». Я зараз чую, що мені якось ніяково говорити татові і мамі «Ти». І я переходжу на звертання через третю особу. А ця форма третьої особи однини якось ніби «офіціалізує» розмову. Принаймні так мені здається. Може то наслідок роздумів над психологією етнічних груп. Бо до того часу, здається було все нормально. І знову згадується психологічний анекдот. У діда велика пишна борода. Ніколи він не відчував якоїсь незручності, аж поки не відбулася розмова з внучкою.

— Дідусю, а коли ти спиш, то кладеш бороду на ковдру чи під ковдру?

— Не знаю, внучко, не знаю. — Але задумався. А справді, як він кладе бороду? Почав пробувати. Кладе під ковдру — заважає, на ковдру — заважає. І як не клав — завжди не так. З того часу дідусь втратив спокій. Мабуть, так і я.

...Ти турбуєшся про моє здоров'я, а мені це приємно... Але не дуже турбуйся. До зими я підготувався: маю нові черевики. Все про це писав, але листа Ви не отримали, виміняли мені за

старі діряві чоботи. Тому чобіт мені не треба. В онучках не ходжу, бо маю шкарпетки, онучки нашив на коліна, на свої нирки пошив теплий пояс з миток — шик! У бушлаті перешив гудзика під пахву — ніякий мороз не страшний. А як добре спати у теплих панчохах, а яка добра ковдра виходить з російської «Літературки», коли її зшити до купи всі 16 сторінок. Поживеш отак кілька років — і якось знаходиш можливість, щоб вижити навіть тут. Є такі тут джигуни, як ось Зенко, який на пів пенсії живе і ходить гоґоґом. Щоправда, пришкварив я йому гудзика, аж на рукав, щоб бушлат щільно обляґав.

Читаємо в пресі про нову хвилю грипи і думаєм про вас. Бережіться! Я ще грипою не хворів. Може і не буду. Хотів би до побачення не захворіти, бо зараз я поправився нівроку. Зачинаю мову про ремонт хати...

Отримав я на Михайла телеграму від Осадчих, Олени, листівку від Галі, з Інти. Дякуй і вітай їх з Новим роком.

Вітай Данила, Мирославу, Любу, Романа, Миколу та інших. Дивився на знімку Дмитра в «Літературці», як блудний син, поза театральна, а сонети такі погані.

Вітай Іванів при нагоді та й Надю. *(Михайло та Оксана Осадчі, Олена Антонів, Галина Гасюк, Данило Шумук, Мирослава Зваричевська, Люба Максимів, Роман Іваничук, Микола Петренко, Дмитро Павличко, Іван Світличний та Іван Дзюба, Надія Світлична. — Ред.).*

1970 рік | Володимир, 16 лютого, 1970 року

Не знаю, чи отримала Ти мого січневого листа, чи десь застряв він у снігових заметах, але що зробиш. Три роки веду листування і три роки так, ніби ці листи возять до Тебе на собаках. Недавно в рос. «Літературці» ціла сторінка була присвячена роботі пошти і швидкості доставки листів. Виявилось, що в 1867 році Толстой отримував з Петербургу листи скоріше, ніж зараз. Думаю, що листи Грабовського з Тобольська доходили до Львова скоріше, ніж зараз мої. Але що зробиш. Коли тут мати права — значить не мати. І десятки проміжних станів, коли дуже важко визначити, є вони чи ні. Не хочу дратуватися на

дрібниці, але не є це вже такі дрібниці, коли, по-суті, єдиний засіб зв'язку, зведений кимось нанівець. Чи то не злочин? Можна б про це писати безліч. А хочу про побачення.

...Бракувало мені Оксанки, але тепер маю фотографії. Дивлюся і не надивлюся. Гарно ви всі виглядаєте, а Оксанка найкраще. Така граціозна у неї поза, одухотворене обличчя. Дивлюся і думаю, що це за дитина? Адже залишив я маленького колобка. Гарніша Оксана з кожним роком. Маю таке враження, що цей балет окріплює її фізично. Ніби тіло все стало тугіше, хоч назагал марненька. Богдан розтовстів, такий спокійно-елегантний вираз обличчя, а Мама і Тато — без змін.

...Оксанина новорічна корона і суконка сніжинки дуже гарна. Як випещене оленятко. Справді пестиш Ти її. Не роби з неї таку вже розмальовану ляльку.

То сімейні дрібниці. Але чому Ти не пишеш про такі «віхи» у своєму житті як покупка пальта?

...Про Оксанку теж завжди пиши, які суконки їй останнім часом пошила. Чи вже з Тебе така швачка, що не псує матеріал, і все в Тебе виходить? І яка пошита останнім часом суконка користується Оксанчиною симпатією? *[Тут йдеться про певну домовленість і переносне значення.]* Хочу знати її смаки. Словом, все це прошу писати мені, щоб я міг жити домашнім життям повністю. І ще напиши мені про цю автомобільну катастрофу. Чи лежала Оксанка в лікарні? Як так сталося, що їй менше дісталося? Це не для цікавості. То щось інше, мені потрібно все це пережити і якомога повніше. Вся серйозність можливої трагедії приходить до мене лише тепер.

Зовсім правильно Ти зауважила, що в мене були почервоніли очі, бо я прямо з лазні, ще весь паруючий — на побачення. А в мене після лазні завжди червоні. Не дали мені навіть занести в камеру своє шмаття та взяти чистого носовичка.

Про серце я Тобі писав, бо таки вважаю, що це треба робити. Ні я, ні Ти не є ми вже такі «сердобольні», щоб скривати перед собою власні клопоти. Всі оті симптоми стенокардії, як Ти писала, в мене є, щоправда страху вмерти ще не переживав. А вмошуюсь у ліжку дуже довго: підкладаю під бік всякі книги. Хлопці жартують і я з ними. Каже Зенко *[Красівський]*: «Напишіть, пане Михайле, дружині, що дуже добре на серце помагає зелений російсько-український словник під боком».

Але зараз, на новому місці, мені трохи краще. Було непереливки. Я теж думаю, що потрохи треба рухатися, але я зараз у такому стані, як Оксанка. Температура 37,5 — 37,1°. Вночі потію, коли хлопці накриті бушлатами, я сплю під одним коцом. Каже лікар, що це така форма грипи. А я нічого не чую, крім якоїсь глибинної кволості.

Трохи змінився я, Почав вірити в сни. 6 січня приснилася Ти мені, що спішиш до мене по воді, бризки падають на голову. А з другого боку ще там хтось. І я зробив висновок, що Ти вже в дорозі. З 6.1. я щодня ждав Тебе аж до 20 січня. Тоді Ти часто мені снилася. А перед самим побаченням нам з самого вечора не дав спати один буян і тому всі ми вранці були як зварені. А після побачення чи не тричі розпитували мене хлопці про всякі дрібниці, а вночі я ще сам передумав те, що почув, і те, чого не встиг запитати. Щось Ти хотіла передати мені від Валентина /Мороза/, але я Тебе перебив.

І тієї ж ночі написав Оксанці 3 загадки, а вранці 4. От і вір чоловікові, коли він каже, що не може! Скомпонував їй листівку, як отримаєш, то напиши, чи сподобалося все це Оксанці. Як вона сприйняла загадки. Бо видалися вони мені трохи заважкі, може, засерйозні для такого віку. Я не писав більше, бо не було соціального замовлення, як сказали б сучасні критики. Словом, Оксанине слово тут дуже важило, а Ти скупилася на нього, ніби купувала його на базарі втридорога. Зараз я започаткував цілу поему «Пригоди Мурлики-риболова». Вже написав щось з 10 строф (лише згодом побачив, що це під «Лиса Микиту» Франкового). Ось як він зарисовується, той Мурлика.

Пригоди Мурлики-рибалки

Так Мурлика й жив би тихо
І не знав би горя й лиха.
Та сьогодні пан Петро
Наловив лінів відро.
Як жона його Тетяна
Смажила їх у сметані,
То Мурлика не втерпів
І лина одного з'їв.
Обійшлося без ременя,
Бо ленок, то не печення.

Та Мурлика не любив,
Як газда його сварив.
Мав він вдачу гонористу,
Ще й до того не без хисту,
Й так до себе він сказав:
«Щоб лина я не впіймав?
Та в вужівку я скручуся,
А линів ловить навчуся,
Для сварливого Петра
Принесу їх з піввідра.»
Легко щось постановити,
Але як його здійснити,
Коли крапелька тих знань
І нічого, крім бажань.

Не знаю, чи вийде так невимушено і з широкого рукава, але хотів би протарабанити в такому дусі повчальний сюжетик, на який мене наштотувало кілька малюнків у «Советському Союзі». Зроблю її таку ілюстровану книжечку і, може, до її дня народження закінчу. Добре було б.

З останнього листа бачу, що знову виникає безліч проблем виховання. Дуже радію з того, що вона так успішно поборолала страх. А як наслідки аварії? Не боїться їздити в автобусі і автомашинах? Здивувала Ти мене своїм сюсюканням. Гей, вчителю? І то в педагогічній сім'ї виховується таким манером дитина! Віднесися до того серйозно. Зверни увагу на оту настроєвість і привчай її сидіти перед завданням, придумай методику виховання впертості в праці. Адже підходить школа. Без оцієї цілеспрямованості нічого думати про успішне навчання. Щоправда, я ще надіюся, що вона має досить самолюбства, аби не ходити у хвості. Проявляється це в неї? Напиши мені.

Важко тобі педантично, скрупульозно виконати моє прохання? А потім: «Якби я знала?! Та хіба я знала!» Та ясно, що мені приємніше було Вам робити саморобні листівки. Але не завжди є з чого і не завжди Ти можеш передбачити, для чого я прошу. Тому ще раз прошу Тебе (ті «прошу» дома перетворюються в більше вагомі і реальні навіювання!) Не міняй ні тієї «титли», ні «коми», гаразд? Отже, висилай мені щомісяця 1–2 конверти. Не більше і не менше. Постарайся відповісти на питання, які написав я тобі в січні. Адже питання пишуться для того, щоб

на них відповідати. Чи не так? Я так вільно пишу Тобі літанію, бо надіюся, що до того часу Ти виздоровієш і матимеш силу все це перетравити? Виздоровлюй на здоров'ячко, а тепер послухай заперечень щодо «викання».

Як звичайно, заперечуєш мені у досить таки поблажливому тоні, але ж чому? Та ясно, що саме звертання не забезпечує рівня взаємин. Я Тата і Маму кличу на «Ти», але обох дуже люблю і поважаю. Але знаєш мою думку постулат: ніщо не проходить даром. Відносини з різними людьми мають різні люди, а почуття, викликані ними, — різні відтінки. Коли з товаришами переходимо на «Ти», то це означає, що ламається ще один бар'єр відчуження. Але почуття до батьків мають зовсім іншу природу. І взаємини між батьками і дітьми можуть не відчувувати, а вносити той елемент патріархальності, який, на мою, думку зараз не завадить. Що ж до Митрофанушки, то він плід штучного іноземного виховання, далекого від народу. Адже писав Фонвізін комедію в той час, коли дворянська верхівка щойно формувалася з Фонвізіних, Лермонтів, Дундукових, Давлеткозіних, Ломикосів і т. д. Ключевський у своєму «Курсе русской истории» пише, що в час правління Софії основний корпус царської адміністрації складався з 930 прізвищ (як записано у «Бархатній книзі») з таким національним складом. Цитую: «По такому расчету фамилий русских, т. е. великорусских оказывается 33%, происхождение польско-литовского, т. е. в значительной степени западно-русского — 24%, происхождения немецкого — 25%, происхождения татарского — 17% и 1% остается неопределенным.» Фонвізін створив Митрофана на свій кшталт, ставив йому свої очі і свою манеру мислити. Тому дитя Митрофанушка так дивно чисто по-німецьки сприймає граматичні терміни, дивується так, як би дивувався іноземець, який ще не зрісся з місцевою манерою мислити і способом творення питань... Чому двері не «прилагательні», коли вони прилягають до одвірка. До речі, тут підмічена дуже цікава особистість у конструванні народом ідеальної картини світу. Отже, питання Митрофанушки — то чисто німецьке питання.

А коли я писав про традиції, то мав на увазі якраз простонароддя, про яке начитався багато та й наслухався вже тут, що час не зігер майже нічого. Уяви собі таку картину: тато з 15-річним сином п'ють горілку і матюкають жінку. А чого варте листування сина з мамою!

Щодо звертання до батьків через 3 особу, то мені це теж до вподоби, тільки для чого ходити на позички за сіллю, коли маємо свою?

З одним я тільки згідний, що всі ці теоретизування можуть відпасти, коли людину заколише побутовий і всякий інший клопіт. Бо тут на теорії дуже легко. Про кожну найдрібнішу річ у кожного свою теорія. Вмиватися з милом чи без мила? — 2 теорії. Як з'їсти порцію цукру — за один раз, розділити надвое по 7,5 грам, чи складати тиждень, щоб один день пити солодкий чай — 3 теорії. Є навіть такі майстри, які доказують, що тютюновий дим сушить мокрі стіни.

Зеньо [*Красівський*] каже, що від духоти ще ніхто не помер, я: «свіже повітря є свіже повітря». І т. д. Щоправда до 29 січня Зенко спав під вікном і тому наше захоплення свіжим повітрям давалися взнаки йому найбільше. Бачачи це, я подарував йому пояс, шириною 25-30 см, старі шкарпетки на додачу, з яких він пошив собі нічну шапочку, бо у вушанці незручно. Щоправда, моя шапочка, здається, краща. Отака справа з теоріями. У нас вони не догматичні, при схрещуванні не крешуться, що тут вельми рідке явище. Недавно у «Новим мире» Лев Гінзбург друкував великий нарис «Потусторонние встречи» — про свої розмови з нацистами гітлеровської породи (є ще і інші) — сестрою Єви Браун, Шірахом, керівником молоді, Шпеєром — військовим міністром; Шірах признався йому, що за 20 років тюрми не міг зійтися з Шпейєром. А я собі думаю, що той старий в'язень випустив з уваги одну чисто психологічну деталь: та саме тому їм важко було зійтися, що довго були разом. Перебороти бар'єр довготривалості перебування разом удається дуже рідко. Я мав можливість провести десятки спостережень за 3 роки. Треба проявити максимум терпеливості до чужих слабостей, екстравагантції, звичок, і то тоді, коли хочеш повернутися на 180°. Чи не це стає головним тюремним бичем? Це ціла теоретична цікава проблема, щоправда, практична не зовсім. І зрозуміти її може лише той, хто жив у таких «ванкирях» та бачив зриви архиспокійних людей, чесних і благородних. Ми зуміли побороти цей бар'єр. Але часто думаємо, коли наступить цикл, якого ми не зможемо побороти. І дуже хочемо розійтися без крупного зриву.

Щось я поринув у всякі там спекуляції, а про себе — нічого.

По суті, зараз нічого не роблю. Добиваю Соловйова, читаю німецькі газети «Нойейє цайт» — орган християнсько-демокра-

тичної партії, бо, як видно з матеріалів, то вона і не християнська, і зовсім не демократична. Отак собі склепана на зразок потьомкінських сіл, за принципом вивіска одна, а сутність — інша.

Слухаю концерти Ойстраха, Ріхтера, Долуханової. А недавно передавали концерт Петрусенко (до 70-річчя) — такий в неї нижній голосок, що просто чудо. Починаю відчувати смак у серйозній музиці. То як, відвідуватимеш філармонію? Тільки як з квитками, коли я навряд чи спроможуся швидко заробити на квитки? ...Обов'язково прочитай статтю в «Литературной газете» — другий чи третій номер, «Осторожно, дети». Там йдеться про божевільне експериментування на власних дітях. Вона дасть Тобі дещо до роздумів. А мені дуже сподобалося Твоє оперативне мислення у розмовах з Оксанкою. Завжди вмієш знайти таку поетичну відповідь. Думаю, що мусить у її голові залишитися отой злегка неземний погляд на світ. Може і не легко їй буде, та зате не сіро. А я хотів написати їй листа і побоявся, що зовсім не вмію з дітьми говорити, не знаю, про що можна з ними говорити. Тому вийшов у мене такий пишний лист до Оксанки.

Багато ми дискутували про Оксаніні політичні симпатії (нові). Я думаю, що це в неї прохідне. Та і там є кому допомогти їй розібратися у цій житейській казуїстиці. Боне варто відкладати з'ясування світоглядних питань на завтра, коли питання виникають сьогодні.

Тепер кілька слів про книги. Я не думав про це писати, бо надіявся дещо передплатити тут, але з передплатою ще складніша справа, ніж з листуванням по такому ж споконвічному принципу: маєш право — не маєш права.

Тому постарайся купити мені такі книги, що вже вийшли чи мають вийти протягом року:

1. З циклу «Джерела з історії України» — «Літопис Самовидця»;
2. Мишко Д. М. «Утворення української народності»;
3. Леви В. «Я и ми», з історії фізіоломіки;
4. «Думи» за впорядкування Нудьги;
5. Гейто. «Молекулярная психобиология»;
6. Український історико-географічний збірник. Вип. 1. (Формування національних територій);
7. Роговин М. «Введение в психологию»;
8. Рогинський Я. «Проблема антропогенеза»;
9. «Українці»;
10. Виготский. «Психология творчества»;

11. Сवादост З. «Как возникает всеобщий язык»;

12. Верещагин М. «Психологическая и методологическая характеристика билингвизма»;

13. Щепанский М. «Элементарные понятия социологии».

... Піди до книгарні, дізнайся, коли вони надійдуть, а потім час від часу навідуйся. Може, щось купиш. Я ж не допускаю такої грішної думки, що все купиш. Ні? Ось і підходить кінець. Але хочу закінчити дискусію з Богданом. Жаль, якщо пропаде січневий лист, але зараз лише продовжу попереднього листа.

Бандероль ще не прийшла. [Було повернуто через вагу.] Дивно. Але тепер вже не має значення, коли вона прийде. Все одно липнева пропала. Я хотів лишити її Зенкові /Красівському/. Але ж не вийшло. Ти завжди віриш у позациркулярну доброту, а за таку віру треба платити.

Володимир, 18.III.1970 р.

Я вже сам немало переживав, коли дізнався, що Ти так довго не отримувала моїх листів. Переживав за Тебе, що сумно Тобі буде, що хвилюватимешся, хоч десь там у глибині душі знав, що Ти ніколи не допустиш того стану, щоб геть опустити носа. Так воно і було. Лист січневий пропав, канув у брудну північну Лету. Не жаль мені нічого, тільки моїх новорічних міркувань, присвячених Тобі, та й першого в житті віршика, що все-таки написаний, але дорогий мені тим, що писаний для Тебе...

Слідкую за погодою у Львові, у вас тепло. А тут ще ні. Але вже тиждень, як ми бачимо сонячне проміння і можемо гріти на них свої бліді обличчя. Справді зима цього року нам не надокучила, але я своє відхворів, щоправда, не дуже, температура була, як у Оксанки, 37,2. Ходив на рентген, бо щось поболювали мене груди, серце, але все в порядку. Серце потрохи входить в норму. Може, то справді на нервовому ґрунті. Але Ти гарно розпитай у Богдана, як самому найкраще лікуватися. І напиши мені рецепт поведінки. В мене таке враження, що ця періодичність приступів має штучний характер. Але то дрібниці. Не може якась там хвороба серця зупинити нормальний хід життя. Раз не хочуть сідати до тюрми зі здоровим серцем, то й не буде вона пустувати тільки тому, що когось там поболіє серце. «Свято место пусто не бывает», — кажуть росіяни, а вони добре знають, яке в них це місце і чому не може пустувати.

Недавно приїжджали до нас львівські «гості», але я не мав можливості їх «ліцезріти». (*Зазвичай кагебісти приїздили з «представниками громадськості», щоб «перевиховувати» політв'язнів. — Ред.*). Та не про те я хотів. А про сни.

Колись Ти питала, як я ставлюся до реалізму. Я, здається, дещо Тобі написав. А ось нові факти. 12 березня поїхав до табору Іван. [*Кандиба.*] За тиждень до виїзду йому приснилося, що закупку в крамниці продуктів йому видадуть уже на прохідній. Ми підраховали — не виходить ніяк. Базарний день у нас 10 числа, Іван мав їхати 14. А то базар перенесли. Івана забрали раніше. Вийшло точно так, що він отримав усе таки на прохідній. То не чудо? Де ж та свобода волі особистості, коли не тільки головні напрямки, але навіть такі дрібниці, як видача продуктів у крамниці, десь кимось там заздалегідь програмується. [*Очевидно, щоб не мав можливості залишити ті закупки.*] То було в нас об'єктом кількогадинних філософських дебатів. Я, як звичайно, зайняв позицію повного визнання такого факту, але став на богоборську сторону: знаю, що так є. Але не можу цього прийняти, тому бунтую.

...Водили мене на склад. Я відібрав 25 книг і хочу вислати їх додому, бо ніяк не дотягну тягару на собі в табір. Цих книг тут ніхто не давав читати, так вони й пролежали 3 роки на складі. А кидати їх жаль. Може, колись пригодяться.

Стоїть біля мене Зенко і просить скласти Тобі велику подяку за Сизифову працю при переписуванні Драчевих віршів. Він хотів би, щоб його подяка зайняла цілу сторінку, але я не можу собі дозволити на таку розкіш і тому трохи її скорочую. Приємно йому було почути добре слово про свою дружину. А кому неприємно? Тим більше, коли про це говорять сторонні люди. Бо тут дехто хотів би, щоб було навпаки. І часто своїми чобітьми любить лізти у найінтимніші людські взаємини.

Коли вже зайшло про поезію, то колись вишли ще Драчеву «Бандуру». Добре? І більше нічого. Тільки не тягни так безбожно. Пишеш, що Драчеві балади Тобі сподобалися. А я бачу, як він страшно змалів, змізернів у проблематиці, скільки у нього штукарства і десятирядних проблем. Зовсім не сучасний поет. Бо бути сучасним, то значить нащупати ту основну артерію, яка живить серця нації, і її пульс підвести до рівня поезії. Пригадаєш Франка: «Супокой святее діло в супокійнії часи. Та если у хвилини бою ти зовеш до супокою — зрадник або трус еси».

Великий поет мусить тримати руку на тому пульсі і відчувати краще за інших, що всім іншим потрібно. І ще мати мужність про це сказати. Драч випустив той пульс з рук, втратив мужність сказати людям давно очікувану правду. Йому тому вибув з лави великих поетів. В переважній більшості з написаного Тобою — досить миле, приємне на звучання. Але ж бо загадочка є загадочка. А балада про дядька Ригора нічим мене не дивує, ані захоплює, ні хвилює. Можна написати таких балад тисячу. І що з того? То не пророчче слово. Який він мілкий і тому мізерний, той Драч, порівняно з Драчем Х етюда, «Боривітра» і «Бандури». Можна сказати: «Не в той ти семафор пійшов, сину!»

Добра річ про Феню Бриж. І вже зовсім банально звучить кінцівка «Балада про рід». Той кобилячий оптимізм про незнищенність роду, коли на очах бачимо щось зовсім протилежне, пахне мені версткою передовиці. Я думаю, що Драч — поет драматичного звучання. Йому потрібні гострі громадські конфлікти, в які він занурився б з головою, і тоді на своєму місці звучала б алітерація «Гряде гроза». А то драматизує зовсім не драматичні і вельми банальні речі. Словом, дуже милий дрібний Драч, що по саму шию занурився в Уйтмена. І при тому всьому це все-таки Драч. Чується, як йому тісно в тій формі, що сам на себе склепав. Чогось шукає, чуєш, як нутрує в нього вулканічна енергія, а на поверхню тільки чорна пінка. Покійний Малишко з його «Кривоносом», з його «Коксагизними пасочками» стояв ближче до справжньої поезії.

Я вже писав Тобі, що бандероль нарешті отримав 3 березня. Ні, я зовсім не сердився на Тебе. Мені було Тебе жаль, що десь там покутуєш свою вину за свій впертий характер. Адже сказав я Тобі і наглядач, що бандероль кілограмова. Санта сімпліцітас! [*Свята наївність (лат.). Через брак латинського шрифту вживається слов'янська азбука.*] Але ж марна справа нас переучувати. Може, то і добре, що так є, що ми такі, які ми є. Ще треба навчитися сприймати нас такими.

Щодо підписки, то постарайся якось скласти список того, що мені передплачено. З польського отримую «Жице літерацьке». З наших: «Літературна Україна», «Литературная газета», «Книжное обозрение», «Друг читача», «Вітчизна», «Дніпро», «Всесвіт», «Філософська думка», «Вопросы философии», «Философские науки», «Советская этнография», «Українська мова і література у школі»; німецьку газету.

Левко [Лук'яненко] має: «Мовознавство», «Філософские науки», «Советское государство и право», «Літературну Україну», «Книжное обозрение», «Друг читача».

Зенко [Красівський]: «Вітчизну», «Дніпро», «Донбас».

Мені повернуто гроші за «Вісті з України»; додаток на журнал якийсь польський. Щоправда, я просив «Політику», але Ви, мабуть, всегеть переплутали. Принагоді щиро дякую друзям за піклування. Вітай Надійку /Світличну/ з сином. Може, виросте з нього козак...

Багато передумав я над Оксаниними міркуваннями про двох чоловіків. Це для мене не нове, бо не раз писав Тобі про відчуження, але все-таки мене кольнуло. Процес завершився. Для Оксанки існує нині мама, а тато — щось таке абстрактне, про що говорять, згадують, але то і все. А якщо він не повернеться, то варто б мати другого. Словом, якщо колись прийдеться, то треба буде починати з самого початку. І нелегко. Психологія таки не збрехала — п'ятирічний термін не виявився фатальним. Цікаво, як то ми колись з нею починатимем. Проклятий режим свідомо розвалює сім'ї і ніхто того злочину не підносить до рівня найбільших злочинів. А треба!

А це ми втрьох ходили на прогулянку. Надворі тепло, падає лапатий, мокрий сніг. Гарно! Пройшло мені оте зденервування і згадалося цікава стаття у «Літературной газете»: «Десять заповідей дружині». Читали ми її вголос і сміялися. Зенко вислав за мою рекомендацією дружині, а за своєю — вишлю сьогодні своїй... Хай собі прочитає, якою повинна бути жона. І ясно, що не сварлива, лайлива, а тому своїй забороняю лаятись, хмуритись і т. д. Щоправда, це зовсім не заперечує виховання ненависті до всякого непотребу.

Писала Ти мені про того «льотчика», але я зовсім не знаю, хто це, забув. [Йшлося про особу, яку не хотіла називати в листі: працівник КДБ, слідчий Батюк] Хто це? Але видно, Тебе вразило, коли так багато написала.

Я не зовсім поділяю Твою думку про єзуїтську облесливість і не думаю, що свою антипатію треба виявляти нахмуреним чолом. Можна це зробити і ввічливо, що буде не менш принциповим. Ти надто переоцінюєш чесноти чисто пролетарських звичок безпардонності, а чи це добре? Згадай свого бога Кіплінга. А коли Тобі дуже хочеться мати пояснення двоїстості природи людської душі, то прочитай у № 2 журналу «Знання та пра-

ця» цікаву нову статтю на цю тему. Автор притримується думки, що наші пра-пра-предки неандертальці дійшли у своєму розвитку апогею. Дальший розвиток був немислимий. Був він фізично сильний з яскраво вираженим звірячим інстинктами. Але ось прийшли гості з інших планет, високорозвинуті люди, побачили низькоякісну людську породу і серед неї одиниці сапієнс.[*Через брак латинського шрифту вживається слов'янська азбука.*] Вони здійснили добір і витіснили неандертальця. Так появилoся двоїсте начало в людині: те, що прагне стати рачки і готове перегризти подібному собі горло, і те друге, що весь час стримує першого. Словом, я тільки так фрагментарно. А Ти, коли хочеш, прочитай ґрунтовніше.

Ми тепер взяли собі це на озброєння та й називаємо певну категорію неандертальцями.

Словом, вироби собі погляд на неандертальців, а гарних людей завжди вітай. Ілька теж. І Данила /Шумука/. Не раз мені приходиться захищати його ім'я від всяких не зовсім чистих нападок «добрих людей». Збираюся йому написати кілька слів. Думаю, що вже якось знайду місце.

Цього місяця дві несподіванки. Це звістка про те, що то Галини з Інти вірші в «Нашому слові». А Славко [*Гасюк Ярослав (поет). Його поезії дружина під своїм іменем друкувала в «Нашому слові»*] мені про це ніколи не говорив. Ще раз глянув — гарні віршики. Без претензій, щиро і тепло. Вітай її завжди, коли нагода.

І друга несподіванка — Оксанині малюнки, її чудовий «Зайчик» з тим підписом-загадкою [*Одна з присланих Оксані поміщена в «Нашому слові»*]. Де ви її викопали? Я вже питав про це, та не маю ще на це відповіді. Який журнал чи газета друкує такі невибагливі, штурбацькі писання? Я не думаю, що такі загадки міг писати серйозний чоловік. Для домашнього вжитку — ще можна, але для преси — спаси Господи! Але, очевидно, і таку продукцію хтось друкує. Словом, вчи Оксанку малювати. Як каже наш художник-академік? (*Ярослав Мацелюх. — Ред.*) Має вона Божу іскру, бо я такої думки, що так. Твої ж розповіді показують, що її більше тягне синкретичне мистецтво — танцювати, співати і творити пісні — все в один час і все разом. Чим не синкретизм?

Отримує вже Zenko /Красівський/ листи від сина. То я його наштовхнув на цю блаженну думку, щоб син писав. А тепер ми

всі читаємо ці листи як справжні художні відкриття. Так при моїй допомозі придбала Оксана собі в камері конкурента. Спочатку тільки її мистецтво всіх дивувало, а тепер листи Мирося конкурують. А я вже думав, коли Оксанка писатиме мені такі непідборно щирі послання. Може, ще колись і писатиме. Чого то з людьми не буває.

Ага! Ти ніколи не писала мені, що вона відповідає дітям, де її тато, чому він у в'язниці. І як до цього ставляться її колеги. Мені то pomoже з'ясувати її настрої. Бачу, тої амбіції має досить. І дуже гарно Ти робиш, що сама так вирішуєш оці її клопоти маленькі-великі.

Каже один, здається, французький психолог, що шестирічна дошкільниця вже вміє все те, що вміє доросла людина. І тому шестирічний вік вважали періодом остаточного оформлення особистості. Коли слідкую за тим, як міркує Оксана — то згоджуюсь з ним. Але той модерний сучасний погляд на сім'ю переінакшуй вже сьогодні. І отакі її запитання можуть бути причиною до серйозної розмови про питання подружньої моралі. Не швидко. Як пам'ятаю себе, то в такому віці я вже над усім цим думав і коли хтось там дозволяв собі фліртувати до Мами, то я на нього дивився чортом. Пригадую одну дуже цікаву ситуацію. Колись розповім.

А щодо мене, то старайся весь час тримати її в колі роздумів про тата. Я ж постараюся завжди їй щось таке прислати, щоб вона мала чим тішитися.

Вже продовжую поему-опус «Пригоди Мурлики-Рибалки». Сьогодні дам їй новий кусок, а вже до дня її народження, то може вийде все. Ось тільки трохи оброблюся, то засяду за Оксанчин архитвір. А як вам початок? Здається читається досить легко. Фабулу маю всю вже в голові, і досить цікаву, зі всякими моралізаціями. Отже, продовження.

Та хіба він шитий з лика?
Розумаха наш, Мурлика?
То ж у паніку не впав,
Сів і все обміркував.
«Риби не ловив я зроду,
Навіть не ступав у воду,
Але маю я терпець,
Як справжнісінький ловець.

Пильності не позичати,
Бо як йду вночі на чати,
То до ранку хоч не сплю,
А таки щось ізловлю.
Гей до праці, мій Мурличе, —
Сам собі під ніс мурличе.
Бо коли хто віша ніс,
Його діло вхопить біс»
І почав він міркувати,
Що на рибу треба взяти,
Щоб нове це ремесло
До ладу йому пішло.

А тепер хочу Оксаниній мамусі виписати її новорічну по-
свяду. Знаєш, роблю це з невеличким побоюванням. Чи зрозу-
мієш, чи сприймеш, чи відчуєш те, що я туди хотів вкласти?
Тобі ж мінор не властивий. Але як Бог дасть.

Під Новий рік.

Вже сім років сплило, а нажали ми щастя півжмені,
Та зате об стерню покололи серця аж до ран.
Новий рік. Що приніс він Тобі у дірявій кишені?
Жмут надій і розлуки гіркої вина повний збан.
Самотина, журба та проведені в роздумах ночі
І ніде відпочити знесиленій болем душі.
Щоб із горя і дум не кривавились втомлені очі
Ти поранене серце до болю стискаєш в руці.
Припорошує час раннім інеєм втомлені скроні.
І безжальний різець візерунки кладе на чолі.
Затремтіла рука із обламком люстерка в долоні,
І застиг тихий сум на життєвім безрадіснім тлі.
Я підношу до вуст повну чашу Твого сумування.
Гей, нап'юся журби, щоб ні тюрем, ні ґратів, ні мук.
Чуєш, мила моя? Я хмелю від Твого страждання
Б'ється в ґрати мої зголоднілий до відчаю крук.

Ну як?.. В січні він видався мені навіть гарним, не дивля-
чись на довгий гексаметричний рядок. Тепер бачу кілька сві-
жих образів, інше все невправне, але від того він мені не менш
дорогий, бо він Тобі!

При нагоді вітай нашу куму, передавай вітання їй від Зе-
ника. Він дуже радий, що вона знає Стефу. Напиши, де вона

живе, де працює її чоловік, чому вони переїхали.... (Від Красівського — кумі Ользі Мороз-Турик у Моршин. Її чоловік Василь Турик, художник, політв'язень з Інти. Стефа — дружина Красівського. — Ред.)

Всі 6 листів лютневих я отримав. А останні 2, то через 3 дні — 3.III. Але ось тільки що прийшли 3 листи від тата, Славка, Богдана.

Дорогий брате Богдане! Я отримав Твого другого листа. Але вже відповісти не встиг. Ти втягуєш мене у дискусію, яку я не можу вести, тому що маю лише одного листа на місяць. Давай кинемо схоластику. Яке значення має, хто що розуміє під цим поняттям? Хай би тільки дії були людськими. Бо говориш про миття підлоги, а думаєш про потребу чистоти. Потреба мити підлогу і потреба жити в чистоті не одне і те ж. Так же? Чи не підміна понять у дискусії? Напиши краще мені про мистецьке життя, про Славкові роботи...

...Олюсю моя чудова!

Зараз сьома година. Тільки що отримав Твого квітневого листа. А сьогодні тільки сьоме. Такий він гарний, радісний, багатoinформативний... Вже давно не мав такого сонячного листа.

Молодець Сахаров. Щоправда, мету поставив собі невдячну. А Ти! О, санкта сімпліцітас! [*Через брак латинського шрифту вживається слов'янська азбука*] Та вона пройде під гаслом посилення боротьби проти ворожих державній ідеології думок і поглядів. «Не пушчать». Чи Ти вже геть забула шкільний курс літератури? Пригадай Щедріна....

Романові [*Корогодському*] моє щире вітання. Таку статтю може написати лише глибоко порядна і вдумлива людина. Я дуже радий його успіхові. Тисну його правицю і зичу йому нових успіхів. Ото втер носа багатьом. То стаття року! Ні, то стаття десятиріччя! Близька мені ще й тому, що зроблена в етнологічному плані. При нагоді передай йому всі мої оті захоплення. Не забудь. Я вдячний йому за його бандероль, а за намагання переслати статтю — двічі. Може, наступний раз пошлю йому навіть картку, бо зараз нема місця.

Цілую і обнімаю.

Свого безнадійного оптиміста, санкту сімпліцітас, що вірить в амністії. Та Ти моли Господа, щоб добитися побачення хоч би на одну добу. А Ти ось чого захотіла.

Твій песиміст і скептик М.

5.IV. /1970/

Оце сьогодні я пробудився о пів на шосту від страшного воронячого вереску. Ось уже кілька днів воно так радісно кричає, б'є крильми, що я все це чую у камеру, хоч той шабаш відбувається на цвинтарі за 200 — 300 метрів від мого пріча. Я взяв картку паперу і почав строчити Тобі кілька слів. Гарно зараз навіть у нашій клітці. Мабуть, показалося сонце. Я його не бачу, бо до північного вікна воно не заглядає, але верхній пруг квартирки злегка порожевів. Тут дуже швидко сходить сонце. У Львові воно і в 6-ій ще не показується. Вітер легкими хвилями доносить чисто весняний запах повітря. Все це разом: і крик галок, і сонце, і такий неспокійний запах повітря створює настрій піднесений і радісний. Весняні флюїди будять навіть мою бліду кров. І раптом мені захотілося побачити себе у дзеркалі, скинути з себе, ні, обтрусити з себе оте смердюче ганчір'я і надіти щось легке, людяне, чисту сорочку, що пахла би Олиними руками. Такий я зараз ніжний, весняний. І дивуюся, чому ще й досі всього того не випотрошила в'язниця... Так час від часу появляється в мене наплив огиди до тюремного одягу. Тоді геть підкочую бушлат, щоб не нюхати того запаху. Казав тут один Зозуляк [*Зозуляк — начальник тюрми при Польщі.*], що коли побуде півдня у тюрмі, то потім кілька днів одяга з отим специфічним сопухом. І дружина його крутить носом. Я йому кинув репліку, щоб зникав. Тоді досвід може знадобитися згодом. Чого в житті не буває.

Але зійшов чи то зіпхнули мене асоціації на інше. А я хотів про радісне. Бо ще радісно мені, що Ти так швидко отримала мого листа і вчора я вже мав Твою телеграму. І хоч вона без традиційного «цілую» (мабуть, надавав Славко — чого б це?), але мені на душі було дуже гарно, а в шлунку пусто..., бо вже третій тиждень лікуюся напівголодною дієтою. Сміємося вдвох з Левком... Сміх з самого ранку. Знаєш, такий собі козацький, бо Левко знову не спав цілу ніч і корчився від болю шлунка та печінки, хоч останні 2-3 тижні počував себе незле. Їв усе, трохи поправився, а тут — на тобі, маєш. Знову заїхав у фосу.

Коло нас тепліє. Мені дуже подобається, як тут наступає весна — повсюди, але без жодного рецидиву зими, через кожні кілька днів прибуває на 1° тепла. Зараз + 4 — 6°. Почалося десь з середини березня, чи не 20 березня. Почав танути сніг і наш черговий Зенко /Красівський/ тазиком (не з потреби, а з обов'язку)

носив воду з підлоги. Виніс щось з 7 тазиків, тепер стіна потрохи сохне, але повітря ще вологе. То була його остання груба (від крупня) робота в нашому коші. Пішов собі чи то так «пішли його». Згадуємо вдвох Івана /Кандибу/, як він там прилаштувався, бо так смертельно тяжко не любив працювати. Ніколи не витягав 50%. Цікаво, у який кіш попав. Я теж готуюся в дорогу. Більше місяця /тому/ написав заяву на пересилку додому книжок, які тут лежали баластом, бо не давали нам тут користуватися літературою з валізок, але ніхто не дав мені відповіді за неї. Сьогодні ще напишу. Чую, що буде мені заважно тягнути до табору 70 кг ваги при тих проклятих темпах — «давай, давай швидше».

Мій січневий лист може тому і погорів, що я відгукнувся на Богданового листа і написав, як я розумію проблеми часу чи то тривалості студій. [Ув'язнення] Богдан вважає, що не важливо, хто скільки вчиться, а хто що зумів взяти. Тут я згідний, якби таке життя було лише формою самоосвіти. Але це теж важка перевірка (а часом жорстока) моральних поступів. І якщо юнак, що чверть століття тому прийшов у цю житейську школу з певними моральними засадами і за цей час не розчарувався у них під тиском обставин, то хіба це не перлина? Знецінювати чи нехтувати його, значить дуже поступитися правдою життя. І може він там чогось не збагнув, та зате він нічого не втратив, а то найважливіше, бо тільки провидіння може знати, що стане через чверть століття з духовними вартостями дискусантів. А той, який не знає, як цілувати дівчину, свої вартості зберіг. А що перед ним розум? І те, що в малій дозі — добре, у великій — отрута. Я вірю, що він відчуває себе добре десь там, але коли це десятиліття, а не дні? Словом, щоб все це переповіти, треба знову брати 4 картки. І чи воно щось дасть? Кожен має свою підставку, на якій стоїть. І не в листах її уточнювати чи підправляти. Знаю твердо одне, що тільки час покаже, що є склепане добре і на тривко, а що мінливе і минуле, як весняна вода. І тому ті вартості, що пройшли перевірку часом не можна рівняти з тими, що лише попали в піч на гарт. І для мене зараз не має значення, хто з чим носить: чи Драч зі своїми розумними віршами, чи Василь /Симоненко/ з моральними чеснотами. Хоч останні мають явну перевагу над першими, бо пройшли перевірку часом. Першому ще треба цю дорогу протупцювати, а він явно підупав на силі.

...Все це я писав у січні. І про трагізм переживань. Ти писала, що треба оберігати себе від потрясінь, щоб не дійти до зриву. Треба мати такий собі панцир. Може й так, тільки всяка річ має 2 боки. Переживання не тільки ранять, але й поглиблюють і збагачують людську душу. Вміння переживання тримати в кулаці, як Ти фляшку з олією (міцна Твоя закваска) — чудово, але не мати переживань — страшно. Посилаєшся на /Івана/ Савича. Я вірю в його щирість. Його криниця неглибока, але, бігме, він такий же неглибокий поет...

Той основний кіплінгівський принцип: бути мужнім, але не переставати бути ніжним, тобто сумістити і вогонь і щось протилежне, що в природі не сумісне — і зробити це може тільки людина, та й то рідко.

...Пишеш, що у двох місцях він несправедливий [*Йдеться про вірш З.Красівського*]. З приводу цього я звів 2 вкрай гострі бої, настільки гострі, наскільки я можу це робити. Не погоджуючись з загальною трактовкою вчинку [*Мається на увазі заява І. Дзюби*] (*Від 26.XII. 1969 р., «Літературна Україна», 6.I.1970. — Ред.*) і самої особи, хоч зовсім не заперечуючи крайньої шкідливості його. Цей вчинок болить мене, як фатальна помилка дорогої мені людини, і мене чорти беруть, коли бачу, що комусь це може стати забавкою. Але мені важко розв'язувати цю задачу, коли в ній стільки невідомих. Проте я і далі продовжую вірити в глибоку порядність людини, хоч проти нього пруть. Не думай, що наші взаємини від цього погіршилися. Вони дуже гарні.

...Ти, що справді злякалася, що я перейшов на вірші? Та зовсім ні. Я знаю, що Ти краще сприйняла б мою прозу. Але я хотів зробити щось Тобі на новий рік таке, чого не було раніше. І це тільки для Тебе. Тільки для Тебе. Не здумай будь-кому показувати. Хотів зробити щось радісне, але коли почав перевертати душу в пошуках чогось поетичного, то вийшла на поверхню мінорна сутність, бо така душа Твого чоловіка, що любить мережати чорним.

Ага. Давно Тебе хотів запитати, хто така Галина Ярмиш. У № 3 «Дніпра» вона помістила чудові 2 казки, особлива одна під назвою «Мрія».

Чи прочитала Ти статтю /Романа/ Корогодського в «Жовтні»? Я Тобі скажу, що він мене щиро здивував. Така щира і глибока стаття.

Коли вже зайшло про журнали, то ще раз хотів би Тобі нагадати про передплату козацьких літописів, Густинського літопису, в якому викладена історія України до 1595 р. Законом на чомусь і чомусь обов'язково передплатити....

Придбала Данема? Подобався? Чудова річ! А тепер появився опус Майї Басараб «Володимир Даль». Я не кажу нічого, але дуже раджу прочитати, якщо не купити.

Пишеш, що Славко (?) звільнився. Де він тепер? Його сімейні справи? На якій підставі звільнений? Який в нього настрій? Дякуй йому за вітання та вітай його. Від мене Валентина /Мороза/ теж вітай. Передай йому мої щирі вітання з Днем народження. І всіх інших — Аню, Степана, Ілька та інших — вітай. (*Ганна Садовська, Степан, брат Кандиби. — Ред.*)

Колись я просив Тебе описати мені оте містечко, що виникло біля Яворова. Де воно конкретно, як воно виглядає і який контингент робочої сили. Звідки набір? З навколишніх сіл чи може з Тамбова чи Рязані? Як воно розрослося? Тебе дивує, що такими речами цікавлюся? І хоч дивує, а Ти все таки зроби.

...Пишеш, що дуже Тобі важко в школі. А для чого брала ще українську мову? Чи, може, не зводиш кінці з кінцями. І про це все напиши мені. Я багато думав, що і як зарадити тому, щоб так тяжко напинатися за цей черствий кусок хліба. Щось треба придумати. Мо', «щось придумаємо».

А тепер про листовану бухгалтерію. Листи на диво придибали швидко. Перший березневий від 12-15.III — 25.III., а другий від 26.III — 1 квітня, і при тому не впору, бо листи тут весь час видаються ввечері, а то ранком. Словом, не так, як кожен день — бо не даром 1 квітня. Конверт отримав, а листівок — ні. Бо Ти, нетерпляча, шлеш не по 1, а відразу 3, і тому їх поклали в речі. Отож, по одній. Добре? Ото був би з Тебе стрілець! Ти в житті виконала хоч один наказ, щоб не внести в нього змін? Кажу ж Тобі, що перше, ніж щось Тебе просити, все детально обдумаю і тільки в такій формі можеш реалізувати. Ой, Ти мій упертюх! Не даєшся перевихованню на віддалі. Але то нічого. Вже не довго.

Щиро вітай цетульських батьків і всю родину. Філозопку (*Ольгу Мацелюх-Андріяшик. — Ред.*). Особливо Богдана з дружиною.

Чи скористався хтось правом безпаспортних поїздок? Як практично виглядають ці поїздки? Можна не надовго поїхати

до Варшави? Про це писав «Дзеннік Польскі», що 5.II.70 р. у Москві була підписана спецугода про це. Чи, може, ви про своє право їздити на базар до Кракова і не знаєте?

4. V.1970.

Ми одержали Твої великодні листівки. Дуже нам радісно і приємно. Просив передати Тобі гаряче вітання і щирю подяку. І я роблю це з великою приємністю і в першу чергу, бо нема більшої приємності, коли твоєю дружиною хтось захоплюється і вона справді заслуговує того захоплення. Щоправда, захоплюється як Твоєю дружиною, а не як там інакше. Бо на інше поширюється ліберум вето і шляхтський вигук: «Не pozwalam!» [*Через брак латинського шрифту, вживається слов'янська азбука*]

...Перечитую Оксанину листівку і ще раз переконуюся, що ніякі теоретизування не можуть замінити живого спілкування...

Жаль, що ніяк не зміг я закінчити «Пригоди Мурлики-рибалки». Був дотягнув до пригод на річці, та пронеслася передтравнева буря чи циклон, замели все так спритно, що я не оглянувся, і в тому числі поему. [*Обишук*] І зараз я зміг реставрувати тільки 8 строк. Але є надія, що я таки закінчу її.

Недавно Сухомлинський надрукував у «Літературній Україні» статтю «Джерело невмирущої криниці» про виховання у дітей любові до рідної мови. Така вона мені близька за задумом і конкретними проблемами, бо те, з чим він зустрічається в I класі, я робив у 8–10 кл. і приблизно в той же спосіб. І ще мені дуже приємно, що Оксана зуміла відчутти красу природи і чарівність слова. Тому дуже раджу тобі прочитати уважно статтю та зробити собі висновки не тільки для школи, але, щонайважливіше, для Оксани.

Пишеш, як з нею цікаво мандрувати по парку. Старайся звертати її увагу на нові сторони явищ природи, поглиблюй і загострюй її спостереження, захоочуй до імпровізацій, звертай увагу на добір точного слова, яскравішого образу. Через порівняння слів і їх значень у конкретній ситуації (яке слово підібрати) виробляється смак до мови, те, що передує ґрунтовному знанню. Словом, хоч час від часу старайся бути на прогулянках з нею, уважно брати участь у її міркуваннях, а не думати щось своє та тільки механічно підтакувати, ніби мухи

обганяти. Я б радив Тобі влаштувати такі мовні ігри на найточніший добір слів, на різноманітну форму вислову думки. Знаєш оте запитання: а ще як можна сказати? Я б хотів, щоб вона ще до занять у школі точно відчувала слово і мала про це свою думку, отак як вона сказала про те, як біле по білому малювати.

Щоправда, мені важко вгадати, де Оксана, а де Оля, але думаю, що Оксана справа, а бабуся в центрі (малюнок Оксанки).

Пишеш мені, що зайнята була збільшенням Оксанчиного весняного гардеробу. Та Ти станеш скоро справжньою кравчиною!» А що не завжди у тебе виходить, то що зробиш. [*Тут і далі певна домовленість. Мова іде про інші речі.*] І кравчиня не завжди пошиє суконку, щось зіпсує. Це залежить не тільки від матеріалу, але від уваги, терпеливості, що приходить до Тебе як натхнення — несподівано і не часто. Чи не так? Якось писала Ти, що шиєш рожеву суконку. Пошила? Я за те, щоб Оксана гарно одягалася, але без переборщення. Не розпещуй її одягом. Це так, між іншим.

Я хотів ще про неї. Ти кинула репліку про те, що цілував її п'яний робітник і її було приємно. Згадала теж героїню «Собору». Я справді не прочитав його. Навмисно «пропав» цей номер журналу, щоб не принести в'язневі хвилини задоволення, а присланий Тобою лежить у валізі. Але по суті. Я колись писав Тобі, що пещення має 2 боки, це двосічний меч. З одного боку воно філігранує емоційний світ дитини, з другого доку, швидко пробуджує статеві імпульси, що ускладнює потім життя підлітка або кидає його у вир сексу. Ось чому треба бути дуже відповідальним, гранично загострити в собі почуття відповідальності, а коли воно у зародковому стані — роздмухати. Я хотів би, щоб Ти в це, Олю, повірила, навіть глибше з цим познайомилася і дуже серйозно поставилася до взаємин з Оксанкою. Щоб потім не було докорів сумління, що зроблено мало або, навпаки, поглиблено ту рису характеру, яку треба було приглушувати. Пишеш мені: «Я ще трохи її попещу, а вже потім візьмуся за неї». Але ж то несерйозно, Олю! Коли візьмешся? Коли саме зараз треба це робити! Вона вже тепер страждає від недостачі чужої уваги (як сама пишеш), бо дома це увага і пестощі — різкий контраст до життя в садку. А що буде потім? І чи зможеш Ти «потім» змінити щось у тих взаєминах, які витворюєш рока-

ми? Я скептично ставлюся до Твоїх запевнень. Знаю, що себе перемінити важко, але притиснути трохи осторогами свої вади треба, коли перед Тобою майбутнє дитини. Під вадами Твоїми маю в першу чергу нестачу систематичності і емоційне «изобиліе». Справа не тільки в тому що воно прискорює статеву зрілість, але міжворотній вплив на емоційну стійкість, вироблення емоційної норми. Це одна з причин появи фрейдистського «Вальтшмарзу» (жалю до всіх). [*Через брак латинського шрифту, вживається слов'янська азбука*] Дуже жаль, що циклон згорнув мої чудові вирізки і викинув на смітник. Я почав був виписувати Тобі цитату з книги польського психолога Казіміра Обухівського «Психологія досліджень людських (В/аршава/, 19-66 р.), [*Через брак латинського шрифту, вживається слов'янська азбука*] але так і не закінчив, бо в цей час нагрянула тьма і змела все. Ось кусочок (перекладаю, бо закреслять, як колись закреслили твою астрологічну характеристику): «Недостатній емоційний контакт дитини з рідними призводить до появи переляку, почуття самотності і загубленості (покинутості) у світі, комплекс неповноцінності, внаслідок чого зникає потреба контакту з людьми, що в такій же мірі відбувають і тоді, коли сім'я оточує дитину надмірною любов'ю і пестощами» (ж. «Перегляд філософський», 1969 р., № 4, ст. 203).

Посилаюся на авторитет. Може він примусить Тебе глянути на все те вкрай серйозно. Я розумію Тебе. Я знаю, як тяжко стримати себе і знайти форму і рівень контактів. Але треба. Я знаю, що з Твоїм «все або нічого» стриманість майже неможлива. Але повторюю: треба. Намість собі довший період переходу до більш ділового контакту з нею. Щось вона робить, щось Ти їй говориш. У всякому тому є доброзичливість, любов, але нема пестошів, надмірності. Пестоші як свято, як нагорода, як щось, що є, але чим не зловживають. То як: «віддасте, чи хай підросте». «Буде тоді, як рак свисне: або тоді «як волосся на долоні виросте» і ще декілька приказок. Я не за англійський педантизм, за щирі, глибоко люблячі взаємини, але без пересади, як пише отой поляк. Я не хочу, щоб вона була хворобливо вразливою на всякі подразники, як тільки вийде з-під маминого крила. Поборювати вразливість — дико важка справа. І не кожному це під силу. Повір мені. Я це збагнув і тому не хочу, щоб ту саму дорогу протупцювала Оксана. Хай має інші труднощі, аби не ті.

Зробити все можливе, щоб та мала людина зустріла світ живими, радісними, допитливими очами, а не боязко, похмуро і підозріло. Все те, що тут написано, може, наполовину відпасти, якби я познайомився з Оксаною. Може, все це не стоїть так гостро, або зовсім не стоїть, але чує моя душа, що дещо є, і в тому треба над цим думати і щось робити... Яка доля «Мандрівки в країну казок». І чим замінити цю чудову гру? Оце про Оксанку. Вже я її побачу, хоч трохи довше. Цілком можливо, що начальство приготує Тобі таку несподіванку, як на 17-у у шістдесят сьомому. Та навіть при тих обставинах часу доля розмови з нею буде більше. Для мене було справжньою несподіванкою Оксанчина репліка, що вона теж хоче розмовляти і щоб Ти не відбирала в неї часу. Жива людина, цілком доросла людина. Дивуюся! Минулого разу я писав, щоб ви приїхали 1 серпня. Тепер думаю, що я не встигну ще повернутися. Тому плануйте побачення десь на 5 серпня. Добре?

Я ще повернуся до Оксанки.

У журналі «Наука и жизнь» за минулий рік була вміщена стаття у двох номерах англійського автора (теж циклон унікмент (?), а тому не можу Тобі його процитувати) жінки до речі, про виховання мови. Ті мав'пята, що зазнали людського комфорту, назавжди втратили здатність жити в лісі дикунами. Цей випадок достосовує до нашої попередньої розмови. Як зробити так, щоб зберегти її чудовий поетичний казковий світ і разом з тим витворити імунітет до житейського бруду та силу йому протидіяти? Як зробити неможливе можливим? Ото весь час думаю собі над тим.

Пригадуєш статтю Заззо та його міркування про роль раннього дитинства у формуванні характеру, моральної, побутової та іншої культури. Все те дуже серйозно. Але залишу ще трохи розмов про Оксанку на побачення.

...Перечитую Твій лист, в якому так мінорно розмірковуєш над моїм новорічним віршем. Але ж Ти забула, що мінор для мене — то робочий настрій. Він не пригнічує мене, радше дає можливість засукати рукава і закусити вудила. У тебе трохи інакше. Але одне в нас спільне — емоційне ставлення до всього. І чудово Ти робиш, що думаєш часто про свого «вічного арештанта». Бо коли зникають взаємини реальні, уявні стають єдиною реальністю. І як собі їх витвориш, такий слід лишатимуть у душі. Психологи радять тримати себе в руках, не давати проя-

витися роздратуванню. Я переконався, що коли думаю собі про Тебе гарно, тоді все стає якось інше, світліше і ніби тюрми-в'язниці не існує. Витворюється свій мікроклімат психологічний.

А на Великодні свята чомусь його не було. Я був роздратований і ледве себе стримував. Оволодів собою аж після обіду і тоді став думати про Тебе. Може, тому приснився я Тобі якось не особливо гарно.

А про відвічну долю жінки я весь час думаю, та, мабуть, недалекий той час, коли доля нашої жінки круто поверне до кращого. А для зміни настрою посилаю тобі статтю Сазонова про жінку (Сазонов — «видуманий автор» сатиричної сторінки «Литературной газети»). Може трохи посмієшся. Ми сміялися.

Місяць квітень був періодом читання художньої літератури. Я весь день валявся на ліжку (бо не міг злізти — прокляття!), ніяка серйозна лектура не лізла в голову, написалася Оксанина поема. І я взявся за художню літературу. Прочитав 4 романи. У «Новом мире» №1 за 70 р. «Подросток былых времен» Франсуа Моріака про те, як входив у життя молодий чоловік, Айтматова «Белый пароход» — чудова річ, поетична, за яскраво вираженим національним колоритом. Зустрілися 2 світи, з одного боку дідусь, наповнений легендами про походження туркменів, і онук, що сприйняв їх і засвоїв, а з другої — оті бездушні, бездумні всезнайки і ні в що не віруючі, окрім свого бога-чрева, чиновники. Хлопчик трагічно гине у цій сутичці. При нагоді раджу прочитати. Здивував мене, справді, Микитин (*Теодор Микитин, львівський автор історичних повістей. — Ред.*). У «Жовтні» надрукував повість про древній Близький Схід. Стільки там цікавих міркувань, сучасних проблем, що вона видалася мені набагато розумнішою і глибшою від Гончаревого «Циклону». Почав його читати і така нестерпна банальщина, така суржикова мова (баланда замість бурда, котьолок замість казанок й т. п.), що не маю сили продовжувати. Не варто було Гончареві випускати його у світ. Правда, не знаю як там далі.

Олюсю моя медууста! Хоч Ти і мовиш, що не забуваєш того, про що написала, але й досі немає відповіді щодо журналів. Якщо не можеш перелічити їх, то хоч скажи, чи на рік вони виписані (передплачені). Бо мені треба якось ними розпорядитися. Адже залишився місяць червень. Частину переадресую в табір, а частину залишу тут. Тому не гайся з тим.

Ага, ще про того вірша. Окрім нього була там ще оптимістична імпровізація, якої я навіть не залишив копії. Тому жаль, що ти не одержувала січневого листа. Мала б певну рівновагу настроїв. А останній абзац гарний і тільки. І в мої грати насправді ще крук не б'ється, бо ще не народився той крук, який справлятиме по мені тризну. Словом, Ти розумієш. То форма драматизації і не більше. Тому не бійся за моє серце. Воно ще в спромозі любити свою дружину. Проте жінка є жінкою. В Твоєму тому побоюванні жіноча психологія аж блищить. Але я побіцяв, що більше віршів не писатиму, хоч Zenko і радив (в нас дуже гарні взаємини)...

Ці слова через кілька днів. Сьогодні 6. V. Ніде не знайшов вірзички Сазонова — такий чудовий дотеп, видно циклон вимів.

Як відходив сьогодні Левко /Лук'яненко/, я подарував йому свої рукавиці. Видно, не в добрий час я сказав Данилу /Шумуку/, що ми досидимо разом.

... Передавай найщиріші вітання нашим друзям. А найголовніше міцно поцілуй Оксанку від мене в день її народження і скажи їй, що я про неї думаю щодня.

2-5. VI. 1970 р.

Сиджу, і перед очима той червневий ранок, коли я востаннє проїжджаю (мене проїжджали) вулицями Львова, а потім та несподівана зустріч на станції. [*Станція Третій парк, де формується заквагони і підключаються до поїзда.*] Різні несподіванки я мав, але це не найнесподіваніша несподіванка. Бачу зараз Тебе такою, як тоді, десь мозок зафіксував все до деталей, і навіть босоніжки, нашу уривчасту розмову, Твій блукаючий погляд, навіть те, як Ти хвилювалася, що забула купити рушника. Все те покрите якимось чарівним серпанком, бентежним і милим. Сьогодні переживаю щось подібне. Може, тому, що вже жду нашої зустрічі, щоб ввімкнулося само по собі реле часу і відстукало кожен день мого тут перебування, може ще чомусь. Але я вже жду...

Тягнуся до Тебе, як цвіт валікурії. Знаєш, є така водяна рослина? Я прочитав це у якомусь журналі, але й досі пам'ятаю. Доля цієї квітки як доля сім'ї в'язня. Жіноча квітка росте над водою, чоловіча під водою. Чоловіча весь час тягнеться до сонця, до коханої, але несила. Тоді всім своїм зусиллям тягнеться вгору, перериває стебелінку, на якій росте (чи то не подвиг!)

і спливає на поверхню. Вода прибиває його до коханої — одна мить, а потім хвилі заганяють у тиху заводь. Багато є такого у природі, що виникає подив і захоплення. І все воно чисте, високе і величне. Хочеться того всього.

Простаю хребет своєї душі і аж втомлююся як коваль біля штаби заліза. У всьому хочеться високого. А в наших взаєминах — найбільше.

...Наше щастя тяжке. Але воно мусить бути ще щасливішим від того! Ні? Ми так рідко зустрічаємося, ми так коротко бачимося, але треба ті зустрічі робити найбільшим святом і йти на них з глибоким духовним трепетом. Я думаю про них і хотів би психологічно бути найбільш підготовленим, щоб випроменити зі себе все, що там десь у глибині нуртує. Бо важливо не тільки мати. Треба бути готовим поділитися тим... Тож готуйся... І Ти пройди той період пустельних молінь, щоб наша валікурійська любов замінила нам стільки років розлуки! Та в європейському літочисленні — то вічність! То тільки там, де людське життя коштує менше, ніж кулак соняшникового насіння, п'ять років — дитячий термін! — Скільки сидиш? — П'ять років. — О, то й не дивно, що в тебе стільки енергії! — Чую це зараз.

...Принесли мені море радості інформації про Оксаніні готування до дня народження своєї подруги. Все в тому факті мене захоплює: і те, що вона так самостійно вирішила, і те, що з собою взяла. Я дуже хотів бачити її саме такою. І тому безліч раз перечитував це місце. А історія зі шкарпетками та розміром ноги — то взагалі несподіванка! Значить, відчуження не забрало її до самого кінця. Теж хвилююся, коли думаю про зустріч з тим маленьким громадянином, що прагне свободи (!). Тобі все-таки важко збагнути мій емоційний стан, що викликається Оксанкою. Інколи я вдивляюся у її знімки, то десь несвідомо кожен раз питаю себе: хто це? Як ми порозуміємося? Як вона сприйматиме мої зауваження, вимоги і т. д. Ти вважаєш, що все влаштується, а я, навчений гірким досвідом, не скидаю уже з рахуби наукових положень. А так хочу, щоб у неї було все якомога краще, що, здається, те жагуче хотіння вже само собою повинно стати творчою, конструктивною силою.

Відсвяткував я тут Оксанін день народження. Як на наші умови, дуже пишно. Було в нас на столі трохи сиру, зекономлені пайки цукру, збережені для цього дня білі батони. Коли я за-

пропонував цю трапезу моїм співкамерникам, вони пробували відмовлятися. Ламаною російською мовою дід Антанас, енергійно жестикулюючи, піднявши вгору обидві руки, вигукнув: «Что вы! Так нельзя! Как можно! Я не буду кушат! Отрывать от рта нельзя!» І ще багато оригінальних фраз, що завжди викликають у нас щирий сміх.

Роман [Семенюк] опирався менше. Нарешті я переконав їх, що всякий прийом гостей зв'язаний з економією. І як би жили ми на чистому розрахунку, люди перестали б ходити в гості і втратили б багато.

Словом, після всіх тих чемних суперечок ми взялися до вечері і потім мали гарний настрій. На кінець я показав їм Оксаніні знімки, зачитав окремі афоризми і, звичайно, мій найулюбленіший: «Стою під грушею і сумую — загубився тапочок». У свою чергу зібрав від гостей побажання іменинниці (хоч тут це слово і не підходить, та другого не знаю).

Пан Баканавічюс зичив Оксанці: «Расти большой и умной девочка. И чтоб она знал, за что отец сидит». А коли Оксана приїде в Литву, то він почаствує її саморобним вином з яблук. Вибачився, що не може написати Оксанці листівки, бо не має і писати по-російськи — не вміє.

Штрамак кавалер Роман /Семенюк/ підписав Оксані чудову листівку з карпатського циклу, жаль, що не можу переслати її, бо отримав абсолютне ембарго на вивіз листівок у листах, бо листівка — то окремий лист. Отже, лист або листівка. Те й друге — ні. Тому переписую текст: «Вітаю Оксаночку з днем народження і засилаю свої найщиріші побажання. Щоб росла розумна, як князівна, здорова, як вода, весела, багата, як земля, і гарна-гарненька, як квіточка тобі любесенька. Рости на радість татусеві і мамусі та усім-усім рідним. — Роман Семенюк.

Потім були спогади. Кожен згадував своє. Трохи скрашував Роман про свої короткочасні відвідування України, [Утік 1965 року з табору разом з Антоном Олійником, якого засуджено до кари смерті] (А Романа на 3 роки тюрми. — Ред.) про любов до дітей і сотні історій, як діти його любили.

Дід Антанас про свою сім'ю, своє життя, перші зустрічі з визволителями у 40-му і те враження, яке вони там справили. Окрім того, що кожна ніч має два сердечні припадки (кидає ним!), не позбавлений широкого гумору, любить сміятися над

своєю слабкістю: «Не могу мало кушать». Прийшов восьмипудовим, було йому тяжко, зараз легко! Надіється поїхати в табір.

Сьогодні уже 5.VI. Вчора майже не писав, бо прийшов з «лікування» Левко /Лук'яненко/ з півдня розповідав новини і ми старанно вивертали його кишені з цими новинами. Потім смакували їх, потім сумнівалися в них. І все про Україну. Не пізнаю її з тих розповідей, як не пізнаю Оксанки деколи.

Цілу ніч не спав, пережовуючи почуте від Левка. Уже почали кричати ворони на цвинтарі, а з вікна повіяло світанковим холодом, а я все не спав. Заснув не раніше четвертої...

...Треба вчити свою дружину. Бо вже коли не маю кого вчити, то здається пустим і не змістовним життя. Так глибоко засіла в мені педагогічна нотка.

...Що твориться у Твоїй груді? — як запитував Франко. Ще донедавна твердила Ти, що за своєю природою Ти — гедоністка, а тепер Тебе захопив аскетичний дух йогів. Що це за відхід від своєї природи? Колись Ти накидалась на «добреньких», а тепер повернулася до них лицем. Щоправда, між добродіями і добренькими є якась різниця, але все-таки. Словом, я вбачаю у тому якийсь духовний поворот. Мені приємно було читати про Бердника. З написаного Тобою я не збагнув, де Ти його бачила, але я радий, що він такий. Його «Чашу Амріті» я віддав Катерині. [Зарицькій] Вже встиг почути її думки, але дуже хотів, щоб з нею познайомилася. Мене йоги чи йогізм захоплюють великою мірою у безкінечні можливості людської душі і методика їх вдосконалення, та й саме трактування психології. Що ж до іншого, то маю ряд заперечень. Кожен може стати своєрідним йогом, коли чільна ідея поглинає всі його помисли, увагу, фізичну чи духовну енергію. Але про це все я вже писав. Думаю, що йогізм пошкодив трохи Данилові [Шумуку]. Не сподобався мені ні тон листа, ні настрої його автора, ні ніякі міркування в дусі філософського псевдопрощення (ні псевдофілософського прощення). І то судження людини, яка була вкрай нетерпимою, гострою в оцінках. Я написав би більше, та може колись, зараз не хочу. Хочу бути з усіма добрий і не втручатися в /їхне/ життя.

А що стосується Бердника, то я залюбки слідкую за всім, що він друкує в періодиці. Його злегка сварять. Ось недавно появилася в «Літературній Україні» стаття Леоніда Коваленка. Читала? Взагалі критика дуже поблажлива, якщо взяти до

уваги, що письменник стоїть на діаметрально протилежних методологічних засадах. Не знаю, чи Ти звернула увагу, як незграбно захищав Драча Павличко. Який парадокс! Катковський Дмитренко виявив більше глузду, такту, ніж ліберал Павличко. І взагалі дико звучить теза про те, що критик не повинен торкатися особистості поета. А великі критики якраз те й робили, що психологічний портрет поета використовували як ключ для розуміння його поезій, а аналізом поезії поглиблювали розуміння душі поета. Поет і його творчість були єдиним цілим, причиною і наслідком. І без з'ясування причин вони не мислили собі розуміння наслідку. Це бачимо у Франка, Брандеса, Цвейга, словом, у кожного серйозного дослідника літературного процесу. І коли сьогодні Драч своїми баладами блукає по загумінках життя та цурається наближення до того котла, де все вариться, то як тут обійтися без аналізу настроїв, міркувань самого автора? Взагалі, я не мислю собі, як можна було б говорити про сучасну поезію, не говорячи про поетів, їхню мораль, їхню філософію конформізму, роздвоєнський психоз, відсутність елементарного почуття громадянського обов'язку, якусь хворобливу брехню чи, може, гіпертрофовану форму амбіцій. З отакою формулою поведінки: так? — так. Ні? — ні.

Павличко захищає стару як світ формулу: поезія — само собою, поет — само собою. Аж тут сплелось все в один клубок. І розірвати не можна. Пригадується франкова поезія «На ріках вавілонських»:

«Я хилитися привик від дитячих літ
І всміхатися до тих, хто катує мій рід».

Хочеться бути великим поетом і плисти в руслі франкових «Вавілонських рід».

...Я не пригадую, чи писав Тобі минулого разу про твори китайського політика Шан-Яна. Це дуже цікава річ. Він був теоретиком імперії китайських багдиханів. Ось Тобі для заохочення кілька його перлин: «Когда народ слаб, государство сильное, когда государство сильное, народ слаб. Поэтому государство, идущее сильным путем, стремится ослабить народ. Если народ слаб, он бредет по указаному пути... Если народ не имеет внешних связей, он усерден в земледелии... Сплоченность людей и взаимная поддержка происходит от того, что ими управляют,

как добродетельными, распущенность и взаимная слезка проистекает от того, что ими управляют, словно порочными.

Там, где к людям относятся как к добродетельным, проступки скрываются; там, где к людям относятся как к порочным, преступления жестоко караются.

Когда проступки скрываются, народ победил закон, когда же преступления строго наказываются, закон победил народ.

Когда народ побеждает закон, в стране воцаряется беспорядок, когда закон побеждает народ, армия усиливается. Поэтому-то сказано: «Если людьми управляют как добродетельными, то неизбежная смута в стране погибнет». Оце все, що мені вдалося виписати з рецензії в «Новом мире». Вона цікава тим, що в ній дуже чітко виражені погляди азіатських деспотів на народ, державу. Співвідносини цих вартостей: не держава для народу, а народ для держави. Пройшло більше як тисячоліття, а все це, в основному, збереглося.

Читаю статтю в «Трибуні люду» про японців і дивуюся: нечуваний технічний поступ, а в ділянці взаємин і визнання вартостей — чистокровна Азія. Після війни вони взяли під державний контроль дітонародження і в кожному окремому випадку спеціальна комісія вирішувала, родити жінці чи ні.

Чи можна уявити таке насильство над особистістю в Європі? Тут навіть очевидна демографічна катастрофа не примусила б прийняти такий закон. Але то вже я сів на пні і від нудоти можуть трупом лягти мухи. Якби ж комарі, та ще тут, то я не проти, бо зараз вони нам таки добре набридають.

...Передай мої найширші вітання Роману /Іваничуку/, побажай йому плідної праці. Дякую Іванові /Світличному/ за питання. Щиро вітай всіх, хто не забуває мене.

2-6 липня 1970 року

Найдорожчі мої... Буде це єдиний колективний лист, бо вже мені надоїло постійне вилучення окремих карток під приводом того, що висилаю в одному конверті по кілька листів. Минулого разу не одержав листа тато з Цетулі, і то вже втретє, написав був одну картку сестриці Галині [Галина Севрук.]. І дуже мені жаль, бо вона пише мені регулярно. І коли я писав листівки Надійці /Світличній/, то навіть не передавав їй вітання, адже в тому листі були і Галині листівки. Таке моє трирічне листуван-

ня безталанне. При нагоді обов'язково передайте мою глибоку вдячність та розкажіть про заходи, які я здійснював, щоб хоч раз пересилати її кілька слів. І Галі Славковій [Галіні Гасюк] теж. Пишу про це спочатку, щоб була не забути і не пропустити. А мені дуже не хотілося б, щоб щира прихильність моїх друзів до мене тлумачилася, як безвідповідальна байдужість з мого боку. Я знаю, що то значить вести монолог у листуванні не місяць, не два, а роки і то з людиною, що сидить у в'язниці. То треба мати багато такого в душі, чого бракує багатьом, і перш за все рівний хребет. А на тому тлі дружніх стосунків, які склалися у мене за останнє п'ятиріччя, така вперта постійність щось варта. Бо ті друзі, що були друзями, коли можна було користуватися безкоштовно моїм розумом, службовим становищем і всякими іншими корисливими вигодами, сьогодні мовчать, як премудрі ковблі. Відсіяв час все нетривке і зверхнє. Туди йому і дорога. І хай надівають на себе яку хочуть філософську одягу, вбогість душі і характеру все одно видно.

Щиро Вам усім вдячний за вітання з Днем мого народження. Дай Боже, щоб всі вони збулися настільки повно, наскільки вони лилися з ваших сердець. А стійкість і мужність щоб не покидали мене ніколи. Не дай Боже, щоб коли-небудь при будь-яких обставинах мій хребет перетворився у звичайний гумовий очкур. Мені дуже було приємно читати ці слова з Татової телеграми. Так, то чи не найвища духовна вартість. Добре, що Тато і ті, хто написав через нього, такої думки. Я дуже хотів би, щоб такої думки були вся наша родина. Все інше, коли нема цього, жалюгідне і зламаного гроша не варте.

Всі Ваші телеграми і листи прийшли в мій День народження. Тільки Олина телеграма на один день затрималась, мабуть, тому, що фототелеграма, зате прийшов лист.

І від листів та телеграм мав я змішане почуття радості і глибокого суму. Боляче мені було за стрія Гриня [номер], жаль малого Валіка. [Сина В.Мороза — мається на увазі арешт тата].

Тому після прочитання листів я вже не хотів влаштовувати традиційної нашої вечоринки. Але все таки випили ми солодкого чаю із зекономленим протягом 2 тижнів цукром, Левко /Лук'яненко/ додав чорниць і за чаєм я пробував розповісти дещо про нашу родину, але спостеріг, як я мало про неї знаю. Ще про дідів та бабусь дещо, і про прадідів — ні крихти. А це те

покоління, що жило на межі скасування кріпацтва. Хто вони? Чим займалися? Де жили? Що хотіли? Якось ми дома мало про це балакали, не складали родоводів. Родоводи складали пани, а селянська слава і гідність не мала імен, живих героїв, їхні імена губилися скоріше, ніж губилися в куцах їхні могили. І створювалося враження, що кожен починає на голому місці. Маю такий намір випитати в тата колись найдетальніше про все розгалужене дерево нашого роду. І, як доживу, передам Оксанці, щоб вона знала і берегла те краще, що сплотив на землі і утвердив наш рід. Я такої думки, що якби ми вміли засвоювати і зберігати духовні, а матеріальні вартості в першу чергу, наших дідів, відпало б сьогодні багато пустих балачок, беззмістових пошуків багатьох вартостей.

«До джерел» — такий сьогодні дух часу. На хворобливу душу сучасного інтелігента, в очах якого втратила чіткі обриси межа між добром і злом, честю і безчестям, дозволеним і недозволеним за будь-яких обставин, рутинні моральні вимоги — єдине, що може вилікувати ту невротичну душу.

Сьогодні у всьому світі люди похапцем докопуються своїх джерел, ніби спішать перед могилою впорядкувати і систематизувати прожите і створене, а нам воно потрібне, щоб врешті відповісти собі на питання — хто ми? Як живі свідки потрохи сходять у могилу і забирають з собою все.

Я ніколи не забував, як упродовж усього свого життя тільки від стрийни Ганни чув серед простих людей виконання «Пісні про Байду». Чудово вона співала!

Та хіба тільки спів. Колись (я тільки перейшов директорувати у Нагуєвичі) побачив таку картину: їде повна фіра конюшини, а маленька дитина, може з 4 — 5 років, біжить за фірою, смікає конюшину і носить козі, що прип'ята посеред подвір'я Я дивився і думав: що варті мої педагогічні принципи, продумана система виховання дітей, коли воно змалку навчилося красти і злодійство не тривожить її сумління. Злодійство стало для дітей нормою.

То лише приклад заниження моральних вимог. Чи не в тому причина багатьох лих? Що може вирости зі злодія? Ну, добрий спеціаліст — але вже ніяк не людина, для якої почуття справедливості — вартість, задля якої варто конфліктувати. Я ніяк не можу уявити собі, якби Франко міг надрукувати поета, який писав оду

Францу-Йосифу. Для нього не існувало з приводу цього гамлетівського питання. Він вів боротьбу проти своїх ідейних противників. Але він зовсім не рахувався з пристосуванцями. Пристосуванець викликав огиду. З часом пройшли зніми і ми опинилися перед фактом страшенної деформації моральних постулатів.

Конформізм став філософією, з'єднав у собі прихильників на всіх континентах, норочить виробити моральні засади, які виправдовували бчи навіть відстоювали конформну поведінку. Але то вже хитрість. А на найхитрішу хитрість досить звичайної простоти.

На модну сьогодні формулу (нашу модну, бо натикаюся на неї у 2 листі) про поблажливість до інших дивлюся як на велике завоювання конформізму. Як то ніхто не має права, коли на кожному кроці дає себе знати розперезаний тип, що не відчуває відповідальності ні перед собою, ні перед етнічною спільнотою, ні перед історією, ні перед своєю професією? В атмосфері загальної байдужості він плаває, як риба в воді, ніколи не знав обурення натовпу, не чув, що таке остракізм. Бандит грабує свою жертву при сонній байдужій товпу, поет годує продукцією з душком своїх читачів і добре знає, що це не відіб'ється на його репутації, а критик каже, що ніхто не має права судити чи сказати: зупинись, божевільний. Ось тільки що, буквально кілька хвилин тому, прийшов свіжий номер «Литературной газети» від І.ВІІ. зі статтю Івана/ Драча «Мастер». Йдеться в ній про збірку сонетів Рильського. Можна погоджуватися чи сперечатися з ним. Але коли він пише: «Рыльский был самим собой, не эстетом, далеким от запросов народа, а чутким его нервом», то я тут відмовляюся від всякої суперечки. І тут він заслуговує жалю? Якби ж тільки жалю. Я не маю можливості дати відповіді на всі ті питання, котрі підніс Богдан у своїх міркуваннях про «Балади буднів», бо на конкретні зауваження, мусив би почати відповідати дуже загальними про те, що таке талант і не талант, що таке душевна драма і чи конформізм, як звичка, є драмою, і чи може бути драмою, і добрий десяток дуже близьких питань, які можуть бути не до смаку не тільки адресатам (*Натяк на цензуру*).

Я виходжу тільки з того, що згадану формулу породили обставини. Реакція на нівелюючий вплив часу на особистість. У пошуках захисту вона звернулася до цієї рятівної думки, маючи на увазі в першу чергу себе, свою недоторканість, а вже

потім — інших, або про інших зовсім не думаючи. Але будьмо послідовні. Адже мораль є не що інше, як система заборон або присудів для людської поведінки. Вимагаючи того, щоб ніхто мені не заважав бути самим собою, я мушу визнати це право за іншими. Але ж живу серед людей. І не тільки моє слово, але моя манера, дія, праця утверджують мої принципи у конфліктах з іншими і самим собою. Якби, окрім особистості, більше ніяких організмів не було, можна було б допустити, що окрім свого власного суду (моралі) більше ніякої іншої не існує, хіба потустороння. Але ж існує етнічна спільнота. Для мене вона така ж реальність, як Ти і я, така ж жива система, що має свою філософію і мораль. Вона розумніша, її суд вища інстанція, бо має цілий ряд переваг перед особистістю. Особистість — смертна, етнічна спільнота — безсмертна. А вона сприймає все через окуляри тисячолітнього досвіду, її вартості просіяні крізь сито віків і добре вивірені. Вона зафіксувала їх у своєму епосі. І добре було б, якби в час сумнівів людина зверталась до того перевіреною морального досвіду і шукала там відповіді на питання. Ні, це не фігуральна фраза, не «красное словцо». Я уявляю це собі цілком конкретно. Нарадна мораль не знає індиферентизму. Вона постійно відбирає зі свого середовища жерців її найбільших вартостей, підносить їх до рівня ідеалу, а другим пускає на голову прокляття. Шевченко робив те саме, але той суд не пригнічував духовної енергії людей, навпаки, був оновлюючим і оживляючим.

Якщо серйозно ставитися до етнічної спільноти як реальності, то треба продумати проблематику «особистість — спільнота» у всіх відношеннях і в моральному в першу чергу. Щоб очиститися, треба від багатьох речей відмежуватися і багатьом винести свій присуд. Етнічна спільнота робить це час від часу. В минулому не так то й рідко було чути голоси крайнього заперечення. Міг же Белінський заявити: «У нас нема літератури». І, може, саме такий підхід до того, що віджило, дало йому можливість зауважити паростки принципового нового в літературі.

Кажеш — не маєш права осуджувати, але ж мистецтво у самій своїй суті це суд над чимось і утвердження чогось, не тільки у нас, але і в французів та інших. Гамлет бунтує в ім'я своєї екзистенції, Дон Кіхот не може миритись з приземленістю людської душі тощо. Отже, справа не в тому, щоб оберігати недоторка-

ність людини заборонаю моральної оцінки її вчинків, а в тому, щоб нормальними були умови, в яких можна відстоювати себе у взаєминах з іншими. Мабуть, філософія і етика в тому числі покликані в першу чергу щось з'ясувати, а не оправдати стан душі. Я не приймаю естетики автора «Балади буднів» за нічим не оправдані рецидиви інфантильності і крайньої безвідповідальності перед мистецтвом. Оця хлестаковська «удивительная легкість» на такі думки і поезію, як наведена цитата, говорить мені, що талант не визрів, характер не змужнів і замість небуденної особистості проглядає дрібничкова, меркантильна думка.

Я, по суті, не маю зауважень до Твоїх міркувань, і цілком згоден з тим, що через нього краще бачити інше, хоч би так, як все дрібне краще розглядати через збільшуваче скло. Переконливі Твої цитати. Але я дивлюся на нього як на вчорашній день поезії, естетики і мистецької моралі. І відбиває він стан поезії, а не стан духовності. Останнє вимагає глибокої широти, самопожертви, вимагає принципово іншого складу душі, зовсім іншого характеру. Як тип, як характер він страшно не оригінальний і повністю вкладається в рамки типажу своїх попередників. Він не позбувся штучності в почуттях і манері письма, стереотипної дутої помпезності, псевдозахоплення красою і величчю людини. Я не вірю в творчу еволюцію поета, в якого вже скристалізувалися поетичні звички і безвідповідальність теж стала звичкою. Може хтось допускає, що він здатний на круту поетичну еволюцію, але я вважаю, що такі міркування безпідставні. Ніщо в житті не проходить дарма, людина народжує вчинок, а вчинок кшталтує душу. І те, що вчора було лише доцільним розрахунком, завтра стає часткою душі. Людина реальна лише в її ділах, і та її частка, що нуртує, але ніколи не проявляє себе, — лише тінь. Писав колись Еліот. «Те, що є наміром, але не стало чином, те, що є задумом, але не переростає в діло, те, що є порухом душі, але не вибухнуло пристрастю, те що є можливістю, але не стало дійсністю, — лише тінь».

Це давно зрозуміли люди, що конкретні діла, що хоч народжені всупереч людській душі, формують її по своїй подобі.

До речі, у № 6 «Вітчизни» за цей рік вміщена документальна повість Р.Іванченко про Драгоманова. Повість посередня, але мова гарна і справляє непогане враження. Наводжу діалог Драгоманова з одним царським /чиновником/:

— І казав же я вам, навіщо ви пишете оті українофільські статті і тим самим виявляєте свої погляди завчасно. У наш час треба так робити, як Сікст П'ятий — він все життя ходив згорбившись, доки не став Папою! — Драгоманов несподівано розвеселився.

— Дорогий Олександрє Федоровичу! Може б і послухався вашої ради, якби знав, який щабель моєї кар'єри можна признати за папство. А найбільш якби був впевнений, що, ставши папою, зможу розігнутись. А що як спина звикне гнутися і я так і зостанусь?

Все це в руслі знаменитих франкових «Рік Вавілонських». Не забув, виявляється, що Франко теж думав над тим. Я знаю, що Ти цінуєш його таким, як він є. Я ж вважаю, що його поетична манера варта уваги як момент літературного процесу, минуший момент. І якби він піднісся до рівня фактографа (хоч для великого таланту це вкрай мало), повз його увагу не прийшли б першочергові проблеми наших днів, на які звернули увагу поети з далеко слабшим обдаруванням. І бути сьогодні натуралістом значить бути людиною великої мужності і самопожертви. Але йому це не під силу. Він весь у мінірецензії на сонети Рильського. Йому в цій ролі добре, там він своя людина.

Колись Стефанік написав новелу «Морітурі». Пам'ятаєш? Без подолання крайньої безвідповідальності перед мистецтвом, викорінення решток інфантильності і телячої безтурботності годі сумувати про справжню поезію. І тільки при крайньо занижених критеріях до поезії, при байдужості читача, його поетичної їжі, довкола всього цього стільки балачок. Я думаю, що Ти намагаєшся готовий гамлетівський тип приміряти до нової людини, знайти драматичні нотки в душі, провести паралелі і його самого розглянути як різновидність трагічної натури, яка б'ється над вирішенням гамлетівського питання і від постійних сумнівів та коливань страждає. Думаю, що так не є. Де є звичка, там нема трагедії. А звичка тут займає багато місця. Я не відкидаю складностей повністю. Він не інтимний лірик — і в цьому його велика біда, він драматичний талант — і в цьому його клопіт, бо душа прагне драматичних ситуацій, а звичка — уникати їх у житті. Але все це відбувається на нижчих щаблях, ніж гамлетівські муки, бо така психологія нового типу людей, витворених віком достатку, — конформістів.

Приходилось Тобі щось читати про це у Маркузе? Протягом останніх років про Маркузе появилася маса статей. Його вважають в США крупним марксистом. Тут — ревізіоністом. Він досліджує причини гармонізації людських взаємин, що так характерні в наш час, зближення політичних програм окремих партій, як і інтересів окремих людей. На його думку — це зростання багатства, знання природи, які відтворюють тип консумента (споживача), мисливця за розкішшю і насолодою. Це приводить до «комунізації суперечності на гармонію інтересів». тепер маємо «робітника, що вже не думає про революцію, а про автомобіль, телевізор, морозильню, захоплюючи відпустку, і буде це робити, як дороге йому статус кво». (На мою думку, всі ці модні моральні постулати на зразок «не чіпай іншого», отже, в першу чергу, мене) — черговий виверт гумової душі від справжніх проблем дня, яка не може назвати себе справжнім ім'ям і підкрашує свій вельми сумнівний фасад пристойною філософією і мораллю. Пристойність не як чеснота душі, пристойність як одяг, щоб прикрити мізерію душі, що ще не виросла ні до чоловічого, ні до жіночого роду, а йменується середнім родом — воно. А життя суворе, і багато тих, хто хотів би ту суворість обминуть і разом з тим зберегти порядність і не чути суду власної душі та осуду в очах інших. Чергова хитрість — то властивість слабих. «А людини ще нема», — то гарно сказано і правдиво тут (у мистецтві теж) нічого не вихитруєш. Воно вимагає чистої монети і здалеку чує, з якими намірами приходиш до нього. У філософії «щоб був вовк ситий і коза ціла» мистецтво дає завжди на диво правильну оцінку. Чи не досить? Може ті «Балади буднів» і не варті того, щоб в'язень, що має 1 листа на місяць, присвячував їм стільки місця. Багато їм честі. Над ними добре думати в ресторані за фляшкою коньяку. А ось про Никанорову варто поговорити. Симпатична критичка. Гарно мислить, справді має той мистецький дриг, що потрібний критику, але мало ще в ній глибини. Дзюба почав з глибших думок і більше узагальнив. Проте кожна її статтю читаю з радістю.

Що ж до інтелектуалізму, то я такої думки, як якихось 15 років тому. Поезія всеосяжна. Інтелектуалізм, як властивість таланту, був завжди, інтелектуалізм як об'єкт теж існував. Але інтелектуалізм як мода — шкарадна річ, бо за неї береться всякий, і навіть той, хто до інтелектуальної поезії не має ані

трохи кебети. Може, Ти й права, що романтизм був найвищим сплеском поетичної хвилі, але згадай Франкового «Мойсея», «Похорон», вступ до «Гайдамаків». Кожному своє. А такий інтелектуалізм, як тепер, — то ціла біда, як не чергова бутафорія і звичайнісіньке «надувательство» читача.

Обриваю на півслові, бо, цьому краю не буде. То лише інтродукція, а до конкретного аналізу балад перейду, як пощастить мені відвідати рідні пенати.

Я дуже радий, що повернувся Микольцю. Їх листівку і телеграму отримав. Та я зовсім не хвилююся за той рік. П'ять років, Микольцю, тріснуло, як батогом. (*Ідеться про п'ятирічне навчання Миколи Гориня у Львівському політехнічному інституті і перепідготовку і армії. — Ред.*). Що там про якийсь рік говорити! Проте час таки наклав свій відбиток, хлопці дратують мене сивиною в бороді і на голові, а серце дає себе знати щодня, коли лягаю спати. Довго кручуся, поки виберу йому місце, а потім проекспериментую десятки варіантів, як і де покласти руки. Серед тих експериментів засинаю. А ранком у голові свіжості немає, ніби й не спав.

У двері проситься старість. А ще і не жив, «лише збирався жити», як писав якийсь там поет. Але тут теж життя. Треба тільки знайти точку опори. Колись в'язень Морозов, один з крупних народників, у своїх спогадах писав, що людина повинна мати: постійний науковий інтерес до чогось, оберігати себе від мізантропії і ніколи не вважати, що ти вкрай нещасний і твої умови тимчасові. Влаштувайся тут і вважай, що на постійно. Але не про те...
...Оксанині міркування мені дуже сподобалися.

Що ж до її навчання, то я проти посилання дитини в школу з англійською мовою навчання. І справа не тільки в тому, що вона одержить слабшу підготовку з інших дисциплін. Тут ідеться не про знання, а про щось більше. Люди тягнуться за модою і випускають з уваги, що повний перехід на англійську мову спілкування відбивається на способі мислення і світосприймання дитини. Вже тут я читав кілька серйозних робіт з психології білінгвізму. То дуже серйозна і відповідальна справа. Я притримуюсь концепції Ушинського, що загальну освіту дитина повинна одержати рідною мовою. «Не умовних знаків вчиться дитина, вивчаючи рідну мову, — писав Ушинський, а п'є духовне життя і силу з рідної груді рідного слова. Воно

(слово) пояснює її природу, як не міг би пояснити жоден природознавець» (Собр. соч. т.1, ст. 270).

Я глибоко переконаний у достовірності наукової гіпотези лінгвопсихолога Йорда про те, що мова не тільки засіб комунікації, як у свій час твердив автор «Питань мовознавства», але в першу чергу скарбниця народної філософії і моралі. Тому початкові знання вона повинна засвоїти за допомогою понять рідної мови, щоб через них присмоктатися до багатого народного досвіду. Тому тепер слід посилено вчити її вмінню смакувати слово, виробляти навик висловлювати відтінки — емоційні, смислові, кольорові тощо слів, щоб через них закласти здорові підвалини світосприймання. А коли вона матиме цю філософсько-етичну підвалину, тоді на ній можна набудувати все, що хочеш. Та як вона не знатиме, для чого мати її привела на світ, тоді все інше нікому не потрібне лушпиння.

Я думаю, що Ти уважно прочитала статтю Сухомлинського в «Літературній Україні», хоч про це не згадуєш і зробила собі з цього правильний висновок. Його метод плідний. Я цим же способом користувався в школі і знаю, який ефект він дає. Добре було б, якби Ти скористалася його методом і перетворила його в принцип щоденних взаємин з Оксанкою. Не принагідно, а постійно щодня. Пригадуєш, як ми колись розмовляли про знайомство Оксани з природою? Той принцип диференціації, заглиблення в одну річ треба застосувати в мові. Хай Оксана має свої улюблені слова, як квіти, привчай її до того, щоб вона думала над тим, як краще висловлювати думку. А як можна це слово замінити іншим, точнішим, красивішим. Малюй у її уяві до окремих слів цілі картини. Смак появляється там, де є диференціація, поділ загального на деталі і співставлення останніх. Один бачить загальну картину, інший бачить у ній масу деталей, відтінків — то вже озброєне око. Навчи її такого підходу до слова. Я вірю у велику магічну силу слова, коли людина подолала бар'єр поверхового знайомства з мовою. Треба їй відкрити красу рідної мови і прищепити той смак, отримувати насолоду від доброї і гарної фрази. Тому я за те, щоб вона засвоїла все те якомога краще. А англійську мову вивчить, коли захоче, в інституті. Що ж до вибору, то тут утримуюсь від будь-яких категоричних міркувань. Не думаю, що можна повністю покладатися на її вибір. Навіть 17-річний юнак часто розгублюється. Тому по-

трібний досвід дорослих. Може, то й непоганий шлях проб, але дуже довго його притримуватися не варто. Отже, вибір. Який? Чому балету і малювання мало? Якщо бачиш, що в музиці вона почує себе краще, ніж у балеті, запиши її на музику. Але одночасно — то і не під силу навіть дуже фізично здоровій дитині. Може, все-таки вдасться вловити, яка в неї Божа іскра. Словом, вибір між музикою і балетом залишаю Тобі. Я більше схилься до музики. Бачу, Тебе захоплює фігурне ковзання. Вибирай сама зараз, а щодо англійської школи, то я категорично проти.

Так, для Раї тепер маса проблем. (*Раїса Мороз була звільнена з викладацької роботи. Батьки Валентина жили на Волині. — Ред.*). Не знаю, чому вона хоче віддати сина до школи-інтернату, а чому не до батьків на Волинь? Наскільки я знаю, вони ще відносно молоді, і батько добрий музикант, то міг би навіть вчити хлопця нот і гри на скрипці. Очевидно, все це залежить від рівня взаємин, але в такій ситуації навіть погані взаємини не повинні бути на перешкоді. І та поїздка на курси — все це не на часі і досить несмачне. Вона повинна знати, що завжди знайдеться безліч «друзів», які штовхатимуть її цілком свідомо і заздалегідь заплановано на слизьку дорогу. Тому вже зараз треба вибрати. Раї бракує (можливо, так мені лише здається) Твоєї гордості і впертості. А жаль. Може, з часом все те влаштується якнайкраще. Але я вважаю, що наші сім'ї повинні бути на голову вищі. І я особисто ніяких компромісів у цьому плані не допустив би, як би це болюче для мене не було. Не хмурся, що так одверто про це пишу, хай не хмуряться Мама і Тато, та й брати мої. За цей час я тут наслухався десятки всяких сімейних моделей і трагедій...

...Той емансипаційний процес поставив стільки питань, що мабуть, і самі жінки вже йому не раді. Але дасть Бог, що ми з Олею подолаємо ті труднощі. Як думаєш, Олю? Пишеш про чоловічу доброту, але не в кожній жінки така характеристика — велика чеснота, частіше слабкість. Дуже часто, коли дружина каже «добрий чоловік», то це звучить як «такий собі чоловік». Це те саме, що сказати жінці, що вона тільки розумна. Пригадуєш листування Кобилянської з Маковеем? Словом, все це нам треба колись з'ясувати, бо листування має ту ваду, що в процесі відповіді опонента не можна уточнити свого розуміння вжитих понять. А все від плутанини. Чи як не все, то хоч більшість.

...Страшно вже хочеться зустрітися з вами, надивитися на вас, набалакатися, навіть посперечатися, але розвагом, без поспіху, без настирливого стороннього ока. Чи відомо вам це почуття? Почуваю себе так, як у бочці законсервована риба. І час від часу мигне думка, що так воно і повинно бути, що ніби все стало нормою. Лише, коли візьму в руки листи та знімки, реально відчуваю, що той мій уявний світ, до якого звертаюся в думках щодня безліч раз, — не плід моєї фантазії, а жива реальність. Та що там казати!

Сьогодні 6 число. Залишилося тут якихось 10–12 днів. Минулого тижня водили мене до знімки і робили її так, як у перші дні арешту. Дивина, бо нікому того не робили, хто їхав до табору. Отже, матиму найсвіжішу знімку. Знову глянув на себе в дзеркало. Дивився на мене з дзеркала якийсь щуплий підстаркуватий чоловік. Просто дивно, як може змінитися людина. Кожен раз, коли іду на побачення, дивуюся з себе.

Щоб не забути, нагадую тобі, Олю, щоб Ти поздоровила Богдана /Мацелюха/ і Дарцю з сином. Я це робив двічі. І в мене нічого не вийшло. Ждати до табору дуже довго, тому постарайся зробити це зараз. Тільки не забудь. Твою і Оксанини чудові листівки я отримав 3 липня, а про затримку листів у червні не дивуйся, бо під час відпустки Ти завжди збавляєш темпу листування. Все це я вивчив за ці 4 роки. Всі спади і сплески листових дощів мені відомі. Найпродуктивніші — пізня осінь і зима, найменш врожайні — літо і пізня весна. Словом, як відпочиваєш, то відпочиваєш капітально. І від листів теж. Тепер вже все вклалося у рамки, і важко свого мужа чимось здивувати. Адже 5 років давно пройшло і договір свій Ти виконала.

А знаєш, скільки я отримав від Тебе кореспонденцій? За 3 роки тюрми 218 листів, листівок і телеграм, а всього від рідних 313 листів і листівок. То була та надбавка до пайка, якої багато з моїх колег були майже позбавлені чи позбавлені повністю, а тому моє існуванні тут, як і існування подібних до мене, не йшло ні в яке порівняння з іншими, яких контакти протягом років відмерли. Це завжди треба мати на увазі, коли ведеш порівняння. Рівності нема ніде. І в тюрмі теж.

Питаєш, як у мене з німецькою мовою? Почитав я тут «Кінець Берліна». А взагалі за 3 роки прочитав 3 книги, щоденник Гейне «Подорожі до Гарцу», «Дев'яте листопада» (забув автора) і оцю

останню книжку. В цьому році окрім німецьких газет я вже нічого не читав. З місяці вправлявся на газетній лексичі. Таке враження, що газету будь-яку можу читати без словника, а кожний новий текст художній без словника не йде. Кажуть добрі знавці мов, що це закономірний процес і рівень знань теж. Великий пех я мав до фінської мови, але бачиш, не вийшло. Не подобалось це начальству чомусь, і всі фінські журнали як корова язиком злизала.

Мордовія, Озерне, 1.VIII.1970 року.

Нарешті дотягнувся до лагелу. Я писав Тобі, що виїхали ми 14.VII. І якби не перенаселення в Горькому, вже давно були б на місці. До Горького етап прийшов 15.VII, а відходив 17.VII, то нас залишили, бо не стало місця. І так ми просиділи до 23.VII, а потім ще 4 дні у брудній, смердючій Потьмі, де я таки добре простудився.

Але коли вчора ми дотяглись до табору, то десь моя простуда ніби пропала. Пишу ручкою, подарованою Михайлом [*Сорокою*]. Приїхали ми якраз після обіду, десь пів на другу. Коли сходили з «воронка», з цеху висипали на призьбу наші і ми ще з далеку віталися та й знайомилися.

Дивлюся, стоїть якийсь хлопчина з руденькою борідкою, невеликими круглими очима, ледь сутулявий, але обличчя живе і весь час щось на ньому грає.

— Хто з тобою поруч, Іване?

— Гінзбург.

Отак я перезнайомився з іншими.

Потім зайшли до перевірки і отець /Денис/ Лукашевич, що був на побаченні, встиг почастивати мене якимось соком замість води.

А потім — зона! Кинулись назустріч і були схвильовані до сліз. Але дивлюся, нема десь Михайла [*Сороки*]. Я заніс свої мізерні пожитки (бо валізки з паперами лишилися на перевірку ґрунтовну!) до секції і лише тоді збагнув, що його я не бачив. Кинувся до сусіднього барака, а він готує всяку зелень на прийом. Посварився добродушно рукою, обнялись ми, розцілувались. За скромною гостиною було мені дуже тепло і приємно. Все це ще до приходу людей з роботи. Але ось нахлинули роботяги, і тут же повідомлення, що троє моїх колег переводяться по сусідству. Зустрічний банкет перетворився на проводи.

Все це лише зверхня констатація фактів. Але повір, що почував я себе справді дуже гарно.

...І я тобі не в силах розповісти про свої враження від зустрічі з природою. Часто люблю повторювати Міцкевича про те, що цінуємо втрачене. Але то лише півправди. Ще більше цінуємо тимчасово втрачене, що повернулося до нас. Мабуть, Ти кепкуватимеш з перечуленого арештанта. Але зустрів її (природу) як справжнє диво. Після всіх частувань і балачок кількогодинних, коли я ледве пересував ногами, бо весь час ходив (з 6 до 10), вкрай втомлений незвичним рухом і переобтяжений враженнями та інформацією, я все таки хлюпнувся в ліжко, то перше враження було, ніби я потонув у м'яких пуховиках. Ніби це не звичайна сітка, а справжні пружини — така різниця між цим ліжком і тюремними рамами. Лежу, а у відчинене вікно бачу величезний клаптик неба, море зелені, аж чорної. Чую, як до мене накочується хвилями чисте ароматне повітря і проникає в кожен закуток тіла. Його теж дуже багато — море. Все тіло дихає. Чую якусь дивну легкість. Ніби помився, викупався після того, як місяць не був у лазні. З грудей спав камінь, а з плечей — ноша. Груди легко підносяться і тих ковтків мені досить, а там, у тих смердючках я чув нестачу кисню, часто широко розкривав рот і глибоко дихав, але це мало допомагало. Бо ця суміш була завжди не свіжа і якась така з домішкою сопуху. А тут повітря чисте, смачне, гострувате, настроєне на сосніні, запашне і холоднувате — тільки впивайся, ковтаєш і з кожним подихом чуєш, як кожна клітина вивільняється від того сопуху.

Перечитав все це і подумав собі, чи не виглядає воно на сіру банальщину і чи не заснеш, читаючи. Але така вже моя писемна мова. Я хотів передати Тобі невимовну радість зустрічі з тим, що ніколи і ніким не повинно нормуватися: звичайним повітрям. І розуміє це той, хто його втратив і знову набув. Ти це переживала?.. Здається, що після слідства того я не відчув.

Звичайно, заснути не міг. Лежав, поки не пробудилися мордовські півні, потім пішов на двір трохи та знов повернувся, ліг! Вимкнули велику лампочку. Треба лягати спати.

Сьогодні вигнали мене на роботу, але я не працював.

5.VIII. /1970/

Почуваю себе погано. Перший день, мабуть через сильне емоційне збудження, грипа відступила і я її зовсім не чув, а

сьогодні знову затягнула. Почалося ще в понеділок і тому я не пішов на роботу. Тут нанесли мені купу найкоштовніших ліків. Михайло /Сорока/ приніс пачку меду, кілька зубців часнику, отець Лукашевич термос чаю з зілля. П'ю та ласую медом, бо гарячка є, і ще й до того кашляю так, ніби спав на снігу, аж груди розриваються. Якби ж то інші обставини, я б і не звернув на це уваги, але ж гості! Як же з'явлюся перед вами? Ці дні так сонячно, і міг загоріти, та легкий вітерець не дозволяє мені вийти на сонце. Лежу, окутуюся, потію і молю Вищі сили, щоб я скоріше одужав, а ви їхали. Сьогодні минає реченець, а вас нема. І погано, що нема, і добре, що ще не приїхали.

Сьогодні показували мені хлопці Твої листівки. І стільки в них було радості! Як то дуже часто мало треба, щоб принести людям кілька хвилин задоволення. Особливо радів Роман Гурний. Як дитина! І все це навіювало думку про людські взаємини. Прислали мені з Москви листівку і пачку грузинських листівок ще до того, як вона (?) опинилася в лікарні психіатричній. Вона-то змогла, знайшла час, відчула потребу. А хтось не може досі, ніякої потреби не відчуває. Отаке-то.

Мабуть, справа не тільки в культурі взаємин, але ще в чомусь. Проклятий конформізм заїдає.

А коли я переглядував листівки, то було мені на душі дуже гарно. Чудово Ти придумала. І жаль, що тільки Ти.

...Десь учора познайомив мене Михайло зі «Щодеником Давгука Рабіновича». 13-літній єврейчик нашкрябав його, перебуваючи в гетто. Без гострих слів, піни на вустах, навіть без люті на фашистів, але через свою простоту наївність ця річ викликає незвичайне враження. І є там такі слова про батька, якого арештувала поліція: «...Я був на молитві і мені стало сумно без тата. Я побачив, як інші діти стоять біля тата, а мені хто покаже? Ніколи мені не було ще так гірко, як сьогодні на молитві. І коли ще мені повинно було бути так неприємно?» Ось Тобі роздуми 13-річного. А що думає Оксанка?

...Закінчився іще один день у таборі. Кольори вже встигли побліднути, оп'яніння пройшло, я окліматизовуюсь поступово. Але робити нічого не можу. Саме не можу навіть тоді, коли себе примушую. Якось дивна розсіяність і така глибока, що навіть стаття в голову не лізе. Я опрацював тест на розсіяність і переконався, що вона таки ґрунтовна. Мабуть,

злива вражень, інформації, почуття ще не вляглася. А до того й гарячка, кашель і дике бажання негайно одужати. Ні про що не думаю, тільки про те, якби зігнати ту грипу. Навіть смолу пив би, аби тільки якнайшвидше стати на ноги.

16.VIII. /1970/

Знаєш, як кажуть? — І сталося! Те, чого так довго ждав, прийшло. Ні, промигнуло, захопило подих, піднесло на своїх хвилях і щезло. А я сиджу і думаю: чи то були видіння, чи то собі намріяв, чи справді...

...Чудова Оксанка! Вся вона зіткана з ніжного серпанку. На диво тонка її душа, якийсь має природний такт. Пам'ятаєш, як вона зауважила Тобі, що тут вона татові віддає увагу, а дома знову мамі. Все то таке, що мене і сьогодні дивує. Я вже не говорю про її фігурні танці. Дуже вона мені сподобалася! Залишила глибоке враження. Бережи її! Не пощери нічим її дивного казкового світу, її прекрасної душі. Не шкодуй часу на виховання в неї добрих манер. Підтримуй в неї любов до порядку, чистоти. Залучуй до праці. Я любувався, як вона мила тарілки і навіть ножі. Я боявся, що вона поріжеться. Але де там! То вже зовсім доросла дитина! Вона багато може Тобі допомогти. Михайло [*Сорока*] вважає, що Оксанка перед ним у боргу, бо саме він вручив їй букетика. Отже, від неї листа. Але оскільки Оксанка ще не вміє писати, то, принаймні, намалювати щось може! Я йому ще не показував Оксаниних малюнків, але вже розповідав про них. То хай Оксанка зробить старому лагерникові таку приємність. Добре? То він мене так наобдарував, що аж не зручно: бушлат, авторучка, рушник, окрім цілого мішка всяких їстівних припасів.

Щиро вітай своїх рідних, Маму з донею, Олену (*Садовську Марію з донькою Ганною, Антонів. — Ред.*).

Якщо знаєш щось про долю Валентина /Мороза/, напиши. Скажи, що ми тут думаємо про його день звільнення.

Озерне, 30.ІХ. 1970 року.

...Зслиз останній невільницький вересень. Адже більше вересневих днів не буде за колючим дротом. Наступний вересень наш. Розумієш? Я вже в тому вересні, вже ходив по масляки до

цетувського лісу, пік з тобою картоплю. Я хочу такого ж радісного повторення, як було тоді, вісім років тому... І хай собі як знають, а нам буде радісно. А все інше — тільки тля...

...Я знаю, як легко посковзнутися, і я ніяк не хочу, щоб Ти це зробила. Я хочу, щоб Ти була зразковою, і я хочу, щоб я міг Тебе протиставити всім дрібним, мінливим і нестійким. Я хочу гордитися Тобою.

...Я зараз сиджу над Шибутані [*Шибутани. Соціальна психологія*]. Його ще раніше прислали Галанскову. Але це книга, яку треба мати на столі весь час. Маса цікавої інформації. Велике місце відводиться контролю. І думаю, що концепція Цурковського тут лише дещо з'ясувала б. Цікаво, як він там? Нічого не чула про лабораторію [*Психологічна лабораторія на Львівському заводі "Атовантажників"*]. Хто в ній працює? Було кілька нарад з інженерної психології праці, але нашої лабораторії там не зустрічав.

У Ленінграді був знайомий єврей-інженер, який працює на залізниці. Мабуть, те, що я почав організувати, таки народилося. І взагалі, настільки розрослася сітка лабораторій нашого типу.

Недавно я одержав листівки від Левка [*Лук'яненко*] і Славка [*Гасюка*]. Маєш від них найщиріші вітання, особливо від Левка.

...Прохання ... напиши детально як пройшла зустріч Панаса /Заливахи/. Щиро вітай його. Що чути про /Михайла/ Озерного? То правда, що він єговіст?

Щиро вітай друзів.

Озерне, 1 листопада 1970 року.

Сьогодні неділя. Надворі лежить добрих 60 см снігу, мороз — 10°, скажений вітер. Вчора я почав писати Тобі листа, але вийшов він якийсь ніяким. Може тому, що намокли черевики і ніде було їх просушити, а тому в ноги холодно. Сів за стіл — холодно, прийшов на ліжко, тільки вмостився — дивлюся, прийшов Михайло [*Сорока*]. Він вже знає, коли я не маю часу на розмови, і тому дуже швидко відкланюється. А то сів собі. А через деякий час каже: «Я прийшов до Вас у гості.» Тоді ми всілися добре у ліжку і я вголос почав зачитувати щоденник Анки Франк. Потім пішли розмови про Оксанку, про нас. Я взяв зошит, зачитав йому зо два десятки Оксаниних афоризмів. Не оглянули-

ся — як пора спати. Здається, нічого такого не було. А цей вечір так гарно вплинув на мене, створив якийсь затишок, повіяло сімейним теплом. Словом, було славно, як сказав би цетульський тато. (*Тато Ольги, Павло Мацелюх, з с. Цетуля.— Ред.*).

Багато переговорили ми про дітей, про сім'ю. Він над тим теж постійно думає. Яюсь каже: «Діти часом не зауважують, які вони бувають жорстокі до своїх батьків.» Потім витягнув листівку і просив переслати Оксанці, що й зроблю цим листом.

Дуже жалкуємо, що десь подівся Оксанин малюнок: «А може все таки знайдеться, га?»

— Ех, Михайле, Ви не знаєте, як вони вміють безнадійно губити дрібні речі! Навіть у гороскопі про це написано!

— А все-таки напишіть, може знайдуть!

Ось я і пишу. Бачу, як потрібно цій залізній людині душевної теплоти, ласки! Як він глибоко хвилюється про щось людяне. Коли зачитував Оксаніні афоризми кілька разів на очах виступали сльози.

...Я згадав про щоденник Анки Франк не випадково. Це незвичайна книга. І я вважаю, що її повинні прочитати всі батьки, які мають дівчат.

Анка Франк — 13-річна єврейка, яка разом з батьком втекла з Німеччини до Голландії, а там у 1942 році змушена була піти в підпілля, щоб не потрапити в крематорій. Сім'я багата, і ось голландці ховають їх в ізольованій квартирі при конторі. 2 роки живуть 2 сім'ї і один холостяк, всього 8 чоловік, безвихідно в цій добровільній в'язниці. І Анка, допитливий підліток, починає щоденник, в якому описує все, що відбувається в їхньому «сховищі», а також свої міркування, погляди на окремі питання та людей. Словом, цей щоденник — відкрита карта душі 13-річної дитини. Я прочитав його з запоем. Вона шокувала мене дорослістю суджень, дивною спостережливістю, часом різкістю щодо батьків. Особливо цікавий кінець. Доля цих підпільників трагічна, їх таки знайшли, кинули до концтабору, батько Анки вижив, а Анка померла. Їх благодійники знайшли цей щоденник серед сміття розгромленої криївки і видали. Він облетів весь світ. Анка стала популярна, в Німеччині виникли молодіжні організації під її ім'ям, а тут пробив їй дорогу І. Еренбург.

Я так заохочую Тебе, бо весь час думаю про Оксану. Батько Анки був дуже розумною людиною, і то не зумів стати дові-

рочним другим своєї дитини. Думаю, що для нас принесе він певну користь.

Питаєш мене, як я гараздую? Здоров'я з перемінним успіхом. Довго виходить з мене тюрма. Кахикаю, грипую безперервно. А що не вмю надоїдати лікарям, ходжу на роботу. Всі, хто був 3 роки у Володимирі, так переносять акліматизацію. Кажуть, що все це триває 3 — 4, а то і більше місяців: схильність до простуди, перевтомлюваність і т. ін. Отже, я закінчую цей період. Серце — так собі. Якби не ця робота в цеху, де треба сидіти 8 годин, серед страшного шуму, може б пішло на поправу. Де там. Говорять, що братимуть на будівництво. Пішов би з великою охотою. Страх не люблю цеху.

Тиск рідко мене турбує. В основному біля норми...

...А тепер посмакуй собі одного з найкрупніших єврейських поетів — Бяліка.

Истинно — и эта кара Божия
И горшую кару пошлет Элоим (Бог)
Вы лгать изкорились перед сердцем своим
Ронять свои слезы в чужие озера
Низать их на нити любого узора
В кумир иноверца и в мрамор чужой
Вдохнете свой пламень с душою живой
Что плоть вашу ели. Еще ль не довольна!
Вы дух отродите совсем добровольно
И строя гордыни египетской град
В кирпич превратите возню бранных чад
Когда из темницы возропщут их души
Крадясь под стенами заткните вы уши
И если бы в роде зачат был орел
Он крылья расправив гнезда не нашел
От дома далече б он взмыл к поднебесью
Не стал бы смиряться над вашею всеью
Прорезал бы тучи лучистой тропой
Но луч не скользнул бы над всеью слепой.

...

26.XI. /1970/

Я одержав Твою листівку лише 24.XI. Але радий. Дуже гарчі і чіткі фіалки. Оксанині малюнки теж гарні.

Та справжнім іменинником був Михайло. Він так радів, що і я рідко бачив його таким радим. Сам склеїв мені конверта — тільки б помістити туди свою нову листівку. Взагалі Оксанка внесла своїми творами багато тепла і радості. Як то небагато треба, щоб принести людині кілька приємних хвилин.

Найдорожча Оксанко!

Дуже дякую тобі за прекрасні малюнки. Ти ними усіх зачарувала. Що ж кажуть ті, що покінчили художні інститути? Ну і втерла ж ти носа багатьом!

«Горобина» хай буде наукою для тебе, щоб на майбутнє навіть найближчі не впливали своїми замовленнями, побажаннями і порадами на твоє мистецтво. Взагалі то вона гарна, але ж поруч «Князівни» та «Кедрів» ставити не можна.

«Князівна» не потребує коментарів. Залицяльники завжди так виглядають, але ж де ти їх і коли бачила?

А про «Кедри» то й слів бракує.

Я не знаю, що тебе надихнуло: може музика слова, а може пісня, але «Кедри» є дрімучими, казковими і ніжними. Дуже вони гарними в тебе вийшли.

Та чи знаєш ти (з рештою, де ж можна встигнути за 6 років то все дізнатися), що живе у кедрових лісах птичка, яку зовуть «кедрівка». Тому вона так називається, що дуже любить кедрові горіхи, які лущить кривим дзьобиком, наче ножицями. Завбільшки вона як синичка, але гарніша, співає наче соловей, тільки ніжніше, дуже допитлива і небоягузлива.

Дякую дуже твоїй матері за поздоровлення (хотів би я бути таким) і все, чим спричинилася до святкового настрою. Поцілуй же її від мене.

Коли забачиш своїх дідусів з Ходорова, поклонися, прошу, і поцілуй руку бабці Стефі та по-дружньому привітай Дідуся і дуже широко подякуй їм за поздоровлення. Велику радість мені принесли.

Може, zobачиш стрийка Миколу і Дарцю — подякуй, прошу, за телеграму.

Тобі безжурних днів бажаю, радості і щастя.

Цілую Твоє личко —

Михайло /Сорока/.

А взагалі про Твою інформацію хочу сказати кілька теплих слів. Хіба так пишуть на чужину? «Люба вийшла заміж за Мельника».

Хто той Мельник? Де він працює? Ким? Ех, Ти, гайдамачко! Взагалі, Ти в мене останнім часом щось зашкандибала з листуванням. Каже Михайло: «Вже би Оля могла написати Вам». А я відповідаю: «Я теж так думаю. Але як вона напише, то вже товстелезного листа». Трохи Тебе захистив, але в душі дав «пляцка»... Мабуть, буду б'ючим чоловіком. Підійде? «Хай вже краще б'є і любить, ніж має не бити і не любити» — писала тут одна жінка. А Ти як?

...Сміялися ми з Михайлом, коли читали Твої міркування про красюків і красючок. А він пригадав той час, коли обставини повністю нівелювали статеве розмежування. І жінка могли просити в чоловіка паперу в кльозеті. Жах? Не роби мені ніяких застережень. Я красюк тільки для слова. Насправді робив це для вигоди, щоб було куди сунути руки. Але признаюся, що не люблю навіть тут людей, які опускаються. Щоправда, якщо вірити тутешній стінній пресі, то і я такий. В кожному номері фігурую. То план виконав на 40%, то ліжко не так застелив, то ще щось там. А перешивав бушлата сам, бо спрацював той первісний інстинкт: «Хоцю сам» Адже треба мені мати якусь хлібну спеціальність, щоб заробити на кусок хліба.

Дружинонько моя незбагненна! Напиши мені нарешті, що то за дитяче піаніно. Що значить «взяла». Купила чи визичила напрокат? Якщо купила, то скільки воно коштує. Мусиш же Ти нарешті звикнутися, що маєш свого пана, якому треба звітувати про всі більш-менш суттєві [*капітальний ремонт*] зміни в домашній господарці. Боже, як подумаю, скільки то треба праці вкласти, щоб з того, що називається «Моя Оля», стало «Моя дружина Оля». Ні, тут потрібна інша метода. І я за неї візьмусь, як тільки Бог і Його намісники на землі дозволять мені заглянути у свої чертоги. А як вони? Коли кінець цій муці; що вже зроблено? Напиши мені.

Маю до Тебе прохання від Михайла. Дуже просив він, щоб Ти від його імені віднесла букет квітів до лікарні в перший день народження внука. То ж не забудь. Добре?

Я надіюся, що до одержання Тобою цього листа, Ти мені детально опишеш все, що зв'язане з долею Валентина /Мороза/...

А я шию рукавиці. Здається потрохи вибираюся зі смуги суцільної простуди. І скільки я тут не гартувався, все це вистачало на короткі тижневі передишки між суцільним закатаренням. Вже надоїло. Якраз перед Михайлом трохи прийшов до норми. На Михайла я йому прошив папку, а він вгостив мене чудовим

квасним молоком, бо одержує лікарняний пайок один місяць. Потім був бал. Івана [*Кандиби*] не було, бо був у лікарні. Нічого серйозного, просто перевтомився.

Нарешті знайшлося місце поговорити на вічні теми.

Прочитав книгу «Русские народные предания» Соколової. Такі книжки можна писати на коліні. Але цікава вона поглядами авторів «преданий» на історичні постаті та на певні моральні проблеми добра, справедливості. Як не дивно, але такі царі, як Іван Грозний та Петро I виступають у ролі справедливих царів. Вони судять бояр за хабарництво, неросторопність. Але сама кара, яку присуджують автори «преданий» своїм жертвам, є вкрай жорстокою і якраз іде в руслі жажливої практики героїв. Народ не засуджує жорстокості. Жорстокість як метод встановлення справедливості. Але жорстокість не розглядається як несправедливість.

В одній з легенд боярин взяв у «подарунок» гуску, а гусака було начинено рублями. Цар Іван Грозний наказав «разделать» його, як «гуся». Йому рубали руки і ноги, приговорюючи: «Ну как, хорош гусь?» Така жажлива царська практика дала метастази на народну свідомість, на вироблення морально-етичних понять.

26.XII. /1970/

Я довго ходив під враженням Твого листа. Мабуть, ця подія [*Трагічна смерть художниці Алли Горської 28.XI. 1970 р.*] вибила багатьох з нормальної колії. Якби ж то більшість, хто обріс жиром і філософією такою ж, хоч трохи струснула така подія. Але, видно, для того мусить бути чесне і благородне серце, готове відгукнутися на такі жорстокі дисонанси. Коли вже Василь [*Василь Симоненко*] не промовив до них, то що там говорити іншим. Щодо впливу, то каже Ушинський, що в таких випадках різних людей він діє по-різному: одних пригноблює, паралізує, будить меланхолію, при тому чорну, в інших викликає обурення, зятятість, внутрішню зібраність.

Так. Я теж думав в тому руслі, що і Ти. Все могло бути. Все може бути. І тому жити треба так, ніби завтра мусиш робити останній підсумок. Я весь час думаю про це.

Не знаю, як Тобі, а мені цей час [*В ув'язненні*] як батогом ляснув. Від листа до листа, від прочитаної книги до книги.

Сьогодні закінчив «Дикі поля у вогні». Думав, що там знайду щось про громадське землеволодіння під час Хмельниччини.

Деякі автори порівнюють його з російською общиною, інші навпаки, показують принципову різницю, але ніде я не зустрів детального розгляду цього питання. І Збігнев Войцик — автор згаданої книги, тільки мимоходом про це говорить. Проте цей витвір колективного громадського землеволодіння дуже цікавий. Як він здійснювався, які взаємини існували в ньому. Особливо громада — громадянин. Словом, це досить цікава деталь у процесі історичного розвитку етнічної спільноти.

Але що Тобі про це говорити, коли Ти позіхаєш при таких медитаціях! (Хе!)

А коли вже зайшло про таку проблему, як «прости мене моя мила, що ти мене вчора била», то нагадую Тобі, що Боплан дивується з того, що на Україні не козаки, а дівчата пропонують чи просять руки хлопця. Може, з того часу залишилася в них ота енергійність, норовистість, непослушність і десятки інших чеснот, які задають чоловікам безліч всяких клопотів і примушують завжди тримати віжки натягнутими. А що я тепер скептично ставлюся до змін генетичного коду народу, то приходжу до висновку, що треба проявити вміння і з цього зробити щось корисне...

...О, тільки що підійшов до мене Михайло /Сорока/ і сміється. А я сиджу за столом, де ще двоє росіян, один фізик, другий історик. І питає мене: «Що, пишете другого листа? Так?» — «Ви щось в мене хотіли?»

— Ні, не забудьте, що завтра велика дата. День Евлевтафія. Сміюся.

— Що, ви не чули такого святого?! Я ж казав, що ви слабо вивчали в школі Біблію. Отже, приходьте завтра до мене на олію. Та ще в мене завтра 18 років з часу останнього арешту. І в Осадчого (здається) день народження.

Такий він, цей дивний чоловік, що вміє бути вкрай принциповим, вкрай гнучким і поступливим, дуже чуйним, великим митцем ладити з людьми, обходити конфлікти, на які вплинути не може. І при всьому тому залишитися поважною людиною серед людей чесних, і навіть огидних капо.

Було в мене 2 листівки зі звірятами. Одну я вислав Оксані, а за другою прийшов він.

— Ви ж самі сказали, що то моя листівка!

Взяв, і так думаю, що написав її Оксані. Дуже радів з того, що Оксані подобалися його листівки. Мабуть, не менше, ніж вона.

Любить сина і може годинами про нього розказувати. Має незвичайну пам'ять і тому зустрічі, навіть випадкові, зафіксовані яскраво і колоритно.

А ще любить дивувати мене своїм знанням пантеону наших святих. І коли я йому кажу, що він мене паралізує своїм знанням, — сміється. Мабуть знає, що весною у нього 60-річчя і я дуже хотів би бути в цей день з ним. Словом, можна було б про це безліч писати. Та й Ти, мабуть, знаєш про це немало.

— І що ви Олі так багато пишете?

Або: «І що вона вам стільки пише?»

Читаю Твого листа, а ті місця, котрі надто інтимні, пропускаю.

— І чого б то пропускати...

— Не можу, Михайле. Нікому про це не можу. То тільки моє.

— Якби ж то так. Адже читають.

— Що ж, це вимушена присутність, як присутній інтер'єр.

— Ви, мабуть, нічого не встигаєте зробити окрім того, що пишете листи?

— Ні, ще трохи часу залишається. Якби ж ви знали, які опуси довгі я писав з тюрми!

Вміє він підтримати гарні почуття. І радіє, коли щось гарне говорю про Тебе, а особливо з захопленням. А коли навіть жартуючи сварюся, зараз стає в позу твого адвоката. Хоч сам любить Катрю. [*Дружина — Катерина Зарицька, яка відсиділа 23 роки у Володимирі в тюрмі, а тепер 2 роки в Мордовії.*] Читали ми вчора Катриного листа. Вона захоплена від Твого вітання. «І дав же Бог Михайлові таку дружину. І треба ж мати таке щастя». Я просив написати, що: «не Олина це чеснота, що вона така гарна, а моя, що я собі таку дружина знайшов і за 7 років її не зіпсував.»

— А що? Приємно вам? Як медом, га? — то вже Михайло, коли я читав Катрині /Зарицької/ дифірамби.

Не думав, що стільки вийде про нього. Але то якось пов'язане з Тобою, з тією атмосферою, в якій сьогодні кручуся.

Я думав писати Тобі небагато, бо хотів переписати «Єврідику» Кнута [*Латвійський поет. Був у Мордовії*] в перекладі Ю. Даніеля. Як одержиш, то напиши мені про своє враження.

Дороженька Оксаночко!

Шлю тобі сердечну вдячність за ту чудесну аплікацію, що я отримав від тебе. Усі признають мою найгарнішою, але колір

такий найніжніший, бо навіть промінює у татовій аплікації. Дехто то й вірити не хоче, що Ти чудесна майстриня.

Подякуй від мене гарно своїй мамі і поцілуй за прекрасне поздоровлення.

Якщо останнє побажання здійсниться, то мені більше нічого не потрібно. Чи Ти бачиш, Оксаночко, від кого дикі і хижі звірі тікають? Не такий то, видно, дідько страшний, як його малюють.

Поклін твоїм дідусям.

Михайло /Сорока/.

Не знаю, як Ти її сприйняла, але вона мене кожен раз глибоко хвилює тим незвичайним трагізмом і детальною чистотою людських помислів. Такі речі здатні робити людей кращими, здатні показати красу і привабливість відданості високим чеснотам.

...Хотів би, щоб вона принесла Тобі краплину справжньої насолоди. Оце те, що приношу від себе на Твій святковий стіл. Дуже скромно, але більше щось не знайшлося. Може, колись буде більше.

А тепер про ділові справи. Пакунок я хотів одержати до 1.XI., бо з того часу рахується тут наступний пакунковий рік. По суті другий — можна одержати лише в серпні, але їй це вийшло непогано напередодні звільнення. А про бандероль спішив, бо до 15 грудня можна було слати більший асортимент. Але все то дрібнота.

Скажи Льолиному, [Івану Світличному], що то тільки зовні виглядає так, ніби маєш якісь вигоди тут. Але певні проценти за це теж приходиться платити і часто вони переростають мнімі вигоди. Проте я не дуже протестую проти такого варіанту. Думаю, що все одно колись його треба зробити. Я йому знову написав листівку, і Надії [Надія Світлична] і Галі [Галі Севрук] і Мартиному [Івану Дзюбі] теж. Не знаю тільки, чи одержали. Мабуть ні, бо ж я від них не маю жодної звістки.

Турбує мене Zenko [Красівський]. Як він переніс цю звістку. [Дружині радили розвестися задля сина і т. д.] Він її справді любив. Для нього це буде справді удар. Дав би Бог, щоб легко це переніс. Якщо дізнаєшся щось нове про це — напиши.

Про Оксанку маю дуже багато, але то де іншим разом. Дуже Ти правильно зорієнтувалася, що при такому емоційному перенапруженні добре знання переможе хвилювання.

Питає Михайло, чи добилася Оксанка дитячих кліпсів? Ото мавпує!

28. XII. /1970/

Тільки що відзначили Евлевтафія. І коли доїдали такий делікатес, як бутерброди з цибулею на олії, прийшов черговий: до цензора. Є бандероль. Ура! Чеколяду тут же з'їли вдвох, а все запакували (зняли пробу з горіхів, дивувалися, чому така мізерна пшениця) і до свят хай чекає. Давно, кажуть, тут не було куті.

Вислав листівки Тані (Галенева), Любі, Мирославі, Славкові. (? , Люба Максимів, Мирослава Зваричевська, В'ячеслав Чорновіл. — Ред.)

Листівки

1 листопада 1970 року.

Щиро вітаю з листопадом!

Може і видасться зайвою Тобі ця листівка після листа, але чому б не написати, коли є нагода? [*Листівки поздоровчі можна слати, не числяться як лист*]

Сьогодні я як справжній кравець: пошив для Михайла (бо сьогодні вівторок) такі чуні з полотна на шкарпетки, щоб вони не витиралися. Всі сміються і кажуть, щоб я кинув всяку писанину, яка мене до тюрми довела, а взявся за вірний кусок хліба — кравецтво. А чому б і ні?

З Новим Роком!

Найдорожчі мої Оксанко і Олю!

Листівки Ваші одержав, листа теж. Але ж і заклопотані Ви зараз! Підписала Оля листівку Володимирською адресою. І як вона попала сюди — один Бог знає.

А я собі живу. Вчора залатав собі валянка на обцасі, роботу визнано класичною.

Мало не щодня приходиться Михайло [*Сорока*] та й каже: «А знаєте, який сьогодні день? Я ж знав, що Ви не знаєте. Святої Регіни. Отже, приходьте до мене в гості.»

Вже було: Регіни, Сави, Данила і багато інших. Він завжди знайде, чим вгостити. Отак і живемо.

Хтось вкрав мені великі робочі рукавиці (шкіряні віддав Левкові). Тому пошив собі з панчох, зверху обшив чорним — елегантно!

З Новим Роком! [*Листівки поздоровчі можна слати, не числяться як лист*]

Відшумів Новий рік. Запросив я в гості Михайла і ранком, і ввечері, а він мене на другий день бо виявляється, що це було свято Юлії, а його бабуся так звалася.

Одержав Твою листівку і дуже радий...

Прийшли перші вітання від Дзюби, Ірини Калинець, Мирослави /Зваричевської/, дякуй їм.

З Новим Роком, Оксаночко дорога!

Тобі, мамі та твоїм рідним хай сіється щастя, радість, здоров'я і сила.

Метелик, та це такий, що має очі на крилах [*Рижка японська навоочка*] знайде тебе і допоможе шукати красу і добро!

Веселих свят! Цілую —

Михайло [*Сорока*].

1971 рік |

26.I. Ніби повіяло давнім, добре знайомим вітром, коли у Твоєму останньому святковому листі я зустрівся з дискусійними рядками. «Ага, є ще порох в порохівницях, — подумав собі, — та й Оля не змінилася ні на йоту»... Читав з радістю... Як завжди, з Твоїх суджень промінює свіжа не книжна думка, цікаві спостереження і щирість. Та не хотів би відразу про це. Просто коли взяв оцю нестандартну картку паперу, то чомусь перше попали на перо оці настроєві думки. Якщо Ти хоч трохи знаєш свого чоловіка то мусила б здогадатися, що за цими похвалами і схваленнями мусить іти щось інше, яке внесе певну коректу до сказаного. Але то потім. І навіть тоді скажу, що Ти молодець, бо так кажуть всі, хто отримав Твої листівки. Просив кланятися отець Лукашевич, був щиро зворушений оригінальною листівкою, теж просив кланятися Тобі Роман [*Роман Гурний*]. Василь [*Василь Підгородецький*] сказав інакше: «Подякуй Олі», Василь Пірус — теж. То чому я повинен бути посередником і сказав обом Василям, що їх прохання не виконаю, хай самі вишукують можливостей розквитатися з Тобою, коли вважають, що Ти на це заслужила. Е ні, то не гарно ви зробите, Михайле! Та як я буду втручатися в вашу сім'ю?» — каже Пірус. «Василю, Василю, коли вже лист ви вважаєте втручанням, то як би ви сприйняли відверте залицяння? Безнадійно відстали ви від нашої «єрундової доби»...

Все те, що написано, позапланово. Я думав починати зовсім з іншого, а як почав — і стриму нема. Бо Ти, мабуть, не знаєш, що я завжди, коли готуюся писати листа, перечитую Твої листи, зауважую, що треба відповісти потім, що саме хочу сказати, а лише тоді пишу. Сьогодні вийшло без всякого плану, просто так собі пишу, маю розкладені перед собою на тумбочці останні листівки і знімки, дивлюся на них і пишу.

Я ніколи не писав Тобі, де я живу. Моє ліжко біля входу в секцію по ліву сторону. Хоч мав можливість переселитися в інше місце, та тут тумбочка ціла для мене, а не половина; з одного боку Степан Сорока, а з другого простору зо два метри аж до роздягалки. Ніби трохи ізоляції. Тепер Степан поїхав до лікарні і я вмовстився біля його тумбочки, бо тут краще світло. Барак наш від села. У ногах сидить турок Іса — хитрий і цікавий тип, мій доброзичливець і симпатія. «Ай, Михайль антересний чялабек». Профіль чисто турецький, чоло і ніс з'єднані прямою лінією без будь-якої впадини, ніби приварив гостру штабу. Отак: перенісся високе, костисте. Таке враження, що його нічим не переб'єш, хіба залізним ломом — знову зигзаг.

Хотів спочатку про свята останні. Йордан був дощовий. У нас вже другий тиждень 0°, щодень падає дощ. Як і на перші — ми всі зібралися. Була кутя, канапки з ковбасою і салом, чай та цукорки. Здається, небагато. Але було гарно. Поколядували, прощедрували та й спокійно розійшлися. Другу кутю дістав Гриць /Пришляк/. До речі, тільки він ні словом не згадає, що одержав Твою листівку. Він вже мене раз здивував. Найвеселіше було, як прийшла телеграма від Богдана [*Богдан Сорока, йдеться про те, що народилася дочка Соломія*] про Соломію. Дід Михайло зробив прийом, він великий майстер-кухар. Дістав десь баняка і в ньому на маргарині спік грінки, посипав їх консервованою зеленою петрушкою (він і мені дав її на одну банку!), а потім ще й білий хліб з джемом і до того какао з молоком, цукорки і шоколад. Ну як? Поздоровлень, gratуляцій, жартів, побажань — повна купа. Зробив він таку родослівну Соломії, своєрідне генеалогічне дерево, починаючи від свого діда. А потім ще було Омеляна, і перенесено на другий день. Словом, починаючи зі Свят-вечора ми святкували мало не що другий день. Мені це подобалося, бо в тюрмі не мали можливості зібратися своєю громадою. Тепер надовго перерва.

Оце прийшов до секції і починаю дописувати ту картку, яку залишив, а лист уже готовий. Щось подібне на те, як перед від'їздом переговорять, а потім біля поїзда стоїш порожній і ждеш, коли рушить він, щоб залатати ніяку мовчанку. Але в мене того нема. Був би час та можливість.

Тільки що Михайло одержав 4 листівки. Богдан переписує все, що пише Люба [З лікарні; (народилася Соломійка)]. Читаю і згадую ті далекі наші дні. Пише Люба, що Богдан вийшов у сквер і став так, щоб його було видно... Згадалася мені одна вчителька: «До всіх ідуть, а до мене ніхто». Слухав тоді ці міркування і думав про трагедію самотності. То не звичайна штука почувати себе покинутим.

Цю картку починаю, хоч попередньої не закінчив, бо забув її взяти зі собою. Оскільки так, то є якраз можливість внести деякі коректи до мого схвалення. Те, на що Ти звернула увагу, не викликає заперечень. Жертовність в наш дрібний і меркантильний рік — свята чеснота. І я теж захоплююся нею. Усвідомлення інтересів етнічної спільноти як своїх власних і дія в напрямі цьому є ознакою високого рівня розвитку особистості, її етнічної свідомості. Бо коли особистість знаходить можливість реалізувати свій ідеал свободи, самоутвердження в руслі еволюції етносу — то є той ідеальний варіант взаємин одиниці і громади, до якого прагне людство. Кожен, хто балакає про виховання особистості (і балакає сумлінно, не з почуття ураженого самолюбства), повністю ігноруючи громаду, розцінює її як тільки ворожий особистості фактор, є деструктивним елементом. Визнати треба як факт дві живі системи: особистість як система, що прагне утвердитися і захистити себе від невільяції, і громада як жива система, що прагне утвердитись і захистити себе від розпаду і зникнення. У тих прагненнях появляються то рівнобіжні вектори, то полюсні. Всі оті зіткнення становлять тло громадського життя, а більшість і сила певних груп своїм напрямом визначають напрям розвитку спільноти. Коли говорю про більшість, то маю на увазі її якісну сторону. У цих взаєминах будь-які крайності небезпечні: абсолютизація особистості і ігнорація етнічної спільноти де не тільки до краху останньої, але й серйозних ускладнень у функціонуванні першої. За прикладом ходити не треба далеко. Абсолютизація останньої за рахунок першої є крахом як для спільноти, так для особистості, оскільки етнічна спільнота без більшої незалежної особистості набирає по-

творних форм розвитку. Отже, чудовий той варіант, коли свобода, гідність, гордість і дух боротьби та інші чесноти особистості (вони ж і вартості) утверджуються і кріпнуть у праці за ті ж чесноти для етнічної спільноти. У спільнотах невірльних цього ідеалу досягнути легше, хоч наслідки мізерніші, у спільнотах державних появляються багато труднощів, хоч наслідки результативніші.

Коли я писав про специфіку японської ментальності жінок, то мав на увазі шлях розвитку особистості і спільноти, де цілий ряд вартостей, що вирости і окріпли в Європі, там у зародковому стані або ж їх зовсім нема. І така вартість як свобода, недоторканість особистості там трактується інакше. Стан, у якому опинилася Японія з перенаселенням, не унікальний. Він характерний для Голландії, Данії, Люксембургу, Західної Німеччини та навіть Англії. Проте вирішення цього питання ці спільноти вирішили інакше. Чому? Бо кожен виходив з національного досвіду і певної школи вартостей. Є дві сім'ї, обидві бідують: одна зараджує собі тим, що йде красти, а друга шукає іншого виходу, бо злодійство не входить в її систему методів ні при яких обставинах.

Той послух, якщо він виходить з глибокого усвідомлення інтересів спільноти, вже не є пасивністю, не є рабством, а формою самоутвердження і дії. Коли ж закон прийнято без серйозних контрзаходів, пошуків інших шляхів (і моральних в першу чергу), то це щось інше. І Твій приклад з нашими жінками, то той же прояв рабства, огидне сотворіння, котре боїться своєї дії...

Коли вже вибирати зразок жінки, то я пошукав би її в нашій Лесі. Зараз відкрив її собі (в котрій уже раз!) і насолоджуюся нею. Я б не сказав так, як Кобилянська, що то європейський тип жінки. Я б сказав, що це узагальнення етнічного типу, підкреслення тих його чеснот, на які не звернули уваги Шевченко і всі долесині письменники. Адже була в нас жінка сотника Завісного, Гулевичівна, Золотаренкова Ганна (Ти її мала на увазі, коли писала про свій ідеал?) і безліч інших: мужніх, гордих, безстрашних громадян. Я знаю Твою симпатію до японок, тому розумію реакцію, хоч досить таки запізнену, бо я про це писав дуже давно. Не знаю, чи Ти зрозуміла мене. Я зовсім не заперечую ментальності, тільки вважаю, що є в них усіх щось, що постійно родить тоталітарну форму управління з усіма її наслідками. І вони, мабуть, інакше не змогли б триматися купи. Все інше може викликати захоплення чи цікавість. Але досить.

Я далекий від думки, що мою Олю можна переконати, але нагода побалакати на «всяку» тему є, і не хочу її обминути.

А тепер про Оксану. Я повністю згідний зі Славком /Мацелюхом/ про дозування вражень. Мабуть, Ти і сама це знаєш. Справа не тільки в дозуванні. Важливо ще, коли вони. Якщо вдень, то дитина може увійти в звичайну колію, коли ж увечері — сон пропав. Навіть у нас, в тюрмі, коли одержували листи ввечері, то вже тієї ночі кожен спав не більше 3-4 години.

Видовища (театр, кіно, телевізор) мусять строго дозуватися. Це не тільки збуджує дитячу душу, але й виробляє тип споживацький. Більше самостійних ігор, руху на повітрі, а видовищ раз-два на тиждень. Уважно прослідкуй за тим, чи важко їй даються музичні вправи в школі з музичними заняттями. А яке маєш враження: її нервозність прогресує чи входить у норму, або стоїть на місці? Подумай, порівняй і напиши.

Було б дуже добре, як би Ти змогла дістати того доктора Спока або хоч прочитати те, що написано у 9–12 номерах «Наука и жизнь». Якщо дуже зайнята, напиши, я тоді прореферую Тобі всі ці матеріали. Дещо в минулому листія вислав. Чи одержала Ти «Єврідику»? Як вона? А єврейські поезії? Чомусь нічого не пишеш?..

Забув Тобі написати про те, що Ірина Калинець прислала мені листівку. Подякуй їй. Мені було приємно. При першій же нагоді напишу їй.

Прохання: купи або вибери з моїх книг книжечку про життя і творчість Лесі Українки та вишли рекомендованим листом. Є в продажі книга: «Леся Українка і зарубіжні літератури». Я виписав, але замовлення виконають через 1–2 місяці. А тут ювілей на носі.

Одержала мої листівки?

Я Франка з великим трудом дістав. Чому Ти слала бандероллю?

Ще раз прошу написати все, що знаєш про Панаса [*Панас Заливаха*], Зенка [*Зенко Красівський*] і Валентина [*Валентин Мороз*]. Одержав я листівку від Ніни [*Ніна Караванська*]. Поздоров її з Новим Роком. Дякує тобі Михайло за виконану місію.

26.II. /1971/

Після Микольцевих розповідей і Твого останнього листа маю чи не повніше уявлення про Твої умови, ніж після нашого побачення! Крутишся, як білка в колесі! І треба ж дві біди в

один час: чоловік в тюрмі і ремонт в хаті! Всі оті переробки і їх оплата піднімає у мене волосся дибом на голові (хоч воно і так стирчить їжаком)...

Микольцьо [*Микола Горинь*] страшно тобі симпатизує. Розповідає з такою непідробною любов'ю про все, що торкається Тебе, що мені на серці як бальзам до рани. Приємно слухати про Тебе гарне, навіть про Твої традиційні запізнення він так тепло і добродушно сміявся, що я побачив Микольця ще з одного боку... Відкрив мені тайну Твоїх заробітків. Далеко то від того ідеалу, коли дружина мусить пружиною стискатися, щоб вижити. І я не бачу якоїсь світлішої перспективи на наше спільне завтра. Проте жду його. Щоправда, не рахую днів, як і Ти, а місяці рахую. А коли думаю про те, що вимальовується досить таки тьмянувато, то як перший імпульс, що десь внутрі: «А хіба то так вже людині багато треба?»...

Я не хочу вибирати сам собі заслання. Вважаю, що після 26 серпня я людина вільна, і тому не вважаю, що мною має якийсь право розпоряджатися начальник спецчастини табору, де я знаходжусь. Або є право, гарантоване мені конституцією, про свободу проживання, або його фактично нема, і тоді «Зводу закону» місце, в якому Ти хочеш поставити пральну машину. Вважаєш, наївно? Але ж бо в наївності якраз правота, то чи я винен, що дехто довів справи до такого стану, коли вимога законності — наївність або ознака психічних забурень?

(Перервав писання, бо запросили мене на частування)...

Я вже у листівці писав Тобі, яку радість Ти принесла нам своїм рекомендованим листом. Ілюстрації до Лесі поповнили нашу невелику колекцію. І тепер можна говорити про досить таки цікаву вставку. Михайло хвалив.

Леся Українка зараз полонила мене. Порівнюю її з ніцшеанським героєм. Перечитував його і огидно стало мені за його міркування про жінку. Ні, це не поза! Вважаю, що такі думки могли хіба зародитися в німецькій голові, на німецькій землі, де жінка була як не «гарним і чистим звірятком», то звичайною «Рну» (?). [*Через брак латинського шрифту вживається слов'янська азбука*]

У нас того споконвіку не було. Гулевичівна, Маруся Чурай, жінка сотника Завісного та й сотні їм подібних. Тож Леся сильну особистість знайшла серед жіночих типів. Є в ній багато спільного з ніцшеанською бестією, але є щось таке, чого в Ніцше нема.

Її героїня зневажає товпу. Але товпа — утворення не статично мертве. Вона така, поки її не запалив священний вогонь ідеї. Тоді товпа стає когортою особистостей. Як та Леся багато речей розуміла. Але про це колись окремо...

Зараз коло нас дуже гарна погода. Мороз протягом дня з амплітудою від 25, 22° до 15 — 12°. Світить сонце, сніг сліпить очі, бо білий-білий. Вже тягне надвір і біля машини не хочеться сидіти та й чомусь втомливо. [*На 17-й шиють брезентові рукавиці*] Не знаєш, Олю, чому в мене останнім часом почали пекти і різати очі так, ніби не виспався, хоч насправді сплю достатньо. Поглянь у якийсь медичний гробсбук. [*Через брак латинського шрифту вживається слов'янська азбука*]

...Дуже гарна Оксанина аплікація. Я спочатку вигукнув, що і тут видна рука Олі, але коли прочитав, що вона все робила сама, то й побачив, що тяжчий колір вгорі, а світліші внизу, проте фантазія в Оксани подиву гідна! А сьогодні я взяв лопату, відкидав сніг з нашої стежини, а потім взяв та й виписав з кучугури снігу лавку паркову і подумав собі, як би то було, як би ми всі втрьох повозилися зі сніговою бабою. Яка то радість і скільки припинуючих людину перешкод до неї.

...У березні в Михайла М. [*Михайло Масютко*] шістдесятиріччя. Я точно не знаю, коли це. Тому постарайся якимось чином дізнатися і сповістити мені першим листом після отримання мого. Знаю, що Ти страх як зайнята, але доручати щось Тобі — для мене велика радість. А ось, коли Ти спиш всього декілька годин і клюєш носом на уроках, то вже «страх погано на нашій, не своїй землі». І як його сумістити багато праці з малою втомою.

...Коли писав листа Богданові, прийшов твій лист, Як звичайно читали ми вдвох. [*З М.М.Сорокою*]. Насміялися ми до сліз з Оксаниних здогадок. [*Звідки в лікарні беруться діти.*] Її роздуми про мене глибоко хвилюють мене. Воно собі уявляє, але ж ми знаємо нашу долю!

Прийшла ваша листівка для Михайла. Була дискусія, чи то Оксана Соломію намалювала лежачою, а чи стоячою. Коли щось таке отримує, він радіє, як мала дитина. Маю з ним клопіт, бо завжди пхав би по кілька листівок у мій лист, а лист все-теки не гумовий.

Читав я про той триклятуший ремонт. Відсидів я у цьому Богом забутому Володимирі, що зруйнував мені серце, але ж і вам далися знати оті 1,5 року. І чи то не край чудес?

Пишеш про настроєвий мінор. Все частіше ловлю себе на тому, що думаю про повернення. Ніби якась невідома сила штовхає мене в те русло і навіть тяжко опиратися. Але я опираюся. Не розпалюю в собі гарячки звільнення... Працюю і працюю, заповнюю час. Колись писала Леся Українка: не п'ю, не вживаю наркотиків, то хіба лише робота лікує мене від психопатії.

Думаю собі, що коли буду з Оксаною, то прикладу всі свої вміння, аби Леся була її улюбленою поетесою. Мати такий зразок, значить мати в руках себе і спокійно дивитися в завтрашній день, який би тяжкий він не був. На її вразливу душу треба надіти Лесин панцир з волі і гордості. Щоправда, ті справжні люди, чутливі і ніжні, але сильні, мають той панцир такий химерливий, що їх він не боронить від ураз, переживань, мук. Бачу це по Михайлові [*Сороці*]. Він хіба боронить від того, щоб не захитатись від того граду стріл, що сиплються на людину. Але і то добре.

Я дуже радий, що Ти віднесла квіти до лікарні, але тут хтось кинув здогадку, що могли люди не передати. [*Квіти від М.М. Сороки в день народження внучки*]. А був би жаль.

Почуваю себе зараз не особливо. Мінлива погода кидає мене з однієї простуди в другу. Зараз коло нас тепло, а я волів би мороз, бо тоді почуваю себе краще. Наш молоденький суомець каже, що всюди таке.

Питаєш, чи одержував листівку від Нусі? (*Ганна, дружина Михайла Масютка. — Ред.*) Одержав, одержав. Щиро подякуй їй. Я скоро постараюся їй написати.

Так, я Ніні /Строкатій-Караванській/ писав. Коли перечитував її листи до Михайла, вирішив написати листівку. Таки вона чудова людина.

Озерне, 12 березня 1971 року.

Як добре, що серед всіх дрібних і великих клопотів Ти маєш хвилини настрою, які можуть продиктувати Тобі такий лист, як Ти написала... Та то мої крила, на яких я можу злетіти так високо, що й Тобі не сниться!.. Так слово багато важить!

...Не штурмуй подій! Адже часу ще хтозна скільки! Вже порахувала дні? А Микольцьо казав, Тобі цими днями хтось там дорікав. Я не дні рахую, не місяці, а стрижки голови. Оце у по-

неділок (сьогодні п'ятниця, машини ревуть як синхрофазотрони, я затикав вуха ватою) пострижусь, і після того залишиться ще 2 рази: на початку травня і вкінці червня. А там... Щось таке виткане золотими нитками норовистої фантазії, що аж віддих перехоплює, підносить від грішної землі геть за хмари і деколи прийдеться зі своєї мрії катапультуватись на землю, то мусиш вистеляти добре місце приземлення своїм настроєм і почуттям щоб не наставити завеликої гулі...

...Мабуть цікаво Тобі, як пройшла в нас Леся. Мали ми Лесину декаду. Шість разів збиралися. І закінчився в неділю загальною бесідою з іноземними колегами російською мовою. Сама знаєш, що по-російськи говорю я не вельми, а балакати і цитувати по-українськи для людей, що не знають цієї мови, значить перевести все це у чисто формальне русло. А Леся варта того, щоб про неї знали не тільки взагалі, а відчули її пророчу настроєність, тугі духовні мускули, постійну готовність штурмувати камінне громаддя. Думаю, що ніде раніше я не думав так багато над нею, так багато і уважно її не читав, як тут. Словом, останні два місяці я витратив на Лесю, перечитав майже все листування, драми, поезію, критику. І приходжу до висновку, що навіть коли б не знати її творчості, а лише нарисувати її портрет, її характер, то і тоді вже ця цільна натура не вкладалась би у рамки, які дня неї скроїв Шаховський чи Шабліовський. За весь час Лесиною ювілею я відчув лише подругу Лесі серед хору лукавих поклонників — Сільва Капутікян, вірменська поетеса, котра виступила широко і не тільки думками, але навіть стилем міркувань наблизилася до Лесі. Треба бути самою трішки Лесею, щоб гарно оцінити її. Кажуть, що та Сільва трохи має щось від Лесі. Обов'язково прочитай її вступ, але, приглянься і до її кожних речень.

...Питаєш, як Ніцше? Мене цікавило порівняння його постулатів з Лесиними. Леся відкрила його концепцію «ібермешта». [*Через брак латинського шрифту вживається слов'янська азбука*] Відкидала тільки його, але не відкидала ідеї спільної особистості взагалі, протиставивши ніцшеанству свій тип, котрий у моральному, емоціональному, суспільному відношенні поляризує з Ніцше і в деяких пунктах сходиться. Дуже цікаве питання. — Особистість і натовп у Лесі і Ніцше. Але про це я напишу в листі до Богдана, який прислав мені Лесину цита-

ту про Ніцше, і вважав, що на цьому проблема вичерпується. А для мене лише там починаються Лесини пророчиці і одержимі (Тірца, Касандра, Міріам, сестра Орфея і т. д.) — «то тип тих, що повинні б змінити ніцшеанську бестію».

Я хотів утриматися від того всього, але останнім часом настільки жив у світі Лесиних героїв, думок і настроїв, що тяжко. Велике то діло прочитати всю творчість протягом одного часу, бо тоді виникає відчуття цілості творчості, як організму ідеї-концепції, поет тоді оживає, і ти ніби його бачиш.

Ні, я не читав Левицького «Не той став». Але добре, що Ти прочитала. Я радий. Намалював себе з бородою, але бороди не ношу тепер, хоч один знайомий розпитував, чи я ношу бороду, чи п'ю чай, словом, його цікавили дрібниці, за якими можна вловити щось більше, звичайно бригідин брат. [*Бригіда — бригідки — львівська в'язниця*].

Пишу Тобі вже другий день. Сьогодні 13, субота. Мала Соломійка через свого представника в таборі дідуся Михайла [*М.М.Сорока*] піднесла на честь свого двомісячного ювілею темні окуляри. Дуже мені допомагають. І я пишу їй про це листівку.

А сьогодні вже 14, неділя. Я встав до «підйому», зробив славному зарядку, чую себе так легко, що через барак перестрибнути можу. Яюсь кажу Михайлові: «Останні кілька днів почуваю себе чудово».

— А через барак можете перескочити?

— Можу.

— Значить, справді добре.

Отже, зробив зарядку, помився і стільки, очевидно, огню було в очах, що Роман [*Р.Гурний*] каже: «Ви так виглядаєте, ніби випили добру чарку горілки!»

— То гімнастика, Романе, треба і вам кинути лінощі.

А тепер сів за стіл. Є ще півгодини часу до сніданку, і пишу Тобі. Сонце заливає мене, і хоч мороз -18 , у бараці весняно. Тут у 7.30 сонце вже високо. А у вас, сповістили по радію, $+5$. Тепер розумію, чому так підскаочив Твій настроєвий ртутний стовпчик: весняне тепло. А я ще заморожений.

Ага! Хто сплатив адвокату гроші, що їх зняли з мого рахунку? Я ж забороняв! Якби це зробила Ти, мені було б неприємно, хоч знаю, що то не Ти. А може він сам зняв? Словом, напиши, чи хто з наших цього не зробив.

Від Мирослави /Зваричевської/ листи і листівки одержав. Дякую, вітай її. Написав їй. Від Галі Гасюк — теж одержав листівку. Від Івана Дзюби — листа. При нагоді передавай вітання. І твій лист сьогодні прийшов.

30.ІІІ. /1971/

З цим листом вийшло непорозуміння: тому він так задержався. Сьогодні Благовіщення, а я лише переписую те, що відправив більше тижня тому. Якимось чином до листа попали такі думки і факти, котрі підрізали йому крила, і він повернувся знову до автора, а як переписувати те, що вже написано? Сама знаєш, яка то марудна справа. Тому я пишу нового. Лежу оце на ліжку, на коліна поклав, чи краще сказати спер до колін кусок дикти і ось так пишу. Тому не дивуйся, що почерк не вельми. Я надіюся, що Ти вже навчилася його читати за 5 років. А лежу тому, що зустрів весну, як звичайно, грипом. Коли писав вперше цього листа, то якраз відлежав 4 дні і вийшов на роботу, та ходив тиждень добре кашляючи, аж поки мене не поклато вдруге. Сьогодні вже другий день я в ліжку. Вчора проспав цілий день так, ніби був дуже втомлений і невиспаний. Сьогодні до обіду теж, а в обід прийшли листи і я трохи ожив. Може добре, що попереднього листа не вислано, бо був він написаний у тому болотяно-мінорному тоні. Ось перепису Тобі кусок, а решту прочитаєш сама дома вже, коли захочеш. Адже то вже квітень, і в нас сухо і сонце. Температура піднялася до +5°, прилетіли шпаки, а в нас шпаківень дуже багато, тому їх свист та цвіркотіння викликають гарний настрій.

А ось як було тиждень тому в тому зарізаному листі: «Чотири дні мав звільнення, треба було ще йти на прийом, але для мене ця процедура неприємна, і в такому напівгрипозному стані якийсь вкрай втомлений волочуся щодень на роботу. Відповідно до того і настроїв. Під ногами мокро — болотяно-снігова каша, щось таке невиразне падає з неба, температура на 0, всюди мокро, сіро, холоднувато. Щось день чи два пригріло сонце і знову той стан вичікування в природі, ніякості, невідзначеності, нерівності, що лише напружує нерви і дратує. Голова, як пуста бочка, гуде, у вухах стріляє — словом, не мозковий центр, а цілий військовий полігон у ній.»

А сьогодні барак залило сонце, за вікном на дротах лопочуть крилами шпаки, і хоч я покашлюю собі на ліжку, але тло світле

і радісне — і тому грип майже зовсім іншу кондицію. Лежу собі і почитую непогані книжки. Зовсім випадково познайомився з творчістю Андрія Платонова. Тяжка то була доля цієї людини. Помер двірником десь у 40-х роках, не друкувався з 20-х. Я собі думаю, коли читаю його, що збереження внутрішньої чистоти для митця — чи то не найголовніше. Все таке в нього цнотливе, благородне і навіть тоді, коли пише про щось дуже земне, знаходить такі слова і думки, котрі підносять людину.

Правда, є в нього «Город Градов». По силі, думаю, не уступає Щедріну, по манері письма — менше.

...Прислали чи дали сьогодні Михайлові [*Сороці*] Оксанину аплікацію. Яка то була радість! «Я вам покажу таке, чого у вас нема. Оце справжній мистецький твір. Нема нічого зайвого.» І було ще багато таких слів. Про ювілей довідався з Омелянкової (*Омелян Польовий*. — *Ред.*) поеми, котру він писав чи не місяць. І скажу, що початок справді дуже цікавий. Він трохи набурмосився на мене за те, що я взяв участь у критиці його опусу в тому ж дусі до Лесі Українки. Але той факт, що він Тобі у поемі присвятив стільки місця, говорить, що нахмурення його тільки зверхне.

Гарно ми привітали ювіляра. Жаль тільки, що Ваші телеграми (твоя і Люби з Богданом) запізнилася. Я розпитував Микольця про день народження, щоб акцентувати на це вашу увагу, та й не тільки Вашу. Мабуть, Ви не збагнули мого бажання. Якраз в ці дні я дуже грипував, але сказав пару вступних слів і навіть узяв участь у господарській частині. Михайло варив борщ (було дві банки з м'ясом), а я гречану кашу. Все вийшло на славу.

І не міг я втриматися, щоб не сказати Михайлу: «Але ж хто варив кашу?» Він: «Але ж признайтеся, в якій школі куховарства ви були?» Я: «Хто старое вспомнит, тому глаз вон.» Він: «Якби так було, всі сліпими ходили б.»

І так без кінця. Він вважає себе неперевершеним кулінаром і дуже любить це підкреслити.

У той же день, коли я куховарив, він лікував мене від грипу цибулею; робив з неї сік, намочував вату і я набивав нею ніс. Сміялися, що каша пахла цибулею.

А потім я лікувався від простуди його молоком. І вже це роблю сьомий день. До речі, сьогодні останній. Треба ж міру знати. На мої докази, що я однією ногою за дротами, а йому більше треба, він: «Все це, голубе, пусте. Тут щось інше треба берегти». І десь у душі я з ним згідний.

Сьогодні Благівіщення. Я зварю пачку гречаної каші, а він дасть молоко і ми славно (як сказав би цетувльський тато) по-вечеряєм. І вам з Оксанкою раджу поласувати такою кашею, якщо тільки вона у крамницях продається.

Казав він, що я йому забагато кадив, я ж думаю, що колись людині треба сказати правду. Ні? Отакі-то наші будні. Не скажу, що сумні. Щоправда, сни маю трагічні, але вірити в них не хочу.

Тепер про те, що Ти питаєш. Драча «Іду до тебе» одержав. Згідний з тим, що сценарій слабенький. Він не зробив собі трудно у виборі форми викладу, ні у роздумах над прочитаним. Вийшла Леся плитко, а сценарій погано склепаний з невагомих частин. Щоправда, є кілька думок, котрі варто взяти як «Вірую» самому авторові. Є в третьому номері «Нового мира» його стаття «Леся», ще слабша і ще ортодоксальніша. Мабуть, писати про Леся може той і тоді, хто інколи говорить огнем одержимим. Наш Богдан шукає у всьому плями, ніби хоче сказати, що й на Сонці вони є. Для чого це йому? Я ж думаю, що звертати увагу на те, що вона, як і всі, мала ноги, обідала і таке інше — то пройти мимо того, що допомагало їй піднятися над землею. Так всюди. І в Шевченка, і в Лесі, і в Ніцше — в кожного знайдеш якійсь слабості чи хвилини слабості, але не вони визначають їхню сутність.

До речі, Ніцше. Ти знаєш, що він два десятиріччя тяжко хворів, був дуже дразливий і нестерпний у взаєминах, але в стані своєї страшкої хвороби показав велич духа.

Одержав листа від Івана Дзюби: мінорний, вимушений, скарги на те, що не має часу творчо працювати. Але дізнався, що другий Іван працює, Надя теж (*Світличні. — Ред.*). Твою вірізку з газети одержав.

Озерне, 26. IV. 1971 року.

Минулий лист був чисто протокольний... Якийсь такий дивний настрої був тоді, що мабуть ще ніколи за весь час так не було. Ніби хтось випотрошив з мене всі мої почуття, тіло й душу охопила загальна квалість та індиферентність. Міг лише водити рукою, але постійно чув, що написані слова взяті з поверхні душі, що в глибині все спить, плесо спокійне і навіть бурунець не прохопився по ньому. То був такий тяжкий грип. По-

чався з 25.3 і тягнувся майже до сьогодні. Лежав я всього шість днів, а треба було хоч би два тижні, як це зробив Дід. І отак як запаморочений щось там кожен день ходив, але все було як у напівсні, нічого не хотілося, навіть думати. Богдан дивується, чому я не відписав йому листа, і вже поставив свій діагноз, а я просто не міг. Вибився з колії, перестав робити зарядку, щоб знову серце не підірвати. І стільки раз брався за папір, чув, що нічого не вийде, та відкладав до наступного дня.

Лише сьогодні ніби повіяло свіжим вітром у голові та вимело геть все оте сонно-настроево-апатійне сміття. Я взявся за листа, хоч не маю тут зі собою паперу, друга картка буде інакшою, ніж ця. Але Ти цьому не надаєш значення, на відміну від мене. Я завжди хотів мати гарний поштовий папір. І коли мав такий, відразу настрій підносився. Та за шість років не вдалося мені переконати мою вперту дружину, хоч я і не дуже старався; якщо по правді сказати, бо був би гріх непростимий, якби сказати, що вона байдуже ставилась до моїх прохань протягом усього цього періоду вимушеного козакування. А таки козакування! І сім'я в мене козацька, і настрій її, і почуття козацькі з усіма перепадами радості — суму, піднесення-спаду, надії-туги і т. д.

Знаю, що не любиш, коли Тебе жаліють, але мені було ніяково, коли уявив собі Тебе за довбанням того каменяччя. Проклятий час і люди, котрі жінку примушують брати в руки зубило і молоток. [Має на увазі ремонт помешкання]. Тепер все це стане Тобі дорожче. І, може, даром вклала Ти стільки енергії, нервів, часу. Якби ж то знаття? Я цілком серйозно сприйняв Твою готовність мандрувати будь-куди і тому мені на душі дуже мило. Коли в такий час є хтось, хто без бурчання і сліз готовий розділити будь-яку долю — що більше треба? Я думав, що Ти мене розумієш і моєї позиції не осуджуєш. Богдан настоює на ходорівському варіанті, пише, що цього прагнуть мама і тато, тільки тато зі вродженого такту мовчить. І без всякого гандизму має в душі цю інтелігентність, демократизм, котрі не дозволяють йому втручатися навіть там, де його втручання сприйняли б з радістю. Хоч, може, не могли порадою скористатися. Який все-таки тато молодець! Читаю його листа, порівнюю з братовими міркуваннями і не знаю, кому з них 36, а кому 66. Десь залишилася в душі незайманою та пружина, котра думкам і емоціям надає неповторної краси.

Читав я листа його Михайлові, [*Михайлові Сороці*], а потім прийшов ще Омелян [*Омелян Польовий*] і ми сміялися, раділи... Останній невиправний кінць, і картає мене за те, що за рік я не заробив ні пфенінга. (Нещасна та Оля, що має такого трутня)... А дідусь йому підспівує: «Він буде так, як Геньо Кравчук, що сів посередині дороги між Львовом і Тернополем. З Тернополя шотижня дружина носить кошики з термосами готової їжи. Зі Львова — сестра. Виховала йому троє дітей, а тепер ще й годує.» Я відбиваюся і кажу Омелянові: «Ось заїдете у червні до Олі та запитайте, чи був я трутнем, чи уважним газдою»... Я собі не міг би дозволити жити не працюючи. Вони це знають і тому колють мене в те місце, де може бути належний ефект.

Все більше і глибше пізнаю людей. Коли підходити до них з якихось позицій абстрактних, ідеальних, моральних принципів, тоді не побачиш нічого. Коли з доброзичливим бажанням хочеш збагнути, то бачиш непересічну долю, непересічний типаж і в такій насиченості, якого не зустрінеш у кожному іншому товаристві. Що людина — то неповторна доля, неповторний характер. Тому їм тісно, їм потрібно простору, щоб розгулятися, тому часто крешуться між ними іскри. Енергія шукає виходу і не знаходить. Часто вироджуючись у щось дрібне і несмачне. А поза тим, коли є зрозуміння і співчуття, відкриваєш перли. Недаром хтось, чи не Гете, сказав, що тільки тим, хто любить, відкривається істина в людях.

30.IV. /1971/

Тільки що пропікало 6.00, а я чомусь пробудився о пів на шосту, зробив руханку, взяв зошити і пішов у їдальню. Спочатку думав дещо повиписувати з Фруменкова «Узники Соловецкого монастиря», а потім згадав Тебе...

Пишеш мені про роботу /Олеся/ Бердника «Покривало Ізиди». Колись я уривок читав у якомусь журналі, але всієї ні. Про Драчеві сценарії вже згадував, «Криниця» його подобалась краще. Про Лесю написав, як мені здається, наспіх. Там дуже мало спостережень, багато прямолінійності, фальшивого пафосу. Тут треба було, прочитавши це, трохи походити, переварити її міркування, вималювати собі її образ. Я уважно придивився навіть до її фотографій. Пригадуєш, Іщук у своєму нарисі публікує знімку Лесі з Мержинським? Вона квола, хвора, бліда,

зі zdeформованим хворобою обличчям, поклала собі на голову вінок з квітів. І стільки болючого суму в її погляді, що аж серце стискає. Тут я вже бачу не поетесу, що пише «Одержиму», а бачу жінку і велику тугу за чисто жіночим щастям. Десь злетів той панцир, котрий вона натягнула на себе («Панцир з волі»), і залишилось саме горе і страждання. Бідна і не підозривала (де ділося почуття міри і гармонії?), скільки дисонансу між тим вінком і її обличчям. Увінчаний квітами живий мрець. І бачити її в такі хвилини, то бачити лише матеріал, з якого залізна воля робила ту Лесю, яку знаємо з 11 кращик драм. Цю думку варто продовжувати, наголосити на ній, тоді трагізм її душі завучав би сильніше і наблизився до реального рівня.

Колись я думав, що сильні особистості — то цільні натури, яким нічого переборювати, бо двійник просто не існує. Лише тут я побачив, що такий погляд вкрай помилковий, бо він би дуже збіднював особистість. Великій натурі властиві великі емоції, з яких у праці і зусиллях вона виконує цілеспрямованість. Зовні здається, що все це дається легко, а насправді не так. Щоправда це не стосується убогих на емоції, думки та інтереси людей. Тому якби хтось взявся показати Лесю у конфліктах з громадою, собою, вийшло б щось небуденне. Адже навряд чи хтось скаже, що має голову на карці, ніби вона покохала Мержинського за його переконання. Але досить. Як хочеш, писни кілька слів на цю тему. Мені було б дуже цікаво почути Твої «за і контра», оскільки думаю, що в такому ракурсі мало хто писав, коли торкався саме цих сторін її особистості, тим більше, що і Тебе я зараховую до натур не слабих, тим більше невбогих.

Знову вийшов лист якийсь такий «не такий». Я знаю, що все це наслідок настроєвості певного роду. Та коли вже отак пішло, то випишу Тобі хоча б дещо лицемірну епітафію на плиті Калнишевського, яку наводить Фруменков:

«Здесь погребено тело в Боге почившего кошевого бывшей некогда Запорожской грозной Сечи казаков атамана Петра Калнышевского, сосланого в сию обитель по высочайшему повелению в 1776 году на смиренне. Он в 1801 году по высочайшему же повелению снова был освобожден, но уже сам не пожелал оставить обитель, в коей обрел душевное спокойствие смиренного христианина, искренне познавшего свои вины. Скончался 1803 года, октября 31, в субботу, 112 лет отроду смертью благочестивою, доброю».

Ну як, цікаво, в чому ці його «вини»?

То психіка злочинна, котра завше прагнула приховати діло рук своїх. І щоб її збагнути, треба дивитися на неї саме під таким кутом зору, відкинувши цілий ряд вартостей, як чесність, хоч би звичайна порядність та інше. На закінчення Ганді про місію Азії:

«Указав, що мудрость прислана западом с востока, Ганди сказав: «Первим из этих мудрецов был Зориастр. Он принадлежал Востоку. За ним последовал Будда, который принадлежал востоку, Индии. Кто последовал за Буддой? Иисус, который пришел с Востока. До Иисуса был Моисей, который принадлежал Палестине, хотя был рожден в Египте. После Иисуса явился Моххаммад. Я не буду говорить здесь о Кришне и о Рама и др. светочах... Все равно я не знаю ни одного человека в мире, кто мог бы сравниться с этими людьми из Азии. А что произошло потом? Христианство било искажено, когда оно перейшло на Запад» (ст. 512).

Озерне. 20.V. 1971 року.

Цього листа я затримав навмисно, щоб він прийшов на Оксаніне семиріччя. Щоправда в таких випадках злі духи можуть його пригальмувати, але я надіюся, що Оксана ще не ввійшла в реєстр тих, котрим обов'язково треба напакостити.

Знаєш, де я зараз? Стою біля високої призьби, яка мені по груди. Зверху лежать дошки, я поклав на них папір і пишу. А в спину жарить сонце. Воно вибухнуло в небі, як атомна бомба. Ще вчора було зовсім холодно, десь +5 градусів, під вечір захмарилося і потепліло, коли ми встали — +20. Я вперше роздягнувся і підсмажуюся...

Всупереч життю, люди вірять у краще. Я читав статтю Шумика про Стефаника. Є цікаві місця, де він роздумує про збереження народом здорової моралі у найтяжчі часи, наводить пісні, в яких селянське життя і праця виглядають як суцільна ідилія, священнодійство. Пишуть люди не про те, що є, а про те, що вимріяли собі. А може в тих клопотах були і в них хвилини чистої поезії. Певно, були. Адже за ті шість років і в нас було щось, що приносило нам справжню радість. Чи не так?

Хочеш щось знати про мене? Ну ось і я: три рази на тиждень вчу Василя /Піруса/ української граматики і приходжу до ви-

сновку, що в 45 років — то проблема архітяжка. Я місяць бився над правописом апострофа. І відкрив для себе, що найменш узагальнюючі слова йому не зрозумілі. Так і досі він не впевнено себе чує, коли треба говорити слова «перед» чи «після». зібрав у кулак все своє вміння, щоб пояснити слово «класифікація». Але потроху просуваємося вперед.

Окрім того, кожного ранку і після роботи я поливаю водою наші городи. Ранком приношу 12 — 14 відер води, а після роботи 10 — 12 відер. Ось зараз буду це робити. Кожен з нас має свій гладіолус. І я теж маю. А ті, що звільняються, і по одній троянді. Щоправда, я своїм дівчаткам не зможу їх подарувати, але виросувати їх — така приємні річ.

Кожен місяць святкую Соломіїн день народження, і приємно. Щоправда, з'їли останню пачку каші гречаної. На червень вже буде без куховарства. Бо такі будні.

Десь за цим безтурботним зовні побутом ще про щось людина думає, щось переживає, але то вже речі, які тяжко вловити на папір та переслати їх додому.

З увагою перечитав кореспонденцію про з'їзд письменників Мордовії. Мордовія йде в ногу з часом і родить ті самі проблеми, котрі лихоманять значну частину людства.

О, тільки що прийшов Твій великий лист з «Покривалом Ізиди».

Озерне 30.V. 1971 року.

Вчора ми вп'ятьох коротесенько відзначили Оксанине семиріччя. Я згадав, як Оксана не пустила мене до танка. Пригадав деякі епізоди з її біографії, а мої колеги принесли по 2—3 братки Оксанці, які я поклав у скляну банку. А ввечері засушу і пошлю їх Вам. День був такий же тут, як сім років тому у Львові: пригріло сонце, духм'яно п'янила черемха, а листя було густе, аж чорне. Нагадало то мені мої мандри до Тебе в лікарню зеленою вилицею Пекарською. Скільки то вже часу промайнуло, що Оксана вже вдивляється в дзеркало і сама зачісується. І зовсім мало. Маю таке зараз враження, що ті роки, котрі пройшли, були коротші, ніж сім місяців, котрі осталися. Але все то в якісь моменти, коли гостро думаєш і уявляєш. А поза тим щоденні клопоти та праця просто ковтають дні і я не встиг збаг-

нути, куди вони поділися. А всякої там дрібної роботи — хоч відбавляй. І дні проходять то плідно, то якось беззмістовно в балачках, хоч тяжко сказати, що ми згодом назвемо змістом, а що дрібницями. Проте маю таке враження, що прожив я тут не без користі для себе, та й для усіх нас.

Я належу до числа людей, котрим вкрай потрібні всякі такі інтермеццо. І коли порівнюю з іншими, я їх сприйняв, може, набагато спокійніше тут, ніж в іншому місці. Та певно, що мене тут заробітки ніяк не цікавили. І хоч я хотів би навіть цього, мої судові видатки стали поперек дороги. Говорив тут начальник, роз'яснюючи новий закон, що довідки ті, які видаватимуть, вже за своєю формою нестимуть певну інформацію.

Довідка однієї серії і кольору видаватиметься тим, хто матиме заборгованість по суду, іншу тим, хто має якісь моральні прорахунки. Все це з першого червня ввійде в силу і зафіксує новий політ адміністративного генія, закріпить багатий досвід; приведе в порядок і так дуже добре впорядковане господарство. Залишається жаліти лише, що цей досвід так слабо використовується, скажімо, в комунальному господарстві і чи ще десь там.

Нещодавно наші інваліди ходили в село перебирали картоплю, і тому день перед Оксаниними уродинами ми святкували таку подію — їли нормально зварену картоплю....

Знову наступив цикл свят. Позавчора ходили в гостину до нашого вірмена (?). Бачиш, якою стороною повертаю до Тебе наше життя? Бо можна його повернути іншим боком і тоді колір, звучання буде дещо інакшим. Бачу втому на лицах багатьох: надто багато часу, а чогось трохи меншою, ніж повинна мати надлюдина, бо тільки вона може тут зберігати ясність розуму і нормальні почуття.

Ще кілька слів про Лесю. У нас майже однаковий підхід. Я бачу, що треба хоч трохи настроїтися на її лад, щоб її збагнути, глянути на життя її очима. Ти, як жінка, може навіть її краще зрозуміла, коли я писав про переконання Мержинського, то тільки тому, що Богдан назвав її контакти черговою дурницею. Я ж написав, що не за переконання вона його покохала. І окрім того, що він був вроджений лицар, було ще щось від спільної приреченості. Вона п'яніла від його трагізму, для неї німб мученика був встократ дорожчий німбу тріумфатора. А мученицький німб бачила над ним і він її манив. Його трагізм по-

глиблювала своїм. В мене таке враження, що вона навмисно драматизувала б життя, якби воно було надто внормоване. То не була легка людина, але то була неповторна людина. Думаю цілком серйозно, що саме вона перша збагнула, де шукати сили для свого ренесансу. Тому так глибоко досліджує філософію поразки, копається в поразках багатьох народів, щоб вишукати крупинки, котрі могли б підняти тих, хто впав на коліна. Цього не знає наша література. То така масштабність думки, такий зліт її, такий прояв переживання за долю етнічної спільноти, що можна лише дивуватися, як з тієї трухлявої драгоманівщини могло вилупитися таке орля. Думаю, що вона мене не відпустить до того часу, поки не принесу їй щось у дар за те, що так багато взяв у неї. Не знаю, яку книгу маєш на увазі. Чи не М. Олійника? Я того Олійника знаю особисто. Познайомився з ним у Дрогобичі. Його дружина працювала доцентом в педінституті, а він деколи приїжджав і вони приходили до Степана Пінчука. Справив на мене неприємне враження, більше нагадував працівника «двуйні», ніж письменника і літературознавця.

Чи маєш можливість стежити за «Літературной газетою»? Там дуже багато місця присвячено сім'ї. Багато з тим місць я вирішую. До речі, йдуть два процеси вкрай полярні: американські жінки скандують: «не хочемо родити, хочемо працювати», в іншому місці: «не хочемо працювати 14 годин на добу, хочемо родити і виховувати дітей». Так витлумачена емансипація вже стоїть поперек горла. Висилаю тобі статтю Фестлера. Прочитай її і не загуби. Вона, на мій погляд, дуже цікава.

Вітай цетувльських батьків, Богдана з Дарусею та Тарасом, при нагоді Мирославу, Ірину, Любу, Славків, Івана Геля та інших. (Богдан Мацелюх з дружиною та сином, Мирослава Зваричевська, Ірина Калинець, Люба Максимів, Ярослав Мацелюх і В'ячеслав Чорновіл. — Ред.)

Листівки 23 квітня 1971 року.

Дороженька Оксаночко!

Хоча синичка не вміє трелі ляцати, навіть заливатися піснями, як шпак, але вона не шукає тепліших країн і не покидає нас у холоднечу та заметіль, а сама мерзне і нас веселить.

Прийми ж її ласкаво, Оксаночко, бо вона вміє цінити весну, що несе зі собою радість, красу і життя.

Тюльпани твої найкращі зі всіх. Дуже я радий і вдячний тобі.

Поцілуй твою маму, поклонись усім рідним. Цілую твоє личко —

Твій дідусь Михайло.»

Вітаю зі святом!

Сьогодні перечитував «Одержиму», думав над нею. І коли захочеш ближче пізнати мій сьогоднішній настрій, прочитай коротеньку «Одержиму» Лесі.

А ще я зварив пачку гречаної каші, в якій були шматки справжнього м'яса, часник, кріп, петрушка. Михайло був «сражен»!

— Ну, ви мене здивували! Раз ви таке вмієте дістати, то ви вже готові йти додому, і навіть на півроку раніше.

Який ви стали справжній за короткий час!

21 травня 1971 року.

Дорогенька Оксаночко!

Подивляю тебе, що знала, коли народитися. Хто ж кращу пору може знайти?

Та й батьків уміла Ти вибрати, бо чи ж би ми знались?

В цей пам'ятний день дуже бажаю, щоб для Соломійки, що робить вже «кобру», Ти була наставниця й добра йогиня.

Будь нам такою, як та калина для нашої пісні!

Поклін твоїй мамі, бабусі, й дідусеві, стрийку і вуйкові. Цілую твоє личко —

Твій М. Сорока

17.VI. /1971/

Помер Михайло. Ні писати, ні говорити не могу. Помер, прогулюючись зі мною перед сном. Як це жорстоко і несправедливо! Будьте мужні. Може, щось напишу згодом.

**Довідки про деяких осіб,
згаданих у «Листах з-за ґрат»
Михайла Гориня**

- Антонів Олена Тимофіївна**, 17.11.1937 — 2.02.1986. Лікар. Учасниця руху шістдесятників. Розпорядниця фонду О. Солженіцина в Галичині. Дружина В. Чорновола, потім З. Красівського.
- Бердник Олесь Павлович**, 25.12.1927 — 18.03.2003, видатний письменник-фантаст, художник, політв'язень у 1950-55, член-засновник Української Гельсінкської Групи, вдруге заарештований 6.03.1979 і засуджений до 6 р. ув'язнення та 3 р. заслання, особливо небезпечний рецидивіст. Карався в таборах Уралу. 14.03.1984 помилуваний.
- Галансков Юрій**, видавець самвидаву, засуджений разом з О. Гінзбургом 1968 р. на 7 р. (ст. 70 КК РСФСР, «антирадянська агітація і пропаганда»). 1972 р. помер у лікарні табору Барашево (Мордовія) внаслідок недбало зробленої операції на виразку шлунку.
- Гасюк Ярослав**, 1926 р. н. Ув'язнений 1948 р. за участь у повстанському русі, сидів у Комі АРСР, звільнений у 1956 р. Ще в неволі домовився з іншими молодими політв'язнями про подальшу боротьбу за незалежність. 1956 р. в Інті вони створили група «Об'єднання», яка друкували листівки і поширювала їх в Україні. Заарештований 29.06.1959. Верховний суд УРСР у Києві 10.10.1959 р. присудив йому 12 р. таборів з конфіскацією майна.
- Гель Іван Андрійович**, нар. 17.07.1937 в с. Кліцко Городецького р-ну Львівської обл. Видавець самвидаву. Заарештований 24.08.1965, за ч. 1 ст. 62 і 64 КК УРСР («антирадянська агітація і пропаганда», «організаційна діяльність») ув'язнений на 3 р. в таборах суворого режиму. Карався в Мордовії. Вдруге заарештований 12.01. 1972, за ч. II ст. 62 — 10 р. особливо суворого режиму та 5 р. заслання, особливо

небезпечний рецидивіт. У таборі Сосновка (Мордовія) написав книгу «Грані культури», видана у Лондоні 1984 р. під псевдонімом Степан Говерля. З 1987 — відповідальний секретар ж. «Український вісник», редактор ж. «Християнський голос», один з організаторів Народного руху.

Гінзбург Олександр, московський видавець самвидаву (зокрема, три випуски ж. «Синтаксис»). Засуджений разом з Ю. Галансковим у 1968 р. на 5 р. (ст. 70 КК РСФСР, «антирадянська агітація і пропаганда»). Карався в Мордовії. Вдруге заарештований 3.03.1977 як член-засновник Московської Гельсінкської групи. 1979 р. в числі п'ятьох політв'язнів обміняний на двох радянських шпигунів — вивезений з Володимирської в'язниці до США.

Горинь Богдан Миколайович, брат М. Гориня, філолог, літературний критик, мистецтвознавець. Нар. 10.02.1936 у с. Кнісело на Львівщині. 1959 р. закінчив філфак Львівського університету, з 1962 — науковий працівник Львівського музею українського мистецтва. Ув'язнений 25.08.1965 за ч.1 ст. 62 — «антирадянська агітація і пропаганда». З р. карався в Мордовії. Після звільнення на різних фізичних роботах. З 1976 — мистецтвознавець Львівської картинної галереї. З 1987 — член редколегії ж. «Український вісник», з 30.12.1987 — член УГГ. Голова Львівської обласної філії УГС (1988-90), народний депутат України І і ІІ скликань.

Горинь Микола Михайлович, батько Михайла Гориня, нар. 1906 р., помер 1988.

Горинь Микола Миколайович, брат М. Гориня, нар. 29.01.1945 р. у с. Кнісело Жидачівського р-ну Львівської обл. 1968 р. закінчив Львівський політехнічний інститут, ф-т автоматики. З 1990 — депутат облради, заступник голови, у 1992-97 — голова Львівської облради, у 1995-97 — голова облдержадміністрації.

Горинь Михайло Миколайович, нар. 17.06. 1930 у с. Кнісело Жидачівського р-ну на Львівщині. Закінчив Львівський університет, психолог. Учителював. Створив першу в СРСР експериментальну науково-практичну лабораторію психології та фізіології праці на заводі «Автовантажувач». Видавець самвидаву, один з лідерів шістдесятництва. Ув'язнений 26.08.1965 за ст. 62 ч. 1 «антирадянська агіта-

ція і пропаганда» на 6 р., карався в таборах Мордовії та у Володимирській тюрмі. Вдруге заарештований 3.11.1981 за видання матеріалів Української Гельсінкської Групи. За ст. 62 ч. 2 засуджений до 10 р. таборів особливо суворого режиму і 5 р. заслання з визнанням особливо небезпечним рецидивістом. Карався в Кучино Пермської обл. Звільнений 2.07.1987. Відновлював УГГ, один з лідерів УГС, голова секретаріату НРУ, народний депутат України I скликання, голова УРП в 1992-95 рр., нині голова Української Всесвітньої Координаційної Ради.

Горинь (Мацелюх) Ольга Павлівна, нар. 15.10.1930 у с. Цетуля Яворівського р-ну Львівської обл. З 1950 р. — студентка Львівського університету. Поширювала підпільну літературу. Заарештована 9.04.1952 р., засуджена за військовим трибуналом Львівської області за ст. 54-1 «а» та 54-11 КК УРСР на 25 р. позбавлення волі та 5 р. поразки в правах з конфіскацією всього майна. Каралася в Інті, Абезі, в Карагандинській обл. Звільнена комісією в липні 1956 р. 1961 р. закінчила Львівський університет. Працювала художнім керівником Львівського Будинку вчителя. 1963 р. одружилася з М. Горинем. Після його арешту звільнена. Згодом працювала вчителькою початкових класів. 1972 р. знову звільнена. Заробляла в художньому салоні як майстер одягу. Дочка Оксана нар. 29.05.1964, син Тарас 1972 р. н. Голова Української християнської партії жінок (1991).

Горинь Стефанія Данилівна, мати Михайла Гориня, нар. 1911 р., померла 2003 р.

Горська Алла Олександрівна, художниця-монументалістка, одна з чільних постатей шістдесятництва. Нар. 18.09.1929 в Ялті. Закінчила Київський художній інститут. Активістка Клубу творчої молоді «Сучасник». Співавтор вітражу Т. Шевченка в Київському університеті, розбитого 1964 р. Виступала на захист друзів-шістдесятників. Виключена зі Спілки художників. Убита 28.11.1970 у м. Василькові Київської обл. Труп зі слідами боротьби було знайдено в льосі через кілька днів. Похорон 7.12 на Берковецькому кладовищі в Києві перетворився на мітинг протесту.

Гурний Роман, нар. 1936 р. в с. Куткор Бузького р-ну Львівської обл. Працював слюсарем. Член Українського національ-

ного комітету (1958). Арештований 19.01.1961, засуджений 18-26 січня 1961 до кари смерти. Касаційний суд замінив на 15 р. ув'язнення.

Даніель Юлій, письменник. Під псевдонімом Ніколай Аржак разом з Андрієм Синявським (Абрам Терц) видавали свої твори за кордоном. Ув'язнені у вересні 1965 р. Каралися в Мордовських таборах.

Дзюба Іван Олексійович, нар. 26.07.1931 у с. Миколаївка Волноваського р-ну Донецької обл.). Донецький педінститут (1953), російська філологія, аспірантура Інституту літератури АН УРСР (1957). З М. Горинем спілкувався з травня 1962 р. Брав активну участь у роботі Клубу творчої молоді. 4.09.1965 під час прем'єри фільму С. Параджанова «Тіні забутих предків» виступив проти серпневих арештів української інтелігенції. У кінці 1965 надіслав до ЦК КПУ листа з протестом проти арештів, додавши працю «Інтернаціоналізм чи русифікація?». 1968 вона вийшла друком за кордоном, перевидана багатьма мовами. Улітку 1966 в ЦК КПУ йому запропонували виступити в пресі з запереченням «наклепницької» інформації на Заході про національні проблеми в СРСР. Відмовився. У пресі з'явилися статті зі звинуваченням його в «буржуазному націоналізмі». Виступив на вечорі 30-річчя В. Симоненка, у вересні 1966 — Бабиному Яру, протестував проти арештів. ЦК КПУ створив групу, яка написала для поширення за кордоном брошуру «Як і що захищає Іван Дзюба», підписавши її псевдонімом «Б. Стенчук». У грудні 1969 розглядалося питання про виключення Дзюби з СПУ. 26.12.1969 в листі до президії СПУ Дзюба відмежувався від своїх зарубіжних видавців та коментаторів і засудив їх. («Літературна Україна» 6.01.1970). Однак нового покошу репресій не уник: 18.04.1972 був заарештований, 11-16.03. 1973 засуджений за ч.і ст. 62 КК УРСР до 5 р. таборів і 5 р. заслання. Його утримували в СІЗО КГБ в Києві. У жовтні 1973 звернувся до Президії Верховної Ради УРСР з проханням про помилування. Ураховуючи часткове визнання вини, 06.11.1973 помилуваний. Його заява опублікована в «Літературній Україні» 9.11. 1973 р. 1974-1982 Д. — коректор, літературний кореспондент ба-

гатиражної газети Київського авіазаводу. З 1982 — на творчій роботі. Автор багатьох літературознавчих книг. 1992-94 — міністр культури України. Лауреат Державної премії України ім. Т. Шевченка (1991), Герой України (2003), академік-секретар відділення літератури, мови і мистецтвознавства НАНУ, співредактор «Енциклопедії сучасної України».

Долішній Юрко, вояк УПА, політв'язень.

Дужий Павло, нар. 7.06.1916 в с. Карів Рава-Руського повіту. Референт пропаганди при Проводі ОУН, співробітник журналу «Ідея і чин». 4.06. 1945 заарештований, сидів до 1960. 1961 р. було опубліковане «покаяння» під його іменем. Помер 1998 р.

Заливаха Панас Іванович, нар. 26.11. 1925 на Харківщині. 1933 р. сім'я виїхала на Далекий Схід. Закінчив Ленінградський інститут живопису (1960), повернувся в Україну, жив в Івано-Франківську. Учасник руху шістдесятників, Клубу творчої молоді. Співавтор вітражу до 150-річчя Т. Шевченка в Київському університеті, розбитого 1964 р. Ув'язнений у вересні 1965 р. за ст. 62 ч. 1 на 5 р. Карався в Мордовських таборах. Лауреат Шевченківської премії 1995 р.

Зарицька Катерина, нар. 3.11.1914 в Коломиї. Учасниця підпілля ОУН, ув'язнена в 1936 р. на 5 р. за участь в атентаті на міністра Перацького. 5.11. 1939 взяла шлюб з М. Сорокою. Заар. 22.03.1940 р. У тюрмі у вересні 1941 р. народила сина Богдана. У червні 1941 р. втекла. Була провідницею жіночої сітки ОУН, керувала Червоним Хрестом УПА. 1945 р. УГВР нагородив її Срібним Хрестом Заслуги. 21.09. 1947 р. чинила опір арештові, вжила отруту, але врятована більшовиками і ув'язнена на 25 р., з них 22 р. провела у Володимирській та Верхнь-Уральській тюрмах. Мала великий авторитет серед політв'язнів різних національностей. У березні 1969 переведена в табір Барашево (Мордовія), де в сусідньому таборі Озерний 16.06. 1971 р. помер її чоловік М. Сорока, якого не бачина з 1940 р. Звільнена 22.09.1972 р. З 1973 р. жила у м. Волочиськ з подругою по неволі Даркою Гусяк. Померла 29.08. 1986. Перепохована на Личаківському цвинтарі Львова в одній могилі з М. Сорокою 28.09. 1991 р.

- Зваричевська Мирослава**, нар. 28.12.1936 р. в с. Требухівці на Тернопільщині. 1961 р. закінчила філфак Львівського ун-ту, працювала як бібліотекар, журналіст. Заар. 24.08.1965, засуджена 18.04.1966 р. за ст. 62 КК УРСР на 8 місяців.
- Калинець Ігор Миронович**, нар. 9.07. 1939 у м. Ходорів на Львівщині. Закінчив українську філологію Львівського університету в 1961 р. Автор самвидавних збірок поезії. Учасник руху шістдесятників. Ув'язнений 11.08.1972 р. за ч.1 ст. 62 на 6 р. та 3 заслання. Карався в Пермській та Читинській обл. Лауреат Шевченківської премії 1991 р.
- Калинець (Стасів) Ірина Онуфріївна**, нар. 6.12. 1940 р. у Львові. Закінчила слов'янський відділ філологічного факультету Львівського університету (1964). Поетеса. У грудні 1971 підписала декларацію про створення Громадського комітету захисту Н. Строкатої. 12.01.72 заарештована і ув'язнена за ч. 1 ст. 62 на 6 р. таборів та 3 р. заслання. Каралася в Мордовії та Читинській обл. Народний депутат України I скликання. Дочка Звенислава 1963 р. н.
- Кандиба Іван Олексійович**, нар. 7.06.1930 на Холмщині. 1945 р. сім'я вивезена в УРСР. 1953 р. закінчив юридичний факультет Львівського університету, працював адвокатом у Галичині. Член засновник Української Робітничо-Селянської Спільки (1960). Заарештований 20.01.1961, засуджений до 15 р. ув'язнення. Карався в Мордовії, у Володимирській тюрмі (двічі), Пермській обл.. Звільнившись, був під адміннаглядом у Пустомитах на Львівщині. Член-засновник Української Гельсінкської Групи (9.11.1976). Заарештований 24.03.1981, засуджений за ст. 62 ч.2 до 10 р. ув'язнення та 5 заслання, визнаний особливо небезпечним рецидивістом. Карався в таборі особливо суворого режиму Кучино (Пермська обл.). Звільнений 9.09. 1988. Очолював політичне об'єднання «Державна самостійність України», ОУН в Україні. Помер 8.12.2002 у Львові.
- Караванський Святослав Йосипович**, нар. 24.12 1920 в Одесі. Філолог, письменник. Ув'язнений 1945 р. за звинуваченням в антирадянській агітації на 25 р., звільнений у 1960. Навчався в Одеському університеті. За просвітницьку роботу, виступи проти русифікації 13.11.1965 заарештований і спроваджений досиджувати 25-літній термін. 23.04.1970 у Во-

лодимирській в'язниці засуджений ще на 5 р. тюрми і 3 р. таборів. У лютому 1979 р. оголошений членом УГГ. У листопаді 1979 р. звільнений і разом з дружиною Ніною Строкатою 30.11 емігрував до США. Видав низку словників.

Кендзьор Ярослав Михайлович, нар. 12.07.1941 у с. Солонка Пустомитівського р-ну на Львівщині. За контракти з шістдесятниками 1966 р. виключений зі Львівського ун-ту і КПУ. Брав участь у виданні журналу «Український вісник» (1970-72). Працював як журналіст у виданнях УГС, НРУ. Народний депутат України I—V скликань.

Корогодський Роман Миронович, нар. 03.02.1933, м. Київ. Історико-філософський ф-т Київського ун-ту (1956). Історик культури, видавець. З кола шістдесятників, 14 разів звільнявся з роботи, тривалий час не друкувався.

Косів Михайло Васильович, нар. 28.12.1934 у с. Вільхівка Рожнятівського р-ну на Івано-Франківщині. Львівський університет, українська філологія (1960), аспірантура (1964), підготував дисертацію про творчість І. Франка. За звинуваченням у проведенні антирадянської агітації і пропаганди (ч.1 ст. 62) заарештований 27.08.1965 р., звільнений 6.03.1966. Був безробітним, учителював. Брав участь у виданні журналу «Український вісник» (1970-72). Один з організаторів НРУ на Львівщині. Мистецтвознавець, народний депутат України I—IV скликань.

Красівський Зіновій Михайлович, нар. 12.11.1929 у с. Витвиця Долинського р-ну Івано-Франківської обл. Ув'язнений 1949 р. на 5 р. Співзасновник Українського Національного Фронту (1963), заарештований 24.03.1967, засуджений до 5 р. тюрми, 7 р. таборів суворого режиму і 5 р. заслання. У 1972 у Володимирській тюрмі сфабрикована справа за звинуваченням в «антирадянській агітації і пропаганді». За вироком суду Красівського спрямовують до психлікарні, де перебував до липня 1978. У жовтні 1979 став членом Української Гельсінкської групи. 12.03.1980 знову заарештований і відправлений досиджувати термін за вироком 1968 р. — 8 міс. і 7 днів таборів та 5 р. заслання. Карався в Кучино Пермської обл., у Тюменській обл. Усього в неволі 21 рік. З 1987 — секретар Української Гельсінкської Спілки. 1990 р. створив політичне об'єднання «Держав-

на Самостійність України». Помер 20.09.91 в м. Моршині Львівської обл.

Кук Василь Степанович, нар. 11.01. 1913 в м. Красне Буського р-ну на Львівщині. Юридично-економічний ф-т Люблінського ун-ту (1934). Член ОУН з 1929 р. В ув'язненні 1934-36. Відтак на керівних посадах ОУН. З 1943 — командир УПА-Південь, з 1947 — заст. головного командира, після загибелі Р. Шухевича в 1950 р. — Голова Проводу ОУН і головний командир УПА, генеральний секретар УГВР. Заарештований 23.05.1954. Утримували в тюрмах Києва і Москви до 1960 р. Працював у Центральному державному історичному архіві, Інституті історії України.

Курчик Микола Якович, нар. 1927, повстанець. Арешти: 1946, 1954, строк таборів та заслання: 28 р. Карався, зокрема, в Мордовських і Пермських таборах.

Леонюк Володимир, родом з Берестейщини, записаний білорусом. На поч. 50-х юнаком ув'язнений за співпрацю з підпіллям ОУН. Карався в Інті. Ще там написав реферати «Свято зброї», «Свято самостійності». Звільнений 1956 р. За домовленістю з іншими молодими політв'язнями створив в Інті групу «Об'єднання», яка друкували листівки і поширювала їх в Україні. Заарештований влітку 1959. Верховний суд УРСР 10.10.1959 р. засудив його до 12 р. ув'язнення з конфіскацією майна. Уклав словника-довідник «Берестейщина». Нині живе у Львові.

Лукашевич Денис — греко-католицький священник. Його син Іларій та студент Стахур були розстріляні за звинуваченням у вбивстві Ярослава Галана. Розстріляний також його молодший син, 17-літній Мирон. Батько — з перервою — відбув усі 25 років, звільнився з Мордовського табору № 19 у 1975 р. Помер на Волині.

Лук'яненко Левко Григорович, нар. 24.08.1928 у с. Хрипівка Городнянського р-ну Чернігівської обл. 1958 р. закінчив юридичний факультет Московського університету. За створення в 1960 р. Української Робітничо-Селянської Спілки в Галичині заарештований 20.01.1961 і засуджений за ст. 56 та ст. 62 ч.1 («зрада батьківщини» і «антирадянська агітація і пропаганда») до кари смерті, яка через 72 доби була замінена на 15 р. ув'язнення. Карався в таборах Мордовії,

у Володимирській в'язниці, у Пермській обл. Звільнився в 1975 р., жив у Чернігові. Член-засновник Української Гельсінкської групи (9.11.1976). Заарештований 12.12.1977, за ст. 62 ч.2 засуджений до 10 р. ув'язнення в таборах особливо суворого режиму та 5 р. заслання, визнаний особливо небезпечним рецидивістом. Карався таборах особливо суворого режиму Соснова (Мордовія), Кучино (Пермська обл.), на засланні в Томській обл. Звільнений у січні 1989 р. Очолював Українську Гельсінкську Спілку (1988), УРП (1990-92, 2000-01), посол України в Канаді, народний депутат I — IV скликань.

Масютко Михайло Савович, нар. 18.11. 1918 в с. Чаплинка на Херсонщині. Закінчив історико-філологічний ф-т Запорізького педінституту. Письменник. Ув'язнення: 1937-42, 1965—71, зокрема, в Мордовії та Володимирській тюрмі. Книжка спогадів «У полоні зла» (1999), оповідань «Досвітній сполох» (2003). Жив на Херсонщині. Помер 18.11. 2001 на Волині.

Мацелюх Богдан Павлович, нар. 2.10.1932 у с. Цетуля Яворівського р-ну Львівської обл. Студентом Львівського медінституту 1949 р. заарештований і засуджений військовим трибуналом до 10 р. ув'язнення за поширення підпільної літератури. Карався на Воркуті до 1954 р. Медінститут закінчив 1959 р. аспірантуру Інституту мікробіології та вірусології — 1963 р. З 1965 р. завідує кафедрою генетики мікроорганізмів. Доктор біологічних наук, професор, член-кореспондент НАНУ, поет.

Мацелюх Ярослав Павлович, нар. 27.10.1942 у с. Цетуля Яворівського р-ну Львівської обл. 1966 р. закінчив Львівський інститут прикладного та декоративного мистецтва. Працював живописцем і монументалістом у Львівському фонді художників.

Менкуш Ярослава Михайлівна, нар. 16.02. 1923 р. в Пустомитах на Львівщині. Конструктор-модельєр. Заарештована за поширення самвидаву 25.08.1965 р. засуджена на 2,5 р. Верховний суд зменшив покарання до 1 р. Майстер ужиткового мистецтва.

Мороз Валентин Якович, 15.04. 1936, історик, публіцист. Заарештований у вересні 1965 р., 4 р. ув'язнення за ст. 62 ч. 1.

Карався у Мордовських таборів та Володимирській тюрмі. Вдруге заарештований 1.06.1970, за ч. 2 ст. 62 засуджений до 6 р. тюрми, 3 р. таборів особливо суворого режиму та 5 р. заслання, визнаний особливо небезпечним рецидивістом. 29.04.1979 р. в числі кількох політ'язнів обмінаний на радянських шпигунів і видворений до США. Нині викладач Львівського університету.

Мороз Раїса, 1.04.1937 р. на Донеччині, грекиня. 1955 — 1960 навчалася на ф-ті іноземних мов Львівського ун-ту. 1958 р. одружилася з Валентином Морозом. Учителювала на Волині, в Івано-Франківську, неодноразово звільнена з роботи за захист чоловіка та вивезення з побачень його творів. Р. Мороз з сином Валентином прибула до Нью-Йорка 24.07.1979. Готувала до друку український самвидав.

Озерний Михайло Дмитрович, 1929 р. н., с. Верхнє Сине видне на Львівщині. Учитель. Заарештований у серпні 1965 р. за поширення самвидаву. Засуджений на 6 р. ув'язнення (Верховний суд скоротив до 3 р.). Карався у Мордовії.

Осадчий Михайло Григорович, нар. 22.03.1936 у с. Курмани, Недригайлівського р-ну, Сумської обл. 1958 р. закінчив факультет журналістики Львівського університету. Захистив дисертацію про творчість Остапа Вишні. Ув'язнений 28.08.1965 за ст. 62 ч. 1 на 2 р. Карався в Мордовії. За роман «Більмо» вдруге заарештований у січні 1972, за ст. 62 ч. 2 засуджений на 7 р. таборів особливо суворого режиму та 3 р. заслання, особливо небезпечний рецидивіст. Карався в Мордовії. 1991 захистив докторську дисертацію в Українському Вільному університеті, з 1993 — доцент кафедри журналістики Львівського університету. Помер 05.07. 1994.

Підгородецький Василь Володимирович, нар. 19.10.1925 р., у с. Крушельниця Львівської обл. Повстанець. Заарештований у лютому 1953, ув'язнений на 25 р. позбавлення волі, 5 р. заслання і 5 р. поразки в правах. За організацію страйків повторно засуджений на 25 р. Користувався великою повагою політ'язнів. Звільнений 29.03 1981, ще двічі суджений «за порушення паспортного режиму». Загалом у неволі провів 32 роки. Помер у серпні 2005 р. у Львові.

Пірус Василь, повстанець, 25-літник. У 70-х рр. карався в Мордовських та Пермських таборах. Нині живе в с. Нижні Торгаї Нижньосірогозького р-ну на Херсонщині.

Плахотнюк Микола Григорович, нар. 08.05.1936, с. Фосфорит, Курська обл. Лікар, організатор літературно-мистецьких заходів, ушанування В. Симоненка, Т. Шевченка. Заарештований 12.01. 1972. За відмову давати покази спрямований на експертизу в Інститут ім. Сербського в Москві. З 24.11. 1972 р. перебував у Дніпропетровській, з вересня 1976 — в Казанській, з серпня 1978 — в Черкаській психлікарні. Звільнений 05.03.81. Знову заарештований 06.09.1981 і 4 р. карався в Луганській обл. Нині директор Музею шістдесятництва.

Польовий Омелян, повстанець, політв'язень.

Попадюк Любомира, нар. 1928 у Самборі — п. 19.09.1984 у Львові. Викладала німецьку мову у Львівському університеті. Поширювала самвидав. Звільна з роботи у зв'язку з арештом у 1973 р. сина Зоряна.

Пришляк Гриць, повстанець, політв'язень, карався, зокрема, в Мордовії.

Пришляк Євген, нар. 1913 — 1987. Член ОУН з 1929. 1936 р. засуджений польською владою на 6 р., звільнений 1939. З 1943 очолював боївку, СБ округи, з 1950 — провідник ОУН Львівського краю. 22.01.1952 схоплений НКВД і засуджений до кари смерті. З заміною на 25 р. 10 р. провів в одиночці Володимирської тюрми, решту в таборах Мордовії та Пермської обл.

Сверстюк Євген Олександрович, нар. 13.12 1928 у с. Сільце Горохівського р-ну Волинської обл. 1952 закінчив філологічний факультет Львівського університету (логіка і психологія). Аспірантура інституту психології. Літературний критик, публіцист, активіст Клубу творчої молоді, автор самвидаву. Один з лідерів шістдесятництва. Заарештований 14.01.1972, засуджений за ст. 62 ч. 1 КК УРСР до 7 р. таборів суворого режиму і 5 р. заслання. Карався в таборах Пермської обл., на засланні в Бурятії. Президент Українського відділення Міжнародного ПЕН-клубу. Редактором християнської газети «Наша віра». Доктор філософії (1993), лауреат Державної премії ім. Т. Шевченка (1995). Дійсний член ВУАН (1996).

Світлична Леоніда Павлівна, 02.04.1924, Київ — 18.02. 2003, інженер-будівельник. «Була зигзицею. Ладою» для Івана Світличного, з яким одружилася в 1956 р. Разом з Н. Світличною видала книжки «Серце для куль і для рим» (1990), «У мене тільки слово» (1994), «Листи з «Парнасу» (2001), книгу спогадів «Доброокий» (1998), книжку листів «Голос доби. Листи з «Парнасу»» (2001).

Світлична Надія Олексіївна, 8.11.1936 у с. Половинкине на Луганщині, Харківський університет, філолог. З 1963 р. жила в Києві. Активістка Клубу творчої молоді, організатор самвидаву. Ув'язнена 18.05. 1972 на 4 р. (Мордовія), коли синові Яремі було 2 р. 12.10. 1978 вдалося виїхати за кордон. Працювала на радіо «Свобода». Член УГГ. 1980-85 рр. видавала «Вісник репресій в Україні» Закордонного представництва УГГ. Лауреат Шевченківської премії 1994 р. Разом з Л. Світличною видала книжки брата «Серце для куль і для рим» (1990), «У мене тільки слово» (1994), «Листи з «Парнасу» (2001), книгу спогадів «Доброокий» (1998), книжку листів «Голос доби. Листи з «Парнасу»» (2001).

Світличний Іван Олексійович, нар. 20.09. 1929 у с. Половинкине на Луганщині. 1952 р. закінчив Харківський університет. Аспірантуру Інституту літератури АН України. Критик, літературознавець, поет, перекладач. Визнаний лідер і ідеолог національно-демократичного руху 60-70-х років. Один з найактивніших розповсюджувачів самвидаву. Ув'язнений 30.08.1965 за звинуваченням в антирадянській агітації і пропаганді (ст. 62 ч. 1 КК УРСР). 30.04. 1966 звільнений як «соціально безпечний». Формально безробітний. 12.01.1972 знову заарештований і за ст. 62 ч. 1 засуджений до 7 р. позбавлення волі в таборах суворого режиму і 5 р. заслання. У таборах Пермської обл. був одним із лідерів руху опору. 07.05.1978 з тяжкою хворобою етапований на Алтай. 20.08.1981 стався інсульт, інвалід I групи. Доглядала його на засланні дружина Леоніда. 23.01.1983 звільнений недієздатним. Член міжнародного ПЕН-клубу з 1978, член Спілки письменників України з 1990. Помер 25.10.1992 в Києві. Премія ім. В. Стуса 1989 р., премія ім. Т. Шевченка 1994. Книги «Серце для куль і для рим» (1990), «У мене тільки слово» (1994), «Листи з «Парнасу»»

(2001), спогади «Доброокий» (1998), листи «Голос доби. Листи з «Парнасу»» (2001).

Севрук Галина Сильвестрівна, живописець-монументаліст. Нар. 18.05.1929 в Самарканді. Київський художній інститут (1959). Активістка Клубу творчої молоді. Виключена 12.11.1968 р. з кандидатів у члени Спілки художників за колективний лист до уряду УРСР з проханням об'єктивно розглянути справи заарештованих шістдесятників. Член СХУ з 1989 р. Понад 500 камерних станкових творів. Лауреат премії ім. В. Стуса (1990). Живе в Києві.

Семенюк Роман Захарович, нар 1930 р. в Сокалі на Львівщині. Ув'язнений 1949 р. на 25 р., за втечу мав ще 3 р. тюрми. Звільнений 1977 р. Ативіст УГС, УРП. Загинув 1992 р.

Семикіна Людмила Миколаївна, живописець і майстер декоративного мистецтва. Нар. 23.08. 1924 в Одесі. Київський художній інститут (1953). Активістка Клубу творчої молоді. Виключена 1964 р. зі Спілки художників як співавтор вітражу «Шевченко. Мати» в Київському університеті (знищений за наказом ректора 8.03.1964). Відновлена в 1966 і знову виключена 12.11.1968 — за підписання листа на захист заарештованих шістдесятників. Лауреат премії ім. Т. Шевченка (1997), ім.. В. Стуса (2001). Живе в Києві.

Сорока Михайло Михайлович, нар. 27.11.1911 р. у с. Великі Гнилиці на Тернопільщині З 1927 р. навчався в українській гімназії в Чехословаччині, потім на факультеті архітектури Празької політехніки. Член ОУН. 1937 р. ув'язнений на 5 р. у Березі Картузькій. Звільнений 1939 р., одружився з Катериною Зарицькою. 1940 р. ув'язнений на 8 р., карався на Воркуті, де створив підпільну організацію «ОУН-Північ», яка боролася за права політв'язнів, за що 1952 р. засуджений до кари смерті з заміною на 25 р. 1954 р. брав участь у Кенгірському повстанні. У 60-х рр. перебував у Мордовських таборах. Організовував просвітницькі заходи, користувався виключним моральним авторитетом серед політв'язнів різних національностей. Кн.: Леся Бондарук. Михайло Сорока. К., 2001.

Сорока Степан, 1932 р. н. Ув'язнений 1952 р. за створення Молодіжної ОУН на 7 р., звільнений 1956. У 1957 р. ув'язнений

на 25 р. Звільнений у серпні 1978. Жив у с. Кричильськ Рівненської обл. Помер 2001 р. Автор історичних досліджень.

Строката-Караванська Ніна Антонівна, 31.01.1926, Одеса — 2.06.1996, США. За громадську діяльність, поширення самвидаву 6.12.1971 р. ув'язнена на 4 р. Каралася в Мордові. Після звільнення жила в м. Таруса під Москвою. Член-засновник Української Гельсінкської групи. З 30.11.1979 в США. Видавала твори самвидаву.

Струтинський Іван, 1937 р. н, член Об'єднаної Партії Визволення України (1955-59). Перед арештом 4.12.1958 р. працював диригентом Брошнівського заводського хору на Івано-Франківщині. За антирадянську націоналістичну діяльність 10.03.1959 р. засуджений до 10 таборів суворого режиму за ст. 54, п. 1А і п. 11 («антирадянська націоналістична діяльність»).

Турик Андрій Маркович, нар. 14.10.1927, повстанець, заарештований у с. Привільне Дніпропетровської обл. 15.06.1957 р, засуджений 24.10.1957 за ст. 54-11, 54-1 «а», 54-10 ч. 2 на 25 р. ув'язнення і 5 р. поразки в правах. Раніше був засуджений за участь в ОУН. Помер 12.09.1980 р. в Пермській в'язниці.

Христинич Богдан. Студент Львівського університету, на поч. 50-х рр. за співпрацю з повстанцями був ув'язнений. В Інті домовився зі іншими юнаками після звільнення створити підпільну організацію «Об'єднання» для боротьби за незалежність України. Йому відводилася роль референта з пропаганди. Звільнений 1956 р. Їде в Україну, поширює листівки. Заарештований влітку 1959 р., 10.10.1959 р. Верховний суд УРСР засудив групу, Христинич мав 10 р. таборів з конфіскацією майна.

Чорновіл В'ячеслав Максимович, нар. 24.12.1937 в с. Єрки Звенигородського р-ну на Черкащині. Факультет журналістики Київського університету (1960). Один з лідерів шістдесятництва. За книжку «Лихо з розуму (Портрети двадцяти “злочинців”» та інші самвидавні твори ув'язнений 3.08.1967 за ст. 187-1 на 1,5 р. 1970-72 видавав ж. «Український вісник». Заарештований 12.01.1972, за ст. 62 ч. 1 засуджений до 6 р. ув'язнення та 5 р. заслання. Карався в Мордовії, на

засланні в Якутії, де в квітні 1980 сфабрикована кримінальна справа, 5 р., звільнений 1983. В Україну повернувся в травні 1985. Влітку 1987 р. відновив ж. «Український вісник» (1987-90). Член УГГ з 22.05.1979, один з лідерів УГС. 1990 — голова Львівської облради, кандидат у президенти, народний депутат України I—IV скликання, лідер НРУ, лауреат премії ім. Т. Шевченка (1996). Загинув 25.03.1999, Герой України (посмертно).

Шумук Данило Лаврентійович, нар. 30.1.1914 р. в с. Боремщина Любомльського р-ну на Волині. Як член КПЗУ відбув понад 5 р. у польських тюрмах. 15.05.1941 р. заарештований радянською владою, посланий у штрафбат, беззбройним потрапив у німецький полон, звідки втік. Маючи розходження з ОУН, в УПА працював як викладач на військових курсах, згодом очолив боївку. У грудні 1944 заарештований НКВД, засуджений до кари смерти за ст. 54-1, п. «а» і ст. 54-2, п. «а» КК УРСР, яка була замінена 20-ма роками каторги. Один з організаторів Норильського повстання політв'язнів влітку 1953. Звільнений у 1956 р., та 19.11.1957 р. знову ув'язнений на Дніпропетровщині за ст. 54-10 КК УРСР («агітація проти радянської влади») до 10 р. таборів суворого режиму. Карався у Воркуті, Тайшеті, у Мордовії. У М. Гориня наглядачі відібрали спогади Шумука. 20.11.1967 р. звільнений. Спілкувався з шістдесятниками. Написав спогади. 12.01.1972 р. ув'язнений на 10 р. особливо суворого режиму та 5 р. заслання за ст. 62 ч. 2 КК УРСР. Карався в Мордовії, на Уралі, в Казахстані. У лютому 1979 дав згоду на членство в УГГ. 1987 р., відбувши в неволі 42 р., 6 міс. і 7 діб, виїхав до Канади. 28.11.2002 повернувся в Україну. Помер на Донеччині 21.05.2004 р.

*Довідки склав Василь Овсієнко
(Харківська правозахисна група).*

Показчик імен

- Авакум 176
Айрікян Паруйр 12
Айтматов Чінгіз 215
Айфе 90
Андрелла Михайло 101
Андріяшик Роман 44, 47, 156
Антонич Ігор 97, 130, 145
Антонів Олена 48, 49, 68, 91, 117, 155,
163, 166, 189, 191, 192, 236, 268
Антоніо 78
Арістотель 182
Аустер Лео 67
Багрянов 53
Байко, сестри, 23
Баканавічюс Антанас 218
Бальзак 188
Бандера Степан 63
Басараб Майя 210
Батишев, слідчий, 174
Батюк, слідчий, 202
Бекер-Едді Мері 118
Бердник Олень 219, 261, 268
Бернінг Корнелій 131
Белінський Віссаріон 109, 225
Берліоз 160
Бірюк 98
Боечко, слідчий, 121
Бондарук Леся 281
Бортницький, співкамерник, 96
Боплан 243
Боулки Декон, психіатр, 158
Брандес, 183, 220
Браун Єва, 197
Бриж Теодозія (Феня) 201
Будда 263
Бялік 239
Вайнінгер 87, 115
Вальден Зіна 158, 169
Вельтшмерц 66
Ведель Артем 101
Верещагин М. 199
Верхарн Еміль 24, 86
Верьовка Григорій 134
Виготський 198
Винниченко Володимир 53
Вінграновський Микола 8, 13, 129,
Войцик Збігнев 243
Вундт, психолог, 165
Галан Ярослав 275
Галансков Юрій 237, 268, 269
Ганді 263
Ганна, стрийна, 223
Гасюк Галина 192, 203, 222, 257
Гасюк Ярослав 203, 222, 237, 268
Гатало Мар'ян 11
Геврич Ярослав 23
Гегель 47, 60, 106, 111, 120, 132, 154,
165, 182
Гейне 76, 101, 110, 232
Гейто 198
Гель Іван 3-14, 15, 19, 23, 268
Гердер 131
Гете 112, 120, 152, 158, 261
Гжицький Володимир 15, 21, 171
Гінзбург Лев 197
Гінзбург Олександр 233, 268, 269
Гірчановський І. В. 19
Глазунов, художник, 127
Глух, прокурор УРСР, 24
Голмаєв 188
Гончар Олень 39, 42, 47, 118, 127, 215,
48, 60, 78, 97, 103, 105, 119, 123,
139, 140, 143, 147-148, 151, 156, 160,
161, 163, 173, 183, 193, 199, 206,
208, 224, 255, 259, 260, 265, 269
Горинь Дарка, дружина Миколи 147-
148, 240
Горинь (Мацелюх) Ольга, дружина
М.Г., 15-267, 270
Горинь Микола Михайлович, батько
М.Г., 40, 78, 94, 103-105, 123-124,
147-148, 190, 193, 222, 260, 269
Горинь Микола, брат М.Г., 23, 24,
102, 105-106, 110, 114, 119, 123,
138, 139, 147-148, 153, 161, 173,
190, 229, 240, 251, 252, 254
Горинь Михайло 3-267, 269-270
Горинь Оксана, дочка М.Г., 16, 18, 21,
22, 24, 25, 27-39, 41-42, 45-46, 48-
49, 57, 62, 65, 68, 73, 78-79, 81-83,
91-94, 100-101, 104-105, 108, 114-

- 115, 119-120, 128, 133-137, 139-146,
 151, 155-158, 161, 166-169, 171-172,
 174, 176, 180, 187, 193-196, 198-
 199, 203-205, 211-214, 217-219, 223,
 229-230, 232, 236-240, 243-247,
 253-254, 258, 264-267, 270
 Горинь Стефанія, мати М.Г., 40, 103-
 105, 123-124, 147-148, 164, 167,
 190, 193, 240
 Горинь Тарас, син М.Г., 270
 Горська Алла 8, 150, 242
 Горький Максим 83
 Грень Михайло 11
 Гринь, стрий, 222
 Грушевський Михайло 47
 Гулевичівна 250, 252
 Гуляницький 91
 Гумільов 188
 Гурний Роман 235, 247, 256, 271
 Гуслистий Кость 165
 Гусяк Дарія 272
 Гуцало Євген 110, 118
 Давлеткозіні 196
 Даль Володимир 210
 Данем, філософ, 150, 210
 Даніель Юлій 23, 59, 244, 271
 Дег 24
 Деширієв 50, 53
 Джугало 87
 Дзюба Іван 8, 10, 12-14, 49, 103, 116, 134,
 192, 209, 228, 245, 247, 257, 259, 271
 Діккенс 188
 Діоген 84
 Дмитренко 220
 Довбуш Олекса 166
 Долішній Юрко 65, 272
 Долуханова 198
 Достоевський Ф. 97, 108-110, 121,
 123, 183, 188
 Драгоманов Михайло, 226, 227
 Драч Іван 13, 24, 25, 52, 106, 130,
 175, 189, 200, 201, 208, 220, 224,
 226, 228, 259, 261
 Дроб'язко Євген 65
 Дробняк 50, 65
 Дрогобич Юрій 101
 Дрозд Володимир 111, 118
 Дужий Павло 87, 272
 Дужинський Р. 24
 Дубська Ірина 126, 131
 Дундукови 196
 Дяк Михайло 12
 Ейнштейн 150
 Екзюпері Антуан 52, 95, 155, 163,
 174, 179
 Еліот 226
 Еренбург Ілля 238
 Євдокименко 131
 Євтушенко Євген 155
 Жиленко Ірина 24, 26
 Забашта Любов 24
 Завісний, сотник, 250, 252
 Заззо (Зассо) 66, 158, 214
 Заливаха Панас 24, 46, 156, 237, 251, 272
 Зарицька Катерина 219, 244, 272-273,
 270
 Затонський Дмитро 98
 Захар'яевич Галина 116, 134,
 Зваричевська Галина 163, 246
 Зваричевська Мирослава 51, 53, 103,
 116, 117, 129, 163, 192, 247, 257,
 266, 273
 Зозуляк, нач. тюрми, 207
 Золотаренкова Ганна 250
 Золя Еміль 159
 Зоріастр 263
 Іван IV Грозний 155, 242
 Іваничук Роман 12, 64, 101, 116, 128,
 132, 143, 148, 149, 158, 166, 175,
 192, 221
 Іванченко Раїса 226
 Ільницький Микола 150
 Інгульський 112
 Йорд 230
 Юсафат 176
 Іса 248
 Ісус Христос 263
 Ішук 261
 Кабалія 96
 Калашников 12
 Калинець Звенислава 273
 Калинець Ігор 97, 134-135, 166, 273
 Калинець (Стасів) Ірина 97, 100, 103,
 117, 134-135, 247, 251, 256, 273
 Калнишевський Петро 158, 159, 175-
 176, 262
 Камю 185
 Кандиба Іван 127, 128, 139, 145, 146,
 172, 180, 181, 200, 208, 210, 242, 273
 Кандиба Степан 180, 210
 Кант 165
 Капутікян Сільва 255
 Караванська-Строката Ніна 251, 254
 Караванський Святослав 22, 23, 146,
 251, 273-274
 Караффа-Корбут Софія 52
 Кассій 78
 Катковський 220
 Квецко Дмитро 12
 Квітка-Основ'яненко Г. 26
 Кендзьор Ярослав 53, 91, 274
 Кер'ю Ян 54

К'єркегор 155
 Ківі Алексіс 125, 133
 Кіплінг 202
 Кишка, лейт., 59
 Кладкова 115
 Клен Юрій 53
 Ключевський 149, 162, 196
 Кнут 244
 Кобилянська Ольга 79, 231, 250
 Коваленко Леонід 219
 Ковалик 132
 Кожушко Володимир 52
 Козак Андрій, артист, 130, 134
 Козаченко Василь 151
 Козлов 176
 Конзелевич Рафаель 101
 Кордун Віктор 8
 Коржин Володимир Григорій 98
 Корогодський Роман 206, 209, 274
 Коротич Віталій 51
 Корчак Януш 49, 61
 Косинка Григорій 21
 Косів Михайло 51, 53, 95
 Костенко Ліна 8, 13, 24, 26, 52, 150
 Костомаров Михайло 110, 116, 183
 Котляревський Іван 101
 Коцюбинський Михайло 48, 101
 Кравчук Гензь 261
 Красівська Стефа 206
 Красівський Зеновій 8, 12, 117, 180, 181, 187, 192, 193, 197, 199, 200, 202, 203, 206, 207, 209, 216, 245, 251, 268, 274-275
 Красівський Мирослав 204
 Крішна 263
 Кук Василь 87, 275
 Кун, проф., 177
 Купер Ф. 98
 Курчик Микола 275
 Куулін 90
 Леві В. 198
 Ленін В.І. 57, 60
 Леонт'єв 26
 Леонюк Володимир 83, 275
 Лепрот 133
 Лермонти 196
 Лермонтов 96
 Липа Галина 116
 Липа Юрій 116
 Лівшиць 176, 181, 183
 Ломикоси 196
 Ломов 23
 Ломоносов 113
 Лондон Джек 74, 79, 84, 86
 Лонський 63, 74
 Лукашевич Денис, о., 233, 235, 275
 Лукашевич Іларій 275
 Лукашевич Мирон 275
 Лук'яненко Левко 12, 50, 103, 116, 117, 153, 171, 172, 181, 187, 202, 207, 216, 219, 222, 237, 275-276
 Лук'яненко Надія 103, 116
 Луців Палажка 65
 Лучук Володимир 95
 Люба 241
 Макаренко 61, 88, 123
 Маковей Осип 231
 Максимів Люба 38, 63, 66, 68, 117, 163, 192, 246, 266
 Максимович 126
 Малиновська Маргарита 97
 Малихін, слідчий, 174
 Малишко Андрій 24, 201
 Маркович Петро 11
 Маркузе 228
 Маркс Карл 151
 Маслоу, проф., 104
 Масютко Вадим 30
 Масютко Галина 30
 Масютко Ганна (Нуся) 30, 254
 Масютко Михайло 13, 26, 30, 58, 59, 149, 175, 253, 254, 276
 Мацелюх Богдан, художник, брат Ольги, 64, 68, 159, 199, 232, 266, 276
 Мацелюх Дарина, дружина Богдана М. 68, 232, 266
 Мацелюх (Горинь) Ольга, дружина М.Гориня, 15-267, 270
 Мацелюх Павло, батько Ольги, Ярослава, Богдана, 78, 161, 238
 Мацелюх Тарас, син Богдана і Дарини, 266
 Мацелюх Ярослав, брат Ольги, 24, 25, 40, 67, 130, 161, 189, 203, 206, 207, 250, 266, 276
 Мацелюх-Андріяшик Ольга 210
 Мельник 240, 241
 Менкуш Галина 34, 134
 Менкуш Ярослава 34, 117, 129, 134, 276-277
 Мержинський Сергій 261, 262, 265
 Микитин Теодор 215
 Мисик Василь 48
 Мишко Д.М. 198
 Міцкевич Адам 113, 234
 Мішле 51, 62, 66, 101
 Мойсей 263
 Моріак Франсуа 215
 Мороз Валентин 8, 27, 41, 45, 51, 58, 59, 97, 117, 121, 146, 163, 188, 189, 194, 210, 222, 231, 236, 241, 251, 277
 Мороз Валентин-молодший 222, 277

Мороз Раїса 91, 117, 188, 231, 277
 Мороз Степан 103
 Мороз-Турик Ольга 206
 Морозов, народник, 229
 Моххаммад 263
 Моцарт 152
 Музика Ярослав 142
 Наконечний Євген 11
 Наталка, дитина 15
 Недбайло, проф., 150
 Нечерда Борис 103
 Нечуй-Левицький Іван 151
 Никанорова 228
 Нікітченко В., голова КГБ при РМ
 УРСР, 97
 Ніцше 79, 80, 252, 255, 256, 256
 Новиченко Леонід 47, 181-182, 189
 Нудьга Григорій 198
 Обухівський Казімір 213
 Овсійчук Володимир 142
 Озерний Михайло 155, 237, 277
 Озеров, журналіст, 176
 Озеров, заст. прокурора, 86
 Ойстрах 198
 Олбі Едвард 156
 Олексій Михайлович, великий князь
 Московський, 113
 Олесь Олександр 49, 141, 183
 Олійник Борис 49
 Олійник Микола 266
 Осадча Оксана 192
 Осадча Оленка 83
 Осадчий Михайло 15-19, 23, 46, 83,
 192, 243, 277
 П'яже, психолог, 165
 Павличко Богдана 175
 Павличко Дмитро 106, 175, 192, 220
 Палюшкевич 26
 Параджанов Сергій 271
 Петренко Галина 116, 134-135, 166,
 Петренко Любомир 166
 Петренко Микола 47, 68, 87, 89, 115,
 116, 134-135, 149, 158, 166, 170, 192
 Петренко Оленка 47, 116, 166
 Петрицький І. 159
 Петро I 248
 Петрусенко Оксана 198
 Перацький 272
 Підгородецький Василь 247, 277-278
 Пікассо 172
 Пінчук Степан 266
 Пірус Василь 247, 263, 278
 Планк 79
 Плахотнюк Микола 103, 278
 Плачинда Сергій 142
 Плужник Євген 65
 Погружальський 8, 13
 Польовий Омелян 258, 261, 278
 Попадюк Зорян 278
 Попадюк Любомира 278
 Попіляску 73
 Пригара Марія 36
 Пришляк Гриць 278
 Пумосе, фізик, 101
 Рабинович Давгук 235
 Радищев
 Рама 263
 Рем 80
 Ривак Ілько
 Рильський Максим 175, 224, 227
 Ріббо, психолог, 165
 Ріхтер 198
 Роговин М. 198
 Рогинський Я. 198
 Розумовські 99
 Роллан Ромен 75, 79, 79
 Романенко, редактор, 85
 Романченко Микола 112, 116
 Рубан, кагебіст, 97
 Рубенс 95
 Рубльов 127
 Русначенко Аннатолій 9
 Савич Іван, 209
 Садовська Марія 117, 134, 236
 Садовська Ганна 117, 134, 236
 Сазонов 215, 216
 Салтиков-Щедрін М.Є. 206, 258
 Сароян І. 98, 129,
 Сар'ян 115, 137
 Сахаров А.Д. 8, 206
 Свадост З. 199
 Сверстюк Євген 39, 134-135, 158,
 163, 278-279
 Світлична Леоніда 130, 134-135, 279
 Світлична Надія 51, 66, 68, 103, 117,
 134-135, 192, 202, 221, 245, 256, 279
 Світличний Іван 10, 12, 14, 49, 116, 130,
 134, 192, 221, 245, 256, 279-280
 Світличний Ярема 279
 Севрук Галина 102, 134, 163, 172,
 221, 245, 280
 Семенюк Роман 218, 280
 Семікіна Людмила 150, 280
 Синявський Андрій 271
 Сергеев-Ценский 57
 Симоненко Василь 13, 24, 26, 79,
 108, 208, 242, 271, 278
 Симонов Костянтин 65
 Сідов, етнограф, 165
 Сікст П'ятий 227
 Скорик Мирослав 23
 Скрипченко Юрко 166

- Соколова 242
Солженіцин Олександр 44, 268
Соловійов, історик, 113, 149, 154, 168, 173, 197
Соломон 39
Сорока Богдан 249, 258
Сорока Люба 249, 258
Сорока Михайло 4, 23, 45, 146, 233, 235-237, 240-249, 253-254, 256, 258, 261, 267, 272, 280-281
Сорока Соломія 249, 253, 256, 258, 264, 267
Сорока Степан 247, 281
Софія, імператриця, 196
Спіноза 150, 171, 173
Спок 251
Срезневський 126
Сталін Й.В. 63, 230
Старак Теодозій 11
Старовойт Микола 166
Стахур 275
Стейнбек 66
Стендаль 112
Степняк-Кравчинський 48
Стефанік Василь 227, 263
Стрейс Я. 131
Строката-Караванська Ніна 251, 254, 273, 274, 281
Струтинський Іван 27
Стус Василь 8, 280
Сухомлинський Василь 89, 120, 210, 230
Танюк Лесь 50
Тиктор Іван 8
Тичина Павло 48, 49, 175
Толстой Лев 84, 108-110, 112, 121, 183
Толстой О.К. 99
Тургенєв 150, 183
Турик Андрій 281
Турик Василь 206
Тютюнник Григорій 44, 47
Уїтмен 189, 201
Українка Леся 64, 79, 106, 141, 151, 164, 250, 251-253, 255, 258, 259, 261, 262, 265
Ухтомський 61
Ушинський 31, 229, 242
Фальківський 53
Федорів Роман 116
Фермі 79
Фестлер 266
Філіпп Анна 168
Фіхте 52
Фіш 126, 131
Фонвізін 196
Форель 115
Франк Анка 237, 238
Франко Іван 3, 8, 84, 106, 110, 141, 154, 155, 194, 200, 220, 223, 227, 229, 274
Франц-Йосиф 224
Фрейд Зігмунт 23, 28, 34, 58, 118, 158, 165
Фруменков 261, 262
Харчук Борис 128
Хвильовий Микола 19, 53
Хейно, співкамерник, 95
Хемінгуей 172
Хмельницький Богдан 113
Холодний Микола 8
Христинич Богдан 27, 281
Хрушов М.С. 9
Цвейг Стефан 79, 86, 98, 111, 112, 117, 118, 188, 220
Цезар Юлій 78
Цитович Іван 48
Чернишевський 52
Чорновіл Валентина 91, 191
Чорновіл Вячеслав 8, 20, 49, 68, 91, 107, 155, 163, 166, 189, 246, 266, 268, 281-282
Чорновіл Тарас 68, 91
Чубай Григорій 8
Чурай Маруся 252
Чуковський 188
Шаблювський 255
Шаміссо 40
Шаповал 24
Шатов 49
Шаховський 255
Шевченко Анатолій 149
Шевченко Тарас 34, 49, 101, 116, 141, 158, 183
Шевченко Федір, історик 141
Шелест Петро 148
Шемер, психолог, 119
Шестранд 133
Шибутані 257
Шинкарук, філософ, 121
Широкий 150
Шірах 197
Шопенгауер 47, 52
Шпейер 197
Шумик 263
Шумук Данило («Поліщук») 96, 119, 134-135, 142-143, 192, 203, 216, 219, 282
Шухевич Роман 275
Щан-Ян 220
Щепанський М. 199
Яворівський Володимир 149
Якман Р. 133
Якутович 36
Яловий Михайло 21
Яновський, лікар, 101
Ярмиш Галина 209

ЗМІСТ

Іван ГЕЛЬ. Декілька слів до видання	3
Іван ГЕЛЬ. Через 30 літ.....	5
Михайло ГОРИНЬ. Листи з-за ґрат	15
Довідки про деяких політв'язнів та учасників руху опору	268
Покажчик імен	283

Літературно-художнє видання

ГОРИНЬ Михайло Миколайович

ЛИСТИ З-ЗА ГРАТ

Відповідальний за випуск *Євген Захаров*
Упорядники *Іван Гель, Ольга Горинь, Василь Овсієнко*
Редактор *Василь Овсієнко*
Комп'ютерна верстка *Сергій Удалов*

Підписано до друку 08.06.2005
Формат 60×84 1/16. Папір офсетний
Обл.-вид. арк. 15,1. Наклад 1000 прим.

Харківська правозахисна група
61002, Харків, а/с 10430
root@khpg.org
www.khpg.org

«Фоліо»
61057, Харків, вул. Донець-Захаржевського, 6/8.

Надруковано на обладнанні Харківської правозахисної групи
61002, Харків, вул. Іванова, 27, кв. 4

